

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича

Інститут народознавства
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця правах рукопису

Вараниця Анна Орестівна

УДК 373.3.011.3-051(477.83/86)«18/19»(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**УЧИТЕЛІ НАРОДНИХ ШКІЛ ГАЛИЧИНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.01 – Історія України

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

(А. О. Вараниця)

Науковий керівник
Аркуша Олена Георгіївна
старший науковий співробітник
відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України,
Кандидат історичних наук

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Вараниця А. О. Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2018.

У дисертації досліджено колективну біографію учителів народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX ст. У центр наукових пошуків у дослідженні поставлено народного вчителя як людину з її професійними і приватними проблемами, набуттям досвіду громадського життя, повсякденними практиками й мотивами, які визначали алгоритми її дій. Особливістю роботи є наскрізне поєднання загальних та індивідуальних ліній. Дослідження зосереджується на періоді 1869–1914 років. Територіальними рамками роботи є австрійська провінція Галичина. З точки зору національних репрезентацій героями дослідження є українці й поляки, що становили абсолютну більшість учителів, а також євреї, які починали входити в це середовище.

Робота виконана на базі широкого джерельного матеріалу, зокрема офіційної документації управлінських інституцій різних рівнів, тогочасної громадсько-політичної і педагогічної преси, публіцистичних праць, джерел особового походження, шкільних підручників та художньої літератури. Опрацьовано неопубліковані документи архівів України (Центральний державний історичний архів України у м. Львові; Державний обласний архів Львівської області, матеріали Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України) та Польщі (Головний архів давніх актів у Варшаві, Архів нових актів у Варшаві, Відділ рукописів Національної бібліотеки у Варшаві, Національний архів у Кракові, Державний архів у Перемишлі, Державний архів у Жешові, Відділ рукописів Національної бібліотеки ім. Оссолінських у Вроцлаві), значну частину вперше введено в науковий обіг.

В результаті дослідження представлено особливості фахового і світоглядного становлення народних учителів, їхньої професійної діяльності, повсякдення, місця в житті держави, народу і людини. Визначено вплив на вчительське середовище трансформацій, що відбувались в тогочасному освітньому, соціальному і політичному просторі. Розкрито питання досвіду організації шкільництва першої половини XIX ст. і його зв'язки з формуванням законодавчої бази початкової освіти в період автономії. На основі просопографічного аналізу визначено соціальне походження вчителів, чого раніше не проводилося.

Крізь призму приватних сюжетів проаналізовано мотиви вибору фаху, процес професійного становлення, особливості навчального процесу, взаємин з учнями, умови праці вчителя й діяльність учительських колективів, функціонування виконавчої вертикалі. Розглянуто повсякдення, побут і дозвілля вчителів, а також гендерну специфіку професії та вплив фаху на приватне життя. В контексті міжетнічних взаємин здійснено аналіз місця народних учителів у національному русі, вивчено їхніх індивідуальні вибори національної позиції й стратегії поведінки. В роботі простежено образи народних вчителів у інтерпретаціях тогочасної публіцистики та літератури. У дисертації доведено, що учителі народних шкіл становили окрему соціальну цілість, поєднану спільною професійною ідентичністю, а їхня роль у формуванні новочасного суспільства була однією із найбільш значущих.

Ключові слова: народний вчитель, народна школа, початкова освіта, Галичина, модернізація.

АНОТАЦИЯ

Вараныця А. О. Учителя народных школ Галичины второй половины XIX – начала XX века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины. – Львов, 2018.

В диссертации исследовано коллективную биографию учителей народных школ Галичины второй половины XIX – начала XX в. В центр научных поисков исследования поставлено народного учителя как личность с его профессиональными и личными проблемами, приобретением опыта общественной жизни, повседневными практиками и мотивами, которые определяли алгоритмы его действий. Особенностью работы является сквозное сочетание общих и индивидуальных линий. Исследование сосредоточено на периоде 1869–1914 годов. Территориальными рамками работы является австрийская провинция Галичина. С точки зрения национальных репрезентаций героями исследования являются украинцы и поляки, которые составляли абсолютное большинство учителей, а также евреи, которые начинали входить в эту среду.

Работа выполнена с использованием источников, в частности официальной документации управленческих институтов разных уровней, тогдашней общественно-политической и педагогической прессы, публицистичных работ, источников личного происхождения, школьных учебников и художественной литературы. Обработаны неопубликованные документы архивов Украины (Центральный государственный исторический архив Украины в м. Львов; Государственный областной архив Львовской области, материалы Отдела рукописей Львовской национальной научной библиотеки им. В. Стефаника НАН Украины) и Польши (Главный архив древних актов в Варшаве, Архив Новых актов в Варшаве, Отдел рукописей Национальной библиотеки в Варшаве, Национальный архив в Кракове, Государственный архив в Перемышле,

Государственный архив в Жешове, Отдел рукописей Национальной библиотеки им. Оссолинских, Вроцлав), значительная часть которых впервые введена в научную среду.

В результате исследования представлены особенности профессионального и мировоззренческого формирования народных учителей, их профессиональной деятельности, повседневности, места в жизни государства, народа и человека. Определено влияние на учительскую среду трансформаций, которые происходили в тогдашнем образовательном, социальном и политическом пространстве. Раскрыт вопрос опыта организации школьного образования первой половины XIX в. и его связи с формированиями законодательной базы начального образования в период автономии. На основании просопографического анализа определено социальное происхождение учителей, чего ранее не проводилось.

Сквозь призму частных сюжетов проанализированы мотивы, выбор специальности, процесс профессионального становления, особенности учебного процесса, отношений с учениками, условия труда учителя и деятельность учительских коллективов, функционирование исполнительной вертикали. Рассмотрены повседневность, быт и досуг учителей, а также гендерная специфика профессии и влияние на частную жизнь. В контексте межкультурных взаимоотношений осуществлен анализ места народных учителей в национальном движении, изучены их индивидуальные выборы национальной позиции и стратегии поведения. В работе исследованы образы народных учителей в интерпретациях тогдашней публицистики и литературы. В диссертации доказано, что учителя народных школ составляли отдельную социальную целостность, соединенную общей профессиональной идентичностью, а их роль в формировании современного общества была одной из самых значимых.

Ключевые слова: народный учитель, народная школа, начальное образование, Галичина, модернизация.

SUMMARY

A.O. Varianytsa Elementary School Teachers in Galicia in the second half of the 19th and early 20th centuries. – On the rights of the manuscript.

Dissertation for the scientific degree of PhD in History. Specialty 07.00.01. – «the History of Ukraine» – NAS I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. – Lviv, 2017.

This dissertation investigates the collective biography of elementary school teachers in Galicia in the second half of the XIX - beginning of the XX century. This dissertation views a teacher as a human person with their professional and private problems, their experience in public life, everyday practices and agenda. The peculiarity of the work is the combination of general and individual lines. The research focuses on the period between 1869 and 1914. The territorial scope of the research is the Austrian province of Galicia. As far as nationality is concerned, most of our heroes are Ukrainians and Poles, who made the absolute majority of teachers as well as few Jews who began to enter this profession.

The work is performed on the basis of a wide source material, in particular, the official documentation of various governmental institutions, contemporary public, political and professional press, journalistic works, sources of personal origin, school textbooks and fiction. In this research, many unpublished documents were used which were taken from several Ukrainian and Polish archives: the Central National Historical Archive in Lviv, the National archive of the Lviv Region, the Department of Manuscripts of Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library, the Central Archive of Historical Records in Warsaw, the Central Archive of Modern Records in Warsaw, the Department of Manuscripts of the National Library in Warsaw, Kraków National Archive, Przemyśl State Archive, Rzeszów State Archive, the Department of Manuscripts of Library of the Ossoliński National Institute in Wrocław. Many documents were used in the scientific research for the first time.

This dissertation provides an insight into the world-view of elementary school teachers in Galicia, as well as their work and professional development, everyday life and their particular place in the society. The paper explores how educational environment was going through transformation under the influence of different educational, social and political factors. This scientific research also examines problems and challenges of organization of the schooling of the first half of the 19th century and its connection to the formation of the legislative framework for elementary education in the period of autonomy. An extensive sociological analysis was conducted; it revealed the social status of elementary school teachers, which has not been carried out before.

The prism of a private narrative was chosen while examining the reasons behind picking the teaching career, the process of professional development, the peculiarities of the educational process, relationships between teachers and students, the working conditions and professional activities of the teaching staff, and aspects the executive vertical. This research studies everyday life and leisure activities of teachers, as well as gender specifics of the profession, the influence of the job on private life.

The research analyses of the role of teachers in the national movement, it reveals their individual choices of national positions and behavior strategies in the context of interethnic relationships. The work traces the images of elementary school teacher through the lens of contemporary journalism and literature. This dissertation proves, that teachers of elementary schools formed a separate social integrity, combined with a common professional identity; they played significant role in the formation of the modern society.

Key words: elementary school teacher, elementary school, elementary education, Galicia, modernization.

ЗМІСТ

Вступ	1
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні аспекти дослідження	8
1.1. Історіографічний огляд	8
1.2. Джерельна база	16
1.3. Народні учителі в структурі інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX століття	22
1.4. Про можливості просопографічного методу в дослідженні народних учителів	30
Розділ 2. Народна школа в системі освіти	37
2.1. Освітня політика Габсбургів першої половини XIX століття	37
2.2. Досвід церковно-парафіяльних, тривіальних і головних шкіл	42
2.3. Законодавча база початкового шкільництва	47
Розділ 3. Формування вчительських кадрів	53
3.1. Вибір фаху як життєва стратегія	53
3.2. Початкова освіта, гімназії, виділові та реальні школи	58
3.3. Учительські семінарії	63
Розділ 4. Професійна діяльність	70
4.1. Навчальний процес. Лінія взаємин учитель – учень	70
4.2. Шкільні бібліотеки. Підручники	76
4.3. Професійні середовища	82
Розділ 5. Виконавча влада. Контроль над роботою народних учителів	89
5.1. Крайова шкільна рада	89
5.2. Інспектура народних шкіл	95
5.3. Службова дисципліна. Рішення шкільної адміністрації	101
Розділ 6. Педагогічна думка	107
6.1. Загальні принципи	107
6.2. Національне виховання	113
6.3. Гендерне виховання у шкільній педагогіці. Коедукація	117
Розділ 7. Гендерний аспект	123
7.1. Жіночі мотиви вибору вчительського фаху	123
7.2. Народні учительки	127
7.3. Учителі-чоловіки	134
7.4. Сім'ї народних учителів	140
Розділ 8. Побут і дозвілля	146
8.1. Шкільні приміщення	146
8.2. Матеріальне становище	152
8.3. Домашній побут і відпочинок	157

Розділ 9. Національні контексти роботи народних учителів	162
9.1. Народна школа в польсько-українських взаєминах	162
9.2. Народні вчителі в національному русі	167
9.3. Єврейське шкільництво	173
9.4. Особливості роботи народних учителів у національно змішаних класах	180
Розділ 10. Образи народних учителів у публіцистиці та художній літературі	186
Висновки	193
Список використаних джерел та літератури	201
Додатки	

אויפן פריפעטשיק ברענט א פייערל
 און אין שטוב איז הייס,
 און דער רבי לערנט קליינע קינדערלעך
 דעם אלף-בית.
 געדענקט זשע, קינדערלעך, געדענקט זשע טייערע,
 וואס איר לערנט דא;
 זאגט זשע נאך א מאל, און טאקע נאך א מאל:
 קמץ-אלף: א
 לערנט, קינדער, האט נישט מורא,
 יעדער אנהייב איז שווער.
 גליקלעך איז דער ייד לערנט תורה,
 וואס דארפן מיר נאך מער?
 ווען איר וועט, קינדער, עלטער ווערן,
 וועט איר אליין פארשטיין,
 וויפל אין די אותיות ליגן טרערן
 און וויפל געוויין...

מרק ורשבסקי

*W szkole jest niańką, pedagogiem,
 Księdzem, malarzem i muzykiem,
 To empirycznym psychologiem,
 To słojodu mistrzem, gimnastykiem.
 A poza szkołą kancelistą,
 Stróżem swych uczniów, gospodarzem,
 Pożarnym wodzem, organistą
 I Szkolnej Rady sekretarzem...
 W gazetach, w mówkach – apostołem,
 Przyszłości kraju budowniczym,
 W istocie zaś roboczym wołem,
 Białym murzynem – zresztą niczem.*

Podwawelski. Czy jest nauczyciel ludowy?
 // Szkolnictwo
 (Lwów). – 1900. – Nr 4. – 5 lutego.

* * *

Анї пісень, ні музик бойових,
 Анї мечів не бачив я сталевих,
 Анї не чув високопарних фраз,
 Коли ви йшли до бою враз.
 Бо ви йшли не в тріумфальні брами,
 Йшли там, де покинений віками
 Під стріхами нужденних хат
 Конав ваш менший брат.
 Хоч не одні з вас клалися в могили,
 Хоч свій слід ви жертвами значили,
 Так все ж таки крізь терне перейшли,
 І світло принесли!
 За те ж вам честь, покірні Прометеї,
 Що запряглись у плуг терпіння,
 Бо прийде час, що з вашого насіння
 Ізійде плід – здорове покоління!
 Будуть борці за народні ідеї!

Голубець М. Народному учительству //
 Прапор
 (Коломия). – 1909. – Ч. 4. – 5 лютого.

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з характерних рис культури європейських народів завжди була беззаперечна повага до освіти, а також до того, хто володіє знаннями й доносить їх до інших. Учителювання ставало чимось суттєво більшим, ніж ретрансляція писаної істини. Воно було місією, благородним і високим покликанням, яким наділені одиниці з мільйонів. Епоха модернізації з її блискавичними цивілізаційними перетвореннями розпочала деконструкцію постсередньовічного образу далекого мандрівного вчителя. Потреби новітньої доби ніби перенесли його з панегіричних промов у повсякдення, де він опинився вже не над людьми, а поряд з ними. Щоденна присутність учителя змінила його роль. Тепер, коли учнями ставали не тільки обранці, а й цілі генерації, в руках педагогів опинилося в буквальному сенсі майбутнє. З цим пов'язані високі вимоги з боку суспільства. Зрештою, по-іншому бути не могло, оскільки саме вчитель покликаний працювати з найтоншими з можливих матеріял – із дитячими душами. Тож, як сказав Ян Коменський: «Їм вручено чудову посаду, вище якої нічого не може бути під цим сонцем. Вічним законом нехай буде: вчити і вчитися»¹.

Образ першого вчителя назавжди залишається в пам'яті. Його уроки, моральні настанови і приклад довгі роки супроводжують людину як певний орієнтир, добрий або поганий зразок того, як потрібно і як ніколи не варто чинити. Від першого вчителя залежать не тільки знання і формування особистісних рис дитини, але також її стартові можливості в самореалізації. Тому настільки важливо для педагога вміти побачити «іскру божу», в кожному з довірених йому учнів. Добрий учитель поєднує професіоналізм з досвідом, педагогічну майстерність з любов'ю, хист із працею над собою. Для цього мало здобути професійну освіту; тут необхідний внутрішній потенціал, впевненість у власній готовності працювати для інших і моральні чесноти, оскільки людина здатна ділитися з іншими тільки тим, чого в її внутрішньому світі сповна.

¹ Коменський Я. Великая дидактика. Москва, 1939. С. 56.

Дане дослідження присвячене вчителям народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX століття. У цей час початкова освіта стала масовим явищем. Розширення мережі народних шкіл зумовило зростання запиту на вчительські кадри. На тлі цих змін сформувалося середовище народних учителів. Цьому сприяла поява вчительських семінарій, можливість вступу до яких отримали широкі верстви. Вчительські семінарії відкрили шлях до професії жінкам, що відіграло суттєву роль у жіночій емансипації, формуючи новий тип інтелігентки. Однією з передумов підвищення ролі вчителя стали секуляризаційні процеси, що змусили шукати відповіді на одвічні життєві питання поза межами церкви. Врешті, вчитель опинився під пильним поглядом національних еліт, які потребували його як посередника і вихователя у процесах націотворення.

Лінія взаємин учитель – учень, формування та функціонування таких непростих колективів, як класи і школи, належать до тем, які близькі й зрозумілі чи не кожній людині, а психологічні труднощі, які доводиться при цьому долати, багато в чому носять універсальний характер. У центр наукових пошуків у дослідженні поставлено народного вчителя насамперед як людину з її професійними і приватними проблемами, набуттям досвіду громадського життя, повсякденними практиками й мотивами, які визначали алгоритми її дій. Особливістю тексту є наскрізне поєднання загальних, типових для всіх учителів, та індивідуальних сюжетів. Це дозволяє говорити про «олюднення» історичного наративу, що на сьогодні належить до провідних тенденцій історичної науки.

Мета роботи полягає у створенні максимально повної колективної біографії учителів народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX століття, представленні особливостей їхнього фахового і світоглядного становлення, професійної діяльності, повсякдення, місця в житті держави, народу і людини, визначенні впливу на вчительське середовище трансформацій, що відбувались в тогочасному освітньому, соціальному і політичному просторі. Досягнення мети передбачає виконання **завдань**, які полягають у тому, щоб розкрити: досвід

організації шкільництва першої половини XIX ст. і його зв'язки з формуванням законодавчої бази початкової освіти в період автономії; засади освітньої політики на рівні провінції; соціальне походження вчителів, мотиви вибору та процес професійного становлення; пріоритетні напрямки педагогічної думки; особливості навчального процесу, взаємин з учнями, умови праці вчителя й діяльність учительських колективів; функціонування виконавчої вертикалі та системи контролю над роботою вчителів; повсякденне життя, матеріальне становище, побут і дозвілля вчителів; гендерну специфіку професії та вплив фаху на приватне життя; становище, завдання й стратегії поведінки народних учителів з позиції національних рухів; образи народних учителів у громадській думці.

Об'єктом дослідження є вчителі народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX століття у шкільних, громадських, національних, повсякденних і приватних життєвих практиках. **Предмет дослідження** – джерела та історіографія проблеми, просопографічні зрізи, освітня політика, правова база та її пристосування до локальних особливостей, адміністрування шкільництвом, соціальне походження, фахова підготовка, працевлаштування і професійний розвиток, соціально-професійна структура народних учителів, професійна самоорганізація, вчительський фах у контекстах жіночої емансипації та національних рухів; навчальний процес, педагогічна думка та умови праці, щоденного життя, дозвілля, джерела доходів, морально-ціннісні орієнтири і мотиви дій та виборів учителів.

Хронологічні рамки. Дослідження зосереджується на періоді 1869–1914 років. Нижня межа пов'язана з впровадженням в Австро-Угорщині нового освітнього законодавства, що дало початок формуванню соціально-професійної групи народних учителів у Галичині. За верхній хронологічний бар'єр роботи прийнято 1914 рік, який в історіографії вважається датою закінчення «довгого XIX століття» у зв'язку з початком Першої світової війни. Однак в окремих частинах роботи необхідний відступ від вказаних часових меж. Зокрема, це

стосується еволюції освітньої системи протягом століття та створення локальних органів виконавчої влади щодо початкових і середніх шкіл. **Територіальними рамками** роботи є австрійська провінція Галичина. З точки зору національних репрезентацій героями дослідження є українці й поляки, що становили абсолютну більшість учителів, а також євреї, які починали входити в це середовище. Натомість німці майже ніколи не вибирали початкову школу з крайовими мовами за місце праці, а вихідці з німецьких родин в учительських семінаріях, як правило, були асимільованими і приймали одну з локальних ідентичностей

У роботі використовується сучасна наукова **термінологія**, за винятком випадків, коли аналогів до термінів другої половини XIX – початку XX століття немає. Під терміном «Галичина» розуміється вся адміністративна територія провінції. Етнічними «русини», «руський», згідно з тогочасною практикою, використовуються як синоніми до «українці», «український». Термін «євреї-асимілятори» вказує на середовище полонізованих єврейських еліт. Усі **цитати** в роботі наведені українською мовою, зі збереженням тогочасного правопису.

Методи. Тема знаходиться на міждисциплінарному стику історії освіти, політики, педагогіки, соціальної та історії повсякдення, інтелектуальної та гендерної історії. Міждисциплінарні зв'язки визначають специфіку методології, що вимагає залучення як історичних, так і загальнонаукових методів. Дослідження базується на дотриманні принципів історизму, об'єктивності та системності у підході до вивчення минулого на основі використання історичних джерел і наукових досліджень. При виконанні завдань роботи використано метод історичного та просопографічного аналізу, порівняння, проблемно-тематичний, систематичний, аналітичний, соціологічний, ретроспективний, описовий методи.

Наукова новизна результатів дослідження. У роботі *вперше*:

– у центр наукового дослідження поставлено колективну біографію народних учителів без розділення соціально-професійної групи за національними й територіальними критеріями, що дозволяє говорити про вчительство як певну

цілість, поєднану спільною професійною ідентичністю, специфікою фаху, повсякденними й матеріальними умовами;

- проведено просопографічний аналіз соціально-професійної групи народних учителів, зокрема використано класні каталоги учительських семінарій як джерело до вивчення їх соціального походження. Досі в історіографії фіксувались лише тенденції в цьому питанні. Проаналізована кількість у півтора рази перевищує 10 % соціологічний поріг, що визначається за середньою кількістю вчителів на рік протягом досліджуваного періоду, тобто результати потрібно вважати достовірними для всієї групи;

- з'ясовано зворотній зв'язок між учительством і національними елітами, тобто дискурси національних рухів співвіднесені з індивідуальними стратегіями і мотиваціями вчителів; вищначено типові моделі (не)участі народних учителів у національних рухах;

- до наукового обігу введено значну частину раніше не використаних джерел, зокрем опрацьовано матеріали Крайової шкільної ради, де найкраще представлені внутрішні механізми професійної діяльності вчителів; широко проаналізовані і співставлені особові джерела, у тому числі мемуари не лише вчителів, а й учнів.

Отримали подальший розвиток:

- дослідження державної та крайової шкільної політики, що пройшла еволюцію від «*Bärenland*» до появи Крайової шкільної ради, першого в монархії міністерства освіти локальної юрисдикції;

- з'ясування місця народних учителів у структурі інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX століття та визначення критеріїв їхнього включення до цього середовища;

- аналіз напрямів педагогічної думки й дискусійного простору навколо неї;

- розкриття питань фахової підготовки та матеріального забезпечення учителів;

– аналіз соціально-професійної групи народних учителів із застосуванням гендерного підходу.

Удосконалено:

– методику дослідження соціально-професійної групи народних учителів другої половини XIX – початку XX ст. через застосування сучасної методології, зокрема, просопографічного аналізу, історичної біографістики та *case study*.

Практичне і теоретичне значення полягає в тому, що результати роботи можуть бути використаними при написанні історичних та педагогічних праць, застосовуватися в дослідженні інтелектуальної, соціальної, гендерної та політичної історії, історії освіти, повсякдення та міжнаціональних взаємин у південно-західній Галичині, у викладацькій практиці.

Апробація результатів дослідження. Основні результати досліджень було представлено у 18 доповідях на наукових конференціях та семінарах в Україні та за її межами. Серед них: Другий міжнародний конгрес закордонних дослідників історії Польщі (Краків, 2012), Міжнародна наукова конференція «Жінка в Галичині 1772–1918. Простір приватний – простір громадський» (Чудець, 2014), Перша міжнародна наукова конференція ім. О. Бессараб «Сестри по обидві сторони Збруча: досвід жіноцтва Галичини і Наддніпрянщини» (Львів, 2014), Третя міжнародна наукова конференція «Східні креси Речі Посполитої – люди звідти» (Вроцлав, 2014), Третя міжнародна конференція «Євреї в етнічній мозаїці Східної Європи» (Харків, 2015), Науково-методологічний семінар Інституту історії ім. Т. Мантефля Польської академії наук (Варшава, 2015), Науково-методологічний семінар Інституту історії XIX століття Варшавського університету (Варшава, 2016), Загальнопольська конференція молодих вчених «X Весна молодих істориків» (Лодзь, 2017), Міжнародна наукова конференція «Інший» в поглядах громадських еліт» (Люблін, 2017) тощо. Результати дисертаційного дослідження викладено в 16 наукових публікаціях, з яких 5 опубліковано у фахових наукових виданнях України, 3 – у закордонних збірниках, а саме:

1. Вараниця А. Народна вчителька в Галичині другої половини XIX – початку XX століття (до питання про емансипацію жінки). *Галичина* (Івано-Франківськ). 2013. Ч. 22–23. С. 361–370.
2. Вараниця А. Гендерний аспект виховання у Східній Галичині другої половини XIX – початку XX століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. 2014. Вип. 1. С. 26–34.
3. Вараниця А. Вчителі народних шкіл у структурі інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX століття. *Новітня доба* / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2013. Вип. 1. С. 152–166.
4. Вараниця А. «Мій труд увесь для людей. А проте – де запорука, що зможу людину звернути до кращого? Вірю, що зможу, можу різьбити дитячі душі...»: Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко) – народна вчителька між покликанням і обов'язком. *Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини і Наддніпрянщини: тези Першої міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 125-літтю Ольги Басараб, 23–24 вересня 2014*. 2014. С. 7–9.
5. Вараниця А. «Менше з тим, якої природи адвокатські витівки, аби тільки справа вдалась»: службові зловживання у адвокатській практиці в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. *Нарис історії адвокатури*. 2015. Вип. 2. С. 152–169.
6. Вараниця А. Учителі Вараниця А. Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX ст. в контексті польсько-українських відносин: мотиви і моделі поведінки. *Польські студії* / Національний університет Києво-Могилянська академія. Київ, 2015. Вип. 8. С. 83–102.
7. Вараниця А. Про можливості просопографічного методу в дослідженні народних учителів Галичини другої половини XIX – початку XX століття. *Історичні та культурологічні студії* / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014–2015. Вип. 7–8. С. 344–365.
8. Вараниця А. Вараниця А. Чи буває освіта вільною від політики? Рецензія на монографію: Karol Sanojca. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej*. *Історичні та культурологічні студії* / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2014–2015. Вип. 7–8. С. 452–455.
9. Вараниця А. Учительки народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX століття: моделі і мотиви професійних образів. *Сестри по обидві сторони Збруча: історичний досвід жіноцтва Галичини і Наддніпрянщини: тези Другої міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 140-літтю Катрі Гриневичевої, 19–20 травня 2016*. Львів, 2016. С. 85–89.
10. Вараниця А. «Die Schule ist ein Politikum»: Шкільництво як політична стратегія Габсбургів у півдастрійській Галичині. *Гілея. Науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 125 (1). С. 114–120.
11. Вараниця А. «Я – вчитель, і мої учні – це лише діти»: Життєва історія Віктора Баліцького на тлі польсько-українських відносин у Галичині кінця XIX – початку XX століття. *Гілея. Науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 116 (9). С. 102–106.
12. Вараниця А. Простір початкової освіти Львова другої половини XIX – початку XX століття: школи, учні та вчителі. С. 128–159. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. [Спеціальний випуск: Львів: місто – суспільство – культура: 36. наук. праць. Т. 10: Львів – Lwów – Lemberg як міські простори: уявлення, досвіди, практики / за ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Ч. 2]. С. 128–159.
13. Вараниця А. Фінансове забезпечення народних учителів Королівства Галичини та Лодомерії (друга половина XIX – початок XX століття). *Історичні етюди*, Дніпропетровськ, 2017. Вип. 5. С. 168–173.
14. Varanytsya A. «Jaka szkoła, taki nauczyciel», czyli narodowościowe konteksty pracy nauczyciela ludowego w Galicji drugiej połowy XIX i początku XX wieku. *Ogrody Nauk i Sztuk*. Wrocław, 2015. T. 5. S. 235–244.
15. Varanytsya A. Polscy ukrainofile – ukraińscy polonofile w Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku na przykładzie nauczycieli szkół ludowych. *Rocznik Kresowy*. Warszawa, 2015. Nr 1. S. 7–54.
16. Varanytsya A. Między izolacją a asymilacją: oświata jako czynnik modernizacji Żydów galicyjskich. Próba określenia schematu. *Rocznik Kresowy*. Warszawa, 2016. Nr 2. S. 45–85.

Структура роботи побудована за проблемно-тематичним принципом і складається зі вступу, 10 розділів, які поділені на 31 параграф, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Історіографічний огляд

Освіта завжди привертала увагу громадськості й тому часто ставала об'єктом наукових досліджень. Проте науковці передусім звертали увагу на питання освітньої політики та організації шкільної справи, а основні дискусії вели навколо середньої та вищої освіти. Початкова (народна) школа відходила на другий план. Так само й про народних учителів згадки в історіографії принагідні, в контексті соціального аналізу інтелігенції або ж при вивченні ширших тем з історії шкільництва. Наукові дослідження, що торкалися теми початкової школи Галичини другої половини XIX – початку XX ст., пройшли кілька етапів. Перший розпочався зі спроб сучасників оцінити становище школи та вчителів. Ці дослідження перебували на стику науки і публіцистики, що пояснює радикальність висновків і авторський суб'єктивізм. В умовах міжнаціональних конфліктів школу розглядали в категоріях національних здобутків / втрат, а її становище ставало аргументом у дискусіях про права народів Австро-Угорської монархії. Дослідження шкільництва давало підстави висувати певні національно-культурні й навіть політичні вимоги. Зміст цих досліджень був підпорядкований симпатіям авторів, їхнім політичним орієнтаціям і національним переконанням.

Найбільше питання народної школи в українській історіографії та публіцистиці розвинув Іван Франко. Він звертав увагу на зубожіння, до якого були доведені українські вчителі². Водночас І. Франко ігнорував питання про польське

²Франко І. Великі діяння пана Бобжинського. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання*. Київ: «Радянська школа», 1960. С. 210–217; Франко І. Деяко про стосунки польсько-руські. *Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори*. Київ, 1956. С. 318–321; Франко І. Критичні письма про галицьку інтелігенцію. *Франко І. Публіцистика: вибрані статті*. Київ, 1953. С. 1–21; Франко І. Народне шкільництво у Галичині. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання*. Київ: «Радянська школа», 1960. С. 118–121; Франко І. Наші народні школи та їх потреби. *Франко І. Твори: у 50 т.* Київ: Наук. Думка, 1985. Т. 46. С. 108–115; Франко І. Нові прояви ргасу органічнеп. Проект маршалка Зиблікевича о школах початкових. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання*. Київ: Радянська школа, 1960. С. 78 –80; Франко І. Одна карточка з історії нашої народної школи. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання*. Київ: «Радянська школа», 1960. С. 88–92; Франко І. Педагогічні

народне шкільництво. У політиці влади він акцентував на дискримінації українців. Подібні тенденції спостерігаються у праці К. Левицького³. У його текстах шкільництво є другорядною лінією політики щодо галицьких українців. К. Левицький дійшов висновку про національну дискримінацію й складне становище української освіти.

Схожою була ситуація в польській історіографії, яка трактувала школу й учительство з національних позицій. Її лейтмотивом є не так протистояння зовнішнім впливам, як внутрішнє відчуття потреби розвитку й поступу. Найяскравіше це проявилось у працях Б. Гроха⁴ і С. Груньського⁵. Автори висловлювали схожі тези про те, що доба «автономії» відкрила широкі можливості для освіти в Галичині. Такі шанси, на їх думку, належало використати з урахуванням невдалого досвіду першої половини століття. Історики наголошували на відповідальності політиків перед польською справою і школою. Критичніше становище тогочасної народної школи оцінювали К. Фалькевич⁶ і С. Стемполовська⁷, які вбачали в народній школі джерело германізації.

Низка польських авторів згадували про шкільництво побіжно. Вони характеризували становище школи як «складне», а вчителя – як особу, яка працює, не отримуючи належної винагороди. Ці ідеї можна простежити у Л. Василевського⁸. Схожі думки висловлював Ф. Буяк⁹. За його даними, польські школи в 1901/02 н. р. становили тільки 30 %¹⁰. Така статистика не відповідала

невігласи. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання*. Київ: Радянська школа, 1960. С. 185–188; Франко І. Чого хоче «Галицька робітницька громада». *Франко І. Твори: у 50-и т.* Київ: Наук. Думка, 1985. Т. 45. С. 151–164.

³ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. Львів, 1926. 736 с.

⁴ Groch. B. O szkolnictwie polskiem. Przemyśl, 1915. 92 s.

⁵ Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi (Po zaprowadzeniu autonomii). Lwów, 1916. Cz. 2. 64 s.

⁶ Falkiewicz K. Rozwój szkolnictwa ludowego w Galicyi w latach 1848-1898. Lwów, 1899. 123 s.

⁷ Stempelowska S. Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej. Kilka słów o narodowej szkole w Galicji. Kraków, 1902. 57 s.

⁸ Wasilewski L. Kresy wschodnie: Litwa i Białoruś, Podlasie i Chełmszczyzna, Galicya Wschodnia, Ukraina. Warszawa, 1917. 260 s.

⁹ Bujak F. Galicja: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. Lwów, 1908. T. 1. 562 s.

¹⁰ Ibid. S. 77–78.

даним Крайової шкільної ради¹¹, автор свідомо применшував чисельність польських шкіл.

Наприкінці XIX ст. з'явилися перші «неполітичні» прочитання. Як приклад можна навести праці М. Барановського¹² про школи Львова. Професіоналізму його роботи посприяла участь у творенні простору початкової освіти через підготовку педагогічних кадрів. Автор доводив, що освітні реформи і становлення локальної виконавчої влади для шкільництва мали позитивний ефект, особливо помітний у Львові. Утім особиста участь у становленні освітньої системи зумовила й суб'єктивність автора, зацікавленого підкреслити успіхи.

Наступний етап дослідження розпочався з 1920-х років. Українські історики порівнювали попередній період з обставинами, в яких опинилась українська школа у міжвоєнній Польщі після ухвалення *Lex Grabski*. Тут потрібно відзначити працю К. Федорчука¹³. Про українське шкільництво автор писав у категоріях національного приниження. Реалізаторами дискримінації він назвав поляків, представлених збірним образом «гнобителя», тоді як українці виступали в ролі її пасивних жертв. К. Федорчук започаткував в українській історіографії тривалу традицію інтерпретації шкільництва як ланки в національному гнобленні.

У такому ключі про початкову освіту писало чимало українських істориків. Серед найяскравіших потрібно виділити А. Андруховича¹⁴, І. Герасимовича¹⁵, М. Возняка¹⁶ і С. Сірополка¹⁷. Особливої уваги заслуговує «Історія освіти на Україні» С. Сірополка. Цінність праці полягає в тому, що автор цілісно висвітлив головні тенденції та рішення в політиці щодо початкових шкіл і народних учителів, проте в його підходах перебільшено ступінь полонізації.

¹¹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1901/1902. Lwów, 1902. S. 7.

¹² Baranowski M. Pogląd na rozwój szkół ludowych król. stoł. miasta Lwowa w okresie autonomicznym. Lwów, 1896. 72 s; Baranowski M. Historia szkół ludowych król. stoł. miasta Lwowa. Lwów, 1895. 404 s.

¹³ Федорчук К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практик. Львів, 1924. 113 с.

¹⁴ Андрухович А. Образки з історії середнього шкільництва в Галичині в XVIII і XIX століття. *Записки наукового товариства імені Шевченка. Ч. II: Праці історичні*. Львів, 1930. Т. С (100). С. 289–310.

¹⁵ Герасимович І. На тривогу! Львів, 1929. 150 с.

¹⁶ Возняк М. Просвітні змагання галицьких українців в 19 віці (від 1850 р.) Львів, 1931. 69 с.

¹⁷ Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 517–602.

Польські дослідники міжвоєнного двадцятиліття розглядали дану тему у світлі виграної національної боротьби. Зразком такого підходу став збірник статей під редакцією Богдана Наврочинського «Наша боротьба за польську школу 1901–1917»¹⁸. Ян Гулевич, один із авторів видання, підкреслив успіхи поляків у цьому напрямі: «Польська національна школа стала dokonаним фактом»¹⁹.

У радянський період тема відображена в дослідженнях В. Осечинського²⁰ і Л. Баїка²¹. У їхніх працях здійснено спробу представити цілісну картину розвитку освіти в Галичині. Автори розглядали освіту крізь призму класових конфліктів, зберігаючи образ пригнобленого поляками українського селянського народу. Польським відповідником стало дослідження Є. Семкова²². Автор ствердив, що польське шкільництво в Галичині було дискримінованим австрійською владою, а Крайова шкільна рада «з автономного органу шкільної влади з часом стала слухняним виконавчим органом Міністерства освіти... На практиці в народних школах побутував дух німецької школи, лише замаскований у нові шати»²³.

П'ятий етап дослідження можна датувати початком 1990-х років. В українських студіях спостерігається відмова від радянських моделей конструювання минулого й повернення до вивчення історії в національних категоріях. Підхід К. Федорчука та С. Сірополка було частково відновлено. Прикладом таких досліджень можуть служити роботи Б. Ступарика²⁴ та Г. Васьковича²⁵. Автори розглянули українську початкову школу у протиставленні до полонізаторської політики Галицького сейму. Водночас політику центральної

¹⁸ *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917* / Red. B. Nawroczyński. Warszawa, 1934. Т. II. 622 s.

¹⁹ Hulewicz J. Udział Galicji w walce o szkołę polską. *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917* / Red. B. Nawroczyński. Warszawa, 1934. Т. II. S. 453.

²⁰ Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954. 188 с.

²¹ Баїк Л. За освіту трудящих. Львів, 1983. 191 с; Баїк Л., Мітюков Б. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії: лекції з курсу історії педагогіки для студентів заочного інституту. Дрогобич, 1965. 59 с.

²² Semkow J. Polityka szkolna władz w poglądach społeczeństwa polskiego Galicji (Szkoly ludowe w okresie wiceprezydentury Michała Bobrzyńskiego). Wrocław, 1973. 292 s.

²³ Ibid. S. 64.

²⁴ Ступарик Б. Розвиток шкільництва Галичини (1772–1939 pp.): автореф. дис... до-ра. пед. наук / АПН України, Ін-т педагогіки і психології професійної освіти. Київ, 1995. 48 с.

²⁵ Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). *Мандрівець*. 1995. № 2. С. 8–40.

влади вони охарактеризували як однозначно сприятливу для освіти.

Наприкінці 1990-их років почався наступний період вивчення шкільництва в Галичині. Він характеризується зміною акцентів і розширенням тематики наукових праць. Нові тенденції проявились у ширшому трактуванні народної школи та вчительської верстви в українській, польській та німецькій історіографії.

Важливе місце займають джерелознавчі дослідження. Аналізу педагогічної преси приділила увагу Н. Кошелева²⁶. Авторка дійшла висновку про необхідність критичного підходу до джерел цього типу, зважаючи на їх високий рівень недостовірності й ідеологічну заангажованість. Н. Мисак реконструювала типовий образ пригнобленого полонізацією українського вчителя в уявленнях української громадськості²⁷. Архівознавчий аналіз здійснила Б. Лучинська²⁸.

У контексті політичної історії проблема народної школи представлена в праці Р. Дуткової²⁹. Авторка зосередилася на переході шкільництва під юрисдикцію місцевої влади, створенні Крайової шкільної ради і налагодженні освітньої системи. Ці процеси вона розглянула крізь призму політики Габсбурзької монархії і прийшла до висновку, що зміни були пов'язані з загальним курсом держави й посиленням автономістських тенденцій у Галичині. Крайову шкільну раду вивчали теж Х. Моряк-Протопопова³⁰, П. Штахель³¹, Е. Юсько³².

Питання організації шкільної системи після її перепідпорядкування

²⁶ Кошелева Н. Українські педагогічні видання як джерело вивчення історії шкільництва в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць*. Львів, 1999. Вип. 2. С. 85–89.

²⁷ Мисак Н. Українські народні вчителі в Галичині на рубежі XIX–XX ст.: правове становище та національна дискримінація (за матеріалами періодичних видань). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць*. Львів, 2005. Вип. 7. С. 191–200.

²⁸ Łuczyńska B. Źródła do dziejów szkolnictwa w Galicji w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie – w perspektywie krystalizowania się narodu ukraińskiego. *Rocznik Polsko-Ukraiński*. Częstochowa, 2014. T. XVI. S. 281–297.

²⁹ Dutkova R. *Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem (1861–1875)*. Kraków, 1995. 171 s.

³⁰ Моряк-Протопопова Х. Крайова шкільна рада у Галичині: повноваження, структура і вплив на розвиток шкільництва у 1867–1918 рр. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Львів, 2011. Вип. 54. С. 73–80.

³¹ Stachel P. Das Österreichische Bildungssystem zwischen 1749 und 1918. URL: <http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/PStachel2.pdf>.

³² Juško E. *Rada Szkolna Krajowa i jej działalność na rzecz szkoły ludowej w Galicji*. Lublin, 2013. 258 s.

провінційній владі розглянув Я. Мокляк³³. Його дослідження представляє образ українського шкільництва крізь призму національних інтересів. Я. Мокляк проаналізував боротьбу українських депутатів Галицького сейму за доступ українців до початкової освіти, розглянувши її як прояв формування їх національної ідентичності, що викликало опір у польському середовищі. Дослідник зробив висновок, що між визнанням права української мови на присутність у сфері шкільництва і прийняттям політичної окремішності українців з боку польської спільноти існував прямий зв'язок. Близькими до цього за тематикою є праці Х. Гауслер³⁴, Ч. Майорека³⁵, В. Ямrożка³⁶, Я. Улатовської-Урбаняк³⁷, Ю. Свєбоди³⁸, Н. Кошелевої³⁹, В. Благого⁴⁰, Й. Шайпла і Г. Зелля⁴¹.

В історіографії розглядається проблема народної освіти в Галичині більш раннього періоду. Дослідження Р. Томчика⁴², І. Рьоскау-Ридель⁴³ та Р. Пельчара⁴⁴ присвячені шкільництву кінця XVIII – першої половини XIX ст. Р. Томчик, аналізуючи початки освітніх проєктів в Австрійській монархії, представив мотивацію монархів-реформаторів як щодо шкільництва загалом, так і щодо Галичини. Провал перших шкільних реформ у провінції автор пояснив

³³Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców: zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892. Kraków, 2004. 318 s.

³⁴Haslauer H. Das Schulwesen in Österreich: Historischer Überblick. Graz, 2010. 154 s.

³⁵Majorek Cz. Projekty reform szkolnictwa ludowego w Galicji u progu autonomii (1860–1873). Wrocław, 1980. 255 s.

³⁶Jamrożek W. Galicyjska socjalna demokracja wobec problemów edukacji. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 8. S. 105–106; Jamrożek W. Idee «Nowego wychowania» w opinii i działalności edukacyjnej galicyjskiej socjalnej demokracji. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 2000. T. 14. S. 267–276.

³⁷Ulatowska-Urbaniak J. Galicja pierwszych lat XX w. jako teren działalności oświatowej. *Studia z dziejów oświaty polskiej XIX–XX wieku*. Wrocław, 1987. S. 29–41.

³⁸Swieboda J. Problemy narodowościowe w szkolnictwie galicyjskim 1772 – 1918. *Analecta*. Warszawa, 1995. Nr. 4/2 (8). S. 97–144.

³⁹Кошелева Н. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 pp.): автореф. дис... канд. іст. наук / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2002. 20 с.

⁴⁰Благий В. Шкільництво в Галичині на початку XX ст.: історико-соціологічний аспект. Львів, 1999. 75 с.

⁴¹Scheipl J., Sell H. Die Entwicklung des österreichischen Schulwesens von 1750–1938. Graz, 1987. 132 s.

⁴²Tomczyk R. Pierwszy projekt systemu szkolnego w nowożytnej Austrii w okresie panowania Marii Teresy. *Edukacja Humanistyczna*. Szczecin, 2011. Nr 2 (25). S. 13–22.

⁴³Röskau-Rydel I. Rozwój szkolnictwa ludowego we Lwowie w latach 1772–1848. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*. Kraków, 1997. S. 371–389.

⁴⁴Pelczar R. Recepcja austriackiego ustawodawstwa oświatowego w Galicji w latach 1774–1816. *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.* Rzeszów, 2011; Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869. Lublin, 2009. 323 s.

незацікавленістю законодавців, ворожістю місцевих еліт і байдужістю ширших верств. І. Рьоскау-Ридель пояснила причини реформування системи освіти ширшими заходами по інтеграції Галичини до поліетнічної монархії. Р. Пельчар представив парафіяльне шкільництво та національний аспект. Таке дослідження дозволяє простежити витoki проблем, які поставали пізніше.

Дослідження вчительського середовища вимагає з'ясувати його місце в соціальній стратифікації. Тут важливими є праці, присвячені інтелігенції. Саме визначення «інтелігенції» є дискусійним. Прихильники соціального підходу (О. Михайлюк⁴⁵, С. Бойчук⁴⁶, Б. Колоніцький⁴⁷, З. Цацковський⁴⁸ та Р. Флоріда⁴⁹) ототожнюють поняття «інтелігент» та «інтелектуал». Натомість А. Лузан⁵⁰, Г. Касьянов⁵¹, С. Пахолків⁵² та Г. Планнінг⁵³ сходяться на тезі про культурно-філософський вимір. Існує синтетичний підхід (Є. Мікуловський-Поморський⁵⁴ та Ю. Курносов⁵⁵).

Учительська професія стала однією з перших, доступних для жінок. Тому вибір фаху вчительки був часто продиктований бажанням самореалізації. Для розуміння мотивації жінок-учителів необхідно залучати гендерні студії. Питання жінки, жіночої освіти та жіночих рухів у Галичині розкрито в дослідженнях

⁴⁵ Михайлюк О. Феномен інтелігенції як продукт модернізації традиційного суспільства. *Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць* / Ред. Гончарук Г. І. Одеса, 2002. Вид. 2. Ч. 2. С. 49–53.

⁴⁶ Бойчук С. Інтелігенція та її роль у становленні соціокультурної ідентичності. *Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць* / Ред. Гончарук Г. І. Одеса, 2002. Вид. 2. Ч. 1. С. 29–42.

⁴⁷ Колоніцький Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы. *Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской*. Санкт-Петербург, 2003. С. 181–200.

⁴⁸ Cackowski Z. Społeczne problemy inteligencji polskiej. URL: <http://www.kulturaswiecka.pl/node/167>.

⁴⁹ Florida R. Cities and the Creative Class. URL: <http://www.creativeclassgroup.com/rfcgdb/articles/4%20Cities%20and%20the%20Creative%20Class.pdf>.

⁵⁰ Лузан А. Інтелігенція і модернізація. *Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць* / Ред. Гончарук Г. І. Одеса, 2002. Вид. 2. Ч. 1. С. 282–294.

⁵¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ, 1993. С. 10–45.

⁵² Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів, 2014. 612 с.

⁵³ Planning G. Fostering the Creative Class Creating opportunities for social engagement. URL: http://georgiaplanning.org/student_reports/2008/8--Creative%20Region/Creative_Regio_report.pdf.

⁵⁴ Mikulowski-Pomorski J. Etos warstw społecznych. Inteligencja. Między państwem a samodzielnym wyborem. URL: <http://www.ipsir.uw.edu.pl/Files/KatedraSocjologiiNorm/JMikulowskiPomorski.pdf>.

⁵⁵ Курносов Ю. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). Київ, 1994. 169 с.

С. Козака⁵⁶, М. Богачевської-Хом'як⁵⁷, О. Маланчук-Рибак⁵⁸, І. Черчович⁵⁹. На особливу увагу заслуговує дослідження А. Мейснера, де проаналізовано педагогічний доробок викладачок учительських семінарій⁶⁰.

Проблема педагогіки і дидактики початкової школи є чи не найширше вивченим аспектом. Загальні тенденції педагогічної думки стали об'єктом дослідження таких науковців, як Р. Врочинський⁶¹, А. Мейснер⁶², Ч. Майорек⁶³, А. Кліс⁶⁴, С. Можджен⁶⁵, Ч. Галек⁶⁶, С. Вдович⁶⁷, та О. Камаров⁶⁸. У другій половині XIX ст. головна дискусія щодо педагогіки стосувалася проблеми національної школи, їй приділили увагу Н. Сабат⁶⁹, М. Чепіль⁷⁰, і Б. Ступарик⁷¹.

Окремим напрямком наукових пошуків є єврейське шкільництво. Воно репрезентоване в монографії К. Реджінського про світську освіту євреїв⁷². Центральною тезою автора є те, що включення євреїв Галичини в загальний

⁵⁶ Kozak S. Kobieta w Galicji. Problemy metodologiczne badań, ich dotychczasowy dorobek i postulaty na przyszłość. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 1. S. 241–257.

⁵⁷ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. Київ, 1995. 424 с; Богачевська-Хом'як М. Дума України – жіночого роду. Київ, 1993. 110 с.

⁵⁸ Маланчук-Рибак О. Соціально-християнський фемінізм: галицька ідеологічно-організаційна модель. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 229–245; Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: монографія. Чернівці, 2006. 500 с.

⁵⁹ Черчович І. Конструювання образу жінки-українки у Львові на початку XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2012. С. 411–420; Черчович І. Жінка в родині греко-католицького священика у Галичині другої половини XIX – початку XX століття. *Історія релігії в Україні*. Львів, 2012. С. 503–516.

⁶⁰ Meissner A. Wkład nauczycielek galicyjskich szkół pedagogicznych w rozwój teorii i praktyki edukacyjnej. *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej*. Poznań, 1998. T. 1. S. 132–148.

⁶¹ Wroczyński R. Dzieje oświaty polskiej. Warszawa, 1996. T. 2. 331 s.

⁶² Meissner A. Wkład Galicji w rozwój nauk pedagogicznych. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1995. S. 79–91.

⁶³ Majorek C. Herbartyzm i «nowe wychowanie» w polskiej myśli pedagogicznej w Galicji na przełomie XIX i XX wieku. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 6. S. 11–21.

⁶⁴ Kliš A. Wychowanie domowe w poglądach galicyjskich pedagogów doby autonomicznej. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 8. S. 81–89.

⁶⁵ Możdżeń S. Założenia ideowe pracy wychowawczej w galicyjskich szkołach ludowych. *Pedagogika Katolicka*. Warszawa, 2010. Nr 7. S. 86–95.

⁶⁶ Galek Cz. Kary w szkołach galicyjskich przełomu XIX i XX wieku. *Studia i Prace Pedagogiczne*. Lublin, 2014. R. 1. S. 303–312.

⁶⁷ Вдович С. Розвиток ідей гуманної педагогіки в Західній Україні (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис... канд. пед. наук / Київ. нац. пед. ун-т. ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1998. 21 с.

⁶⁸ Камаров О. Поширення ідей реформаторської педагогіки у Східній Галичині (початок XX ст.). *Рідна школа*. Київ, 2000. Вип. 12. С. 67–70.

⁶⁹ Сабат Н. Національне виховання учнівської молоді Галичини (1869–1914). Івано-Франківськ, 2008. 244 с.

⁷⁰ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 pp.). Навч. посібн. Дрогобич, 2005. 539 с.

⁷¹ Ступарик Б. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 pp.) Коломия, 1995. 68 с. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. Івано-Франківськ, 1992. 180 с.

⁷² Rędziński K. Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813–1918. Częstochowa, 2000. 283 s.

освітній процес було одним із чинників модернізації їх замкнутого середовища. Його висновки сходяться з найновішими дослідженнями Б. Раупке, яка аналізувала єврейську освіту в межах Центрально-Східної Європи⁷³. М. Лапот, навпаки, локалізує об'єкт вивчення на Львові, зокрема на єврейсько-польських школах⁷⁴. Тема єврейського шкільництва проходить у працях Л. Ботштайна⁷⁵, М. Розенбліт⁷⁶, Г. Кольбауер-Фріц⁷⁷ та П. Ландесмана⁷⁸.

Найменш дослідженими є питання повсякденного життя і матеріального становища народних педагогів. Частково цих питань торкаються дослідники інтелігенції, звертаючи увагу на те, що вчитель був найбільш бідним серед усіх представників цієї верстви. Проблема місця вчителя початкової школи в національних рухах мало представлена в історіографії. Ґрунтовного вивчення потребують питання професійної та позашкільної діяльності народних учителів.

Історіографія теми народної освіти в Галичині налічує чимало праць, а саме дослідження цієї проблеми має вже тривалу історію. Науковці передусім звертають увагу на політичні аспекти освітньої сфери, а також на формування мережі навчальних закладів. Широко представлені в історіографії питання педагогічної думки. Проте на сьогодні немає цілісної праці, яка б була присвяченою народним учителям.

1. 2. Джерельна база

Тема народних учителів Галичини другої половини XIX – початку XX ст. ставить у центр наукових пошуків людину – найскладніший об'єкт історичного дослідження. Вона змушує давати відповіді на питання широкого змісту: від політичного курсу освітньої політики Габсбурзької монархії, яка виступала

⁷³ Reupke B. Jüdisches Schulwesen zwischen Tradition und Moderne Die Hascharath Zwi Schule in Halberstadt (1796–1942). Berlin, 2017. 301 s.

⁷⁴ Łapot M. Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem sierocym we Lwowie (1772–1939). Gliwice, 2011. 248 s; Łapot M. Szkoła Ludowa im. Tadeusza Czackiego we Lwowie (1879–1914) – nowy rozdział w dziejach edukacji Żydów lwowskich. *Rocznik Polsko-Ukraiński*. Częstochowa, 2014. T. XVI. S. 299–326.

⁷⁵ Botstein L. Judentum und Modernität. Essays zur Rolle der Juden in der deutsche und österreichischen Kultur 1848 bis 1938. Wien, Klön, 1991. 231 s.

⁷⁶ Rozenblit M. Die Juden Wiens 1867–1914. Assimilation und Identität. Wien, Klön, Graz, 1974. 254 s.

⁷⁷ Kohlbaue-Fritz G. Zwischen Ost und West. Galizische Juden und Wien. – Wien, 2000. – 160 s.

⁷⁸ Landesmann P. Die Juden und Ihre Widersacher. München, 1989. 300 s.

регулятором діяльності вчителя, до проблем його внутрішнього світу та переживань. Тому дослідження вимагає залучення широкої джерельної бази, до якої належать документи органів шкільної влади різних рівнів, періодика, матеріали про діяльність навчальних закладів і джерела особового походження.

Офіційні документи визначали рамки функціонування шкільництва, надавали вчителю повноваження та відводили йому місце в чиновницькому апараті. Вони досить різноманітні за змістом, сферою впливу й характером. У найширшому розумінні їх можна розділити на два типи – законодавчі акти й документи органів виконавчої влади. Законодавство ділиться на загальнодержавне і провінційне.

На державному рівні шкільництво регулювали закони 1867, 1868, 1869 та 1883 рр. Дискусії навколо цих законів показують місце школи і вчителя у громадсько-політичній думці і відображають актуальні проблеми шкільництва. Провінційні шкільні закони, які ухвалював Галицький сейм, мали пристосувати державне законодавство до місцевої специфіки. Найрепрезентативнішим джерелом є стенограми засідань Сейму. Дебати навколо шкільництва дають можливість простежити роль освіти в політичному контексті, пояснюють не лише суть, а й мотиви, застереження і ризики; дозволяють визначити роль окремих осіб у формуванні шкільної політики. Співставлення остаточних формулювань зі стенограмами показують способи компромісів для творців освітнього простору.

Документи органів виконавчої влади потрібно розділити на державний і крайовий рівень. На рівні монархії виконавчу гілку шкільної влади реалізовувало Міністерство освіти і віросповідань, що видавало розпорядження й затверджувало постанови крайової адміністрації. Більшість використаних у дослідженні матеріалів Міністерства належать до фонду Головного архіву давніх актів у Варшаві. Розпорядження містять інформацію про порядок відкриття шкіл, вимоги до навчальних планів, санітарних умов, забезпечення шкіл навчальними матеріалами. Звіти і листування з інспекторами показують практичну сторону контролю за роботою вчителів.

Особливо репрезентативними є документи Крайової шкільної ради – вищого виконавчого і наглядового органу у справах початкової, середньої і професійної освіти у Галичині. У процесі адміністрування шкільництва було нагромаджено чимало документів, що зберігаються у фонді Крайової шкільної ради Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Сюди належать статuti, обіжники, розпорядження, накази, звіти, рекомендації, навчальні плани, статистичні дані про освіту та вчителів і методичні рекомендації.

Документи, видані Крайовою шкільною радою, переважно стосуються загальних проблем: чого вчити, як вчити, за яких умов та хто це повинен робити. Особливо важливими були шкільні регламенти, методичні рекомендації та списки підручників, що додавались до навчального плану. Шкільний регламент був збірником правил, свого роду інструкцією для вчителів, учнів та їхніх батьків. Він встановлював порядок прийому до школи, кількість навчальних годин, визначав покарання за порушення дисципліни учнями і педагогічної етики вчителем.

У методичних рекомендаціях найбільшу увагу приділяли способам викладання для дітей різного віку. Близькими за призначенням були шкільні підручники. Для народної школи основу становив буквар, «елементаж» чи «абецаadlo». Окремо треба виділити підручники, які Крайова шкільна рада рекомендувала для учительських семінарій. Підручники з педагогіки показують, з якими установками випускник учительської семінарії приходив до школи.

Щодо репрезентації вчительських проблем важливими є документи Крайової шкільної ради щодо оплати праці вчителів. Вони дозволяють переоцінити думку про вчителів як найбільшій і жертвній верстві. Фонд Крайової шкільної ради також містить різноманітні прохання вчителів. Їх аналіз дозволяє встановити ієрархію проблем і показує рівень довіри до шкільної влади. Специфічним типом документів є матеріали дисциплінарних розслідувань та особові справи вчителів.

До матеріалів виконавчих і наглядових органів шкільної влади належить також документація окружних шкільних рад та адміністрації навчальних закладів,

що зберігається в локальних архівах: Державному архіві Львівської області, Перемишльському, Жешувському та Краківському державних архівах. Документи адміністрації навчальних закладів свідчать про те, як діяла освітня система на практиці. Репрезентативними є «персонелі», тобто збірники документів, що стосувалися окремих працівників школи. Вони були присвячені дрібним справам учителя і тому найкраще відображають його трудові будні.

Діяльність навчальних закладів показують шкільні хроніки. Їх вели директори шкіл, фіксуючи найважливіші події протягом року. Тексти хронік різноманітні: в одних випадках інформація подавалась по-урядовому сухо, в інших – її переповнювали емоції, дрібні деталі й критичні зауваження. Гострі висловлювання були свого роду демонстрацією опозиційності щодо влади, а в певних ситуаціях – ворожості щодо громади чи окремих осіб. Особливо часто вони з'являлися тоді, коли їх автор опинявся в програшному становищі. До матеріалів шкільної адміністрації входять також протоколи конференцій, у сучасному розумінні педрад, які показують проблеми школи, обсяг повноважень, які могла взяти на себе дирекція, а також стосунки в учительському колективі.

Єврейське шкільництво досліджене на підставі документів єврейських громад, добротинних організацій, які співпрацювали з Крайовою шкільною радою, зокрема матеріалів «Ізраїльського альянсу», що зберігаються в Архіві нових актів у Варшаві, а також звітів шкільних інспекторів про діяльність хедерів у провінції. Останні знаходяться частково у фонді Крайової шкільної ради, кагалів та Міністерства освіти й віросповідань.

Питання шкільництва, зважаючи на його вагу в житті суспільства, активно обговорювала тогочасна преса, зокрема громадсько-політичні газети («Діло», «Народ», «Галичанин», «Слово Польське», «Згода», «Стражниця Польська», «Руслан», «Схід», «Моріах», «Хвиля») містили дописи про місце вчителя та школи у громадській думці, критикували недоліки шкільництва, особливо акцентували на національному аспекті. Натомість на шпальтах педагогічної преси

(«Учитель», «Учительське слово», «Прапор», «Школа», «Родина і школа», «Педагогічний огляд», «Шкільництво», «Вчителька», «Світло «Гамаор», «Вільна педагогічна газета») в центрі уваги перебувала особа вчителя, національний поділ мав невелике значення, а обговорення стосувалося проблем, однаково гострих для всіх народних вчителів. Це сприяло їхній консолідації і формуванню професійної солідарності, зокрема щодо умов праці, зарплати, підходів до роботи в школі.

Джерелом, близьким за характером до педагогічних видань, є статuti вчительських товариств. На їх основі можна визначити мотиви створення таких об'єднань, загальні інтереси вчителів, морально-етичні норми. Щоправда, ці матеріали мовчать про суб'єктивні причини участі в товариствах, ставлення учасників до діяльності та їхньої дієздатності за різних обставин.

Офіційні матеріали, зважаючи на їх призначення, виключають з поля зору індивідуальні компоненти вчительства. Преса, своєю чергою, відображає їх лише фрагментарно, оскільки більшою мірою демонструє збірний образ, що за своєю суттю є штучним. Проте дослідження соціально-професійної групи, що складається з окремих особистостей, вимагає залучення джерел, що свідчать про вчителя як людину, яка була продуктом своєї епохи і на яку обраний фах справив визначальний у житті вплив. Саме тому до роботи залучені джерела особового походження, до яких належать спогади вчителів та їхніх учнів, щоденники, рукописи і приватна кореспонденція.

Перший учитель залишається в пам'яті назавжди, тому пов'язані з ним сюжети фігурують у мемуаристиці дуже часто. Автори представляють образ реальної людини, яка запам'яталася їм у дитинстві конкретними рисами, стилем поведінки та спілкування. З іншого боку, згадуючи минуле, людина починає дивитися на нього під дещо іншим кутом зору, ніж під час переживання подій, з урахуванням власного досвіду та впливу соціалізації у старшому віці. Таким чином, унікальність мемуарів полягає у тому, що вони відображають образ першого вчителя, що був закладений у пам'ять дитини, в поєднанні зі

сприйняттям дорослої людини. Такі джерела, зазвичай, носять оціночний характер і доповнюють дослідження індивідуальними сюжетними лініями. Ці сюжети представлені в мемуарах С. Шухевича, Т. Грушкевича, П. Зварича, Ф. Тарнавського, К. Корта, Я. Смолки, Б. Лепкого, Ф. Скобеля, Е. Дуніковського, К. Бродзінського, Л. Повядая, Б. Барановського, А. Стронера, І. Барана, Т. Фобіанського, А. Чернецького, Л. Павлишина, Ї. Лянгера та Я. Мадейчика. Унікальним є щоденник Марії Бакеновської з періоду її навчання в народній школі, який, на відміну від спогадів дорослих, показує сприйняття дитини.

Окрім вражень учнів, спогади репрезентують учителя. Автори таких спогадів, зокрема, Ю. Шнайдер, О. Дучимінська, А. Махчинська, М. Опалек, В. Баліцький, А. Юзефчик, Я. Кубіш, Я. Бойко, К. Банах-Гриневич, Я. Шусьцік, К. Мохнацький, згадували про причини вибору фаху, процес професійної підготовки та практичної діяльності. У них присутні також дуже індивідуальні, значущі для вчителя сюжети, такі як враження від першого проведеного уроку, стосунки з колегами, зміна місця праці чи вихід на пенсію. У щоденниках учителів представлено їх побут, особливості професійної діяльності та взаємини з іншими людьми.

Питання народної школи відображені в особових джерелах, авторами яких були громадські діячі. Вони показують шкільництво у ширшому контексті. Сюди належать мемуари О. Пристая, О. Барвінського, М. Бобжинського, М. Ломацького, Яна С. та Яна С. Ці особи мали можливість впливати на громадську думку та формувати освітню політику у провінції. Такі джерела дозволяють подивитися на закони з точки зору людей, які їх приймали. Дуже репрезентативними є листи, які надходили до членів Крайової шкільної ради, зокрема до Олександра Барвінського та Міхала Бобжинського. Вони представляють закулісні домовленості.

Для реконструкції навчального процесу в учительній семінарії та в народній школі у роботі використано підручники, які дають можливість визначити головні засади педагогіки та дидактики другої половини XIX – початку XX ст. Особливим типом історичних джерел є праці, що подають педагогічні рекомендації вчителям

та батькам. Вони зосереджували увагу навколо педагогічних проблем національного, гендерного та релігійного виховання, методів покарання дитини.

Як історичні джерела використано літературні твори, фотоматеріали та художні зображення. Літературні сюжети, хоч переважно вигадані, вмонтовуються в дійсність і показують сприйняття людиною світу. Для художніх текстів не існує обмежень, образ вчителя співвідноситься з досвідом автора. В контексті пошуку образів цінними є візуальні зображення. Фотографії та картини показують вигляд школи, класу та учнів, тобто робочих буднів вчителя, демонструють його зовнішній вигляд і стиль одягу.

Зважаючи на значну часову дистанцію, складно говорити про застосування усноісторичних свідчень. Однак до роботи вдалось залучити інтерв'ю з сином Мечилава Опалка, Болеславом Опалком, а також надані ним родинні хроніки.

1. 3. Народні учителі в структурі інтелігенції Галичини другої половини XIX – початку XX століття

Формування вчительства як соціально-професійної групи пов'язане з творенням новочасного суспільства, яке відрізнялося від соціуму домодерного типу. Головна відмінність полягала у перетворенні горизонтальних структур у вертикальні. Людина отримала можливість протягом життя змінювати статус у суспільстві, а соціальне походження більше не визначало її долю⁷⁹. Така мобільність могла бути висхідною і низхідною, а перспективи залежали від багатьох нових чинників. Першим з них стала освіта, яка з привілею небагатьох перетворилася в необхідність для кожного. Від освітнього рівня залежали можливості кар'єрного розвитку, адже в умовах модернізації інтелектуальна праця стала товаром, попит на який зростав⁸⁰.

Професія виступала як чинник уніфікації і виокремлення. Вона консолідувала

⁷⁹ Волков И. П. Социометрические методы в социально-психологических исследованиях. Москва, 2000. С. 18–19.

⁸⁰ Biernacka M. Oświata a społeczno-kulturowe przemiany tradycyjnej społeczności wiejskiej od końca XIX wieku do odzyskania niepodległości. URL: http://www.cyfrowaetnografia.pl /Content /990/Strony+od+EP_XXVI_z2-6Biernacka.pdf.

представників фаху, диктуючи їм приблизно однакові умови життя й типові проблеми, і поглиблювала відмінності між професійними групами, нівелюючи кордони походження. Кількість людей, які прагнули здобути освіту, постійно збільшувалася, відповідно зростала потреба у фахових педагогах. Особливо це стосувалося вчителів початкових шкіл, оскільки початкова грамота була основою. Ще більше загострили цю потребу закони 1868⁸¹ та 1869⁸² років. Починаючи з кінця 60-их рр. ХІХ ст., кількість народних учителів почала збільшуватися. На 1841 р. у Галичині працювало 736 народних учителів⁸³, тоді як на 1875 р. у провінції налічувалося вже 3 346 вчителів⁸⁴, на 1880 р. – 4 434⁸⁵, у 1905 р. – 10 661⁸⁶, на 1910 р. – 15 038⁸⁷, а на 1912 р. – 16 005⁸⁸. Тобто, за період 1841–1912 рр. кількість світських учителів початкових шкіл зросла у 22 рази.

Духу солідарності серед учителів сприяла преса. На сторінках педагогічних газет приналежність до вчительського фаху була представлена як основна ідентичність. Так, девізом газети «Прапор» було: «Прапор – це стяг, що єднає учительство»⁸⁹. Подібні висловлювання знаходимо в польському «Шкільництві»: «Ми, вчительство народне, забуті і покинуті владою, мусимо спільно стати за свої права»⁹⁰. Громадсько-політична періодика показувала вчителів як окреме явище в соціальній структурі, використовуючи судження узагальнюючого характеру.

Історики здебільшого пишуть про учителів як про частину інтелігенції, лише

⁸¹Gesetz vom 25 Mai 1868, wodurch die grundsätzlichen Bestimmungen über das Verhältnis der Schule zur Kirche erlassen werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1868. Wien, 1868. S. 336–341.

⁸²Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. Wien, 1869. S. 277–289.

⁸³Zaleski S. Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów: 1772–1902: czarna księga szkolnictwa galicyjskiego. Lwów, 1904. S. 3.

⁸⁴Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876. Lwów, 1877. S. 31.

⁸⁵Ibid. 1880/1881. Lwów, 1882. S. 44.

⁸⁶Ibid. 1904/1905. Lwów, 1905. S. 38.

⁸⁷Ibid. 1910/1911. Lwów, 1912. S. 55.

⁸⁸Ibid. 1911/1912. Lwów, 1913. S. 49.

⁸⁹Хто як нас виховує. *Учительське слово*. 1914. Ч. 9–11. Січень-лютий.

⁹⁰Pan Marszałek ma głos. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 2. 15 stycznia.

відзначаючи їх найнижчий матеріальний та освітній рівень⁹¹. Питання про суперечливі моменти щодо їхньої причетності до інтелігенції досі не ставили. Натомість численні дослідження були присвячені інтелігенції як соціальному феномену XIX ст. та питанням її критеріїв. Усі концепції поділяються на три основні підходи: соціальний, культурно-філософський і синтетичний.

Вихідною тезою соціального підходу є думка про те, що межі інтелігенції є чіткими, а визначальним чинником для зарахування до її числа є рід професійної діяльності та освітній рівень, адже для інтелігенції не існує «права народження»⁹². Тобто інтелігенція – це «клас освічених людей», що прирівнюється до інтелектуалів. В основі виділення інтелігенції в окрему верству у XIX ст. лежить процес утворення нових соціально-професійних груп, які «не вписувались» у традиційну стратифікацію⁹³. Цей «клас освічених людей» становив проміжну ланку між підприємцями та аристократією, при чому як першим, так і другим себе протиставляв⁹⁴. Західна історіографія найчастіше співвідносить його з декласованою шляхтою і дрібною буржуазією, що працює в інтелектуальній сфері⁹⁵. Найточніше такому визначенню відповідає термін «творчий клас»⁹⁶.

Прихильники культурно-філософських підходів дивляться на інтелігенцію як на соціально-духовне угруповання, якому притаманний специфічний світогляд та «інтелігентна поведінка», доказом котрої є мораль⁹⁷. Тут інтелігенція – це соціальна група, яка складається з етичних індивідів, кожен з яких буквально «живе ідеями». Приналежність особи до середовища інтелігентів визначається її

⁹¹ Мисак Н. Ф. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект... С. 10–45.

⁹² Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы... С. 189.

⁹³ Мамедов Р. Интеллигенция как социальная общность, её жизнедеятельность и роль в современном мире... С. 21.

⁹⁴ Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы... С. 200.

⁹⁵ Sackowski Z. Społeczne problemy inteligencji polskiej. URL: <http://www.kulturaswiecka.pl/node/167>.

⁹⁶ Англ. «Creative Class». Florida R. Cities and the Creative Class. URL: <http://www.creativeclassgroup.com/rfcgdb/articles/4%20Cities%20and%20the%20Creative%20Class.pdf>.

⁹⁷ Лузан А. Інтелігенція і модернізація... С. 292–294.

відповідністю соціальним вимогам та виконанням зобов'язань, які покладає на неї суспільство⁹⁸. Однією з головних вимог є спротив існуючому ладу. В історіографії існує думка, що сам термін «інтелігенція» з'явився для позначення частини суспільства, яка виявляла незгоду з існуючими політичними режимами⁹⁹. Цей протест міг мати різні форми: «хронічна опозиційність» до політичної системи¹⁰⁰, опір асиміляції однією нацією іншої¹⁰¹, традиція інакомислення¹⁰².

Як соціологічний, так і культурно-філософський підходи мають суттєві недоліки. У першому випадку методологія схематизує проблему, в другому – розмиває межі, а це призводить до непізнаваності інтелігенції як суспільної цілості. Найбільш продуктивним є синтетичний підхід. У його основі лежить теза про те, що інтелігенцію потрібно трактувати відповідно до конотацій того часу, в якому вона розглядається.

Беручи за основу синтетичний підхід, потрібно з'ясувати, кого в XIX ст. зараховували до інтелігенції. Тогочасна громадськість розглядала інтелігенцію як еліту суспільства, що було актуальним на тлі загострення українсько-польських взаємин: «найвысша кляса та знать народу, сей его цвѣтъ»¹⁰³, «кляса, ктора по своєму призначенню повиннабы бути «солею народа»¹⁰⁴. Функцією інтелігенції було генерування ідей і творення інтелектуального простору. Ці ідеї були направлені на консолідацію нації. У такому ракурсі інтелігент постає як творчий індивідуум, який реалізує потенціал на благо суспільства. Такі функції могла виконувати тільки людина з високим інтелектуальним рівнем, авторитетом у суспільстві та критичним мисленням. Цим пояснюється те, що до інтелігенції в XIX ст. зараховували юристів, медиків, педагогів, діячів мистецтва. Ці професії

⁹⁸ Planning G. Fostering the Creative Class Creating opportunities for social engagement URL: http://georgiaplanning.org/student_reports/2008/8-Creative%20Region/Creative_Regio_n_report.pdf.

⁹⁹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст... С. 4–12.

¹⁰⁰ Курносів Ю. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.)... С. 37–44.

¹⁰¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів (Про ідею і організацію українського монархізму). Київ, Філадельфія, 1995. С. 143.

¹⁰² Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст... С. 12.

¹⁰³ Задачѣ руской ителигенціи III. *Дѣло*. 1882. Ч. 34. 5 (17) мая.

¹⁰⁴ Наше теперѣшнее положеніе III. *Дѣло*. 1883. Ч. 23. 26 лютого (10 марта).

були добре оплачуваними, тож матеріальний стан дозволяв їм вести «інтелігентський» спосіб життя. Це поширювалося на повсякдення, дозволяло і можливості саморозвитку, що були кращими, ніж у селян чи робітників, хоча й не могли зрівнятися зі становищем аристократії.

На питання про причетність народних учителів до верстви інтелігенції неможливо дати однозначну відповідь. Вони належали до педагогів, що формально включало їх до інтелігенції. Але їхній статус, рівень освіти та участь у національному русі значно поступалися тим, кого традиційно вважали інтелігентами. Постає питання: чи суспільна роль учителя початкової школи була достатньою, аби зараховувати його до інтелігенції. Шляхом до його розв'язання є співвідношення вимог до інтелігенції та практичної діяльності вчителя, з урахуванням його можливостей. Тобто причетність учителя до інтелігенції потрібно розглядати в кількох площинах: у стосунку до виконання соціально значущої просвітницької ролі; по відношенню до участі в національному русі; щодо матеріальних можливостей вести «інтелігентський» спосіб життя.

Народні вчителі були єдиною частиною педагогів, від яких не вимагали вищої освіти. Учительські семінарії прирівнювали до нижчої ланки середньої освіти, а навчальні програми з загальноосвітніх предметів збігалися за змістом з програмами для гімназій¹⁰⁵. Здобуття освіти в учительській семінарії не було престижним. Сама професія, хоч і користувалася попитом на ринку праці, значних прибутків не приносила. Для народного вчителя складно було говорити про кар'єру, адже найвищим щаблем, якого він міг досягти, була посада директора школи, що тільки додавало адміністративні обов'язки. У Галичині діяло багато однокласних шкіл, де один учитель навчав усіх дітей і одночасно виконував функції управителя. Однокласні школи знаходились у невеликих селах, а вакантні місця часто займали молоді вчителі одразу по закінченню учительської семінарії.

¹⁰⁵ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 74. Lwów, 1869. S. 5–6; Meissner A. Spór o duszę polskiego nauczyciela... S. 10–11.

Для них варіантом професійного розвитку могло бути переведення до міста.

Потенціал народного вчителя як педагога залежав від мотивів і морально-ціннісних орієнтирів. Функції, що покладалися на інтелігенцію, такі як служіння народу, вчитель міг виконувати або не виконувати залежно від власної позиції. Хоча його обов'язки полягали в поширенні освіти, що по-суті є благом для народу, визначальну роль відігравало усвідомлення вчителем своєї просвітницької ролі. Від цього залежало його ставлення до роботи і саморефлексія. Люди, що ставали вчителями наперекір власним бажанням, рідко реалізовувалися як педагоги. Вони не розглядали роботу як служіння, а отже не сприймали себе як інтелігенцію і тому до неї зараховуватися не могли. Інша категорія вчителів сприймала школу, як певний етап професійної діяльності, що передував переходу на новий рівень. Безперечно, серед учителів були й ті, хто розглядав свою працю з позиції месіанізму. Так, наприклад, Юлія Шнайдер писала: «наді мною витає геній рідної землі і кликає: «Не зупиняйся, йди, куди тебе веду... іди, добувай усіх сил, а твоя праця принесе золоті жнива, бо і яка ж праця кращі жнива принести зможе, як не та, що сягає до підстав суспільства?!»¹⁰⁶ Усвідомлення просвітницької функції та підняття її до рівня служіння народу було тим чинником, що наближав народного вчителя до інтелігенції в сенсі інтелектуального проводу народу.

Попри морально-ціннісні установки вчителя існувала інша сторона – його можливості реалізовувати просвітницьку місію. Народний учитель був державним службовцем, який працював на підставі законів, планів і програм. Це ставило обмеження, тоді як просвітницька місія виключала рамки. Так виникало протиріччя: з одного боку, вчитель був зобов'язаний навчати того, що було передбачено у змісті предметів, з іншого, – як представник інтелігенції, він мав ділитися з учнями всіма своїми знаннями. Вирішити цю проблему повністю було неможливо через обмеження навчальних годин і контроль інспекторів. Тобто вчитель був змушений викладати те, чого від нього вимагало керівництво, навіть

¹⁰⁶ Уляна Кравченко. Записки учительки / За ред. М. Чумарної. Львів, 2010. С. 29.

якщо це не відповідало його поглядам на процес і зміст навчання.

Не менш важливою щодо була готовність громади приймати освіту. Часто мешканці сільських громад, які в другій половині XIX – на початку XX ст. ще жили за домодерним укладом, не бачили сенсу давати освіту дітям, тому просто не відпускали їх до школи¹⁰⁷. В окремих частинах провінції, наприклад на Гуцульщині, відвідування шкіл залишалося невисоким. Іноді селяни вороже сприймали вчителя і робили спроби його позбутися. Один із крайніх випадків описував Михайло Ломацький – селяни вирішили просто спалити школу¹⁰⁸. За таких обставин учитель не міг ефективно працювати, навіть якщо керувався найблагороднішими мотивами.

Друга важлива умова включення до інтелігенції передбачала участь у національному русі. Центральна проблема, що стояла перед інтелігенцією Галичини другої половини XIX – початку XX ст., полягала в поширенні національної свідомості між широкими верствами, що дозволило б зробити національний рух масовим явищем. У цьому контексті зросла увага до народного вчителя, адже він вступав у безпосередній контакт з усіма соціальними прошарками, і до нього почали формувати набір національних вимог¹⁰⁹.

Потужним джерелом пропаганди образу вчителя як учасника національного руху була преса. Публікації, що торкалися питання школи, ідеалізували вчителя-мученика, який переступаючи через власні потреби служить національній цілі¹¹⁰. Такий образ учителя швидко став орієнтиром для громадської думки. Його альтруїзм та національна свідомість перестали трактувати як особливі чесноти, а сприймали як частину обов'язку. Схожі мотиви простежувались у педагогічній пресі. Учитель поставав як патріот, в опозиції до влади, при чому цей образ було

¹⁰⁷ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 22. Lwów, 1869. S. 3–5.

¹⁰⁸ Ломацький М. Українське вчительство на Гуцульщині. Торонто, 1958. С. 31–32.

¹⁰⁹ Baranowski M. Pedagogika i dydaktyka: do użytku nauczycieli szkół ludowych i seminariów nauczycielskich. Lwów, 1893. S. 56–57.

¹¹⁰ Якъ виховувати нашѣ дѣти (III). *Дѣло*. 1882. Ч. 9. 3 (15) лютого; Nasze szkolnictwo a przyszłość kraju. *Słowo Polskie*. Lwów. 1903. Nr 483. 16 października.

представлено як вчителя-інтелігента: «Ми лишили ся низшим станом, не одержали орденів, не доробили ся до маєтків, а все служимо ідеям волі й національності»¹¹¹.

Пропаганда національних обов'язків мала вплив на практичну сторону роботи вчителя в школі і його політичну активність у громаді. Національні ідеали, включені в систему цінностей вчителя як моральні установки, часто вступали в конфлікт з практикою. Тут існувало два суперечливі аспекти: по-перше, можливості виявляти опозиційність до існуючої влади та брати участь у національному русі були обмеженими статусом державного службовця; по-друге, складність у національному вихованні становила етнічна неоднорідність учнів.

Влада у провінції вимагала від народних учителів лояльності з тих самих причин, що й національні рухи. Учитель, який брався за виконання національних вимог, опинявся під загрозою втрати місця праці і погіршення фінансового становища. Жертовність і альтруїзм переставали бути частинами панегіричних промов й ставали реальними проблемами. Готовність поступатися власними інтересами на користь колективних була тим чинником, що визначав причетність учителя до інтелігенції в контексті національних вимог.

Третім критерієм зарахування народних учителів до інтелігенції була їхня здатність вести «інтелігентський» спосіб життя. Становище народного вчителя як останньої ланки в структурі педагогічних кадрів було обумовлено також найменшими прибутками від професійної діяльності. Так, на початку ХХ ст. середня зарплата вчителя у Львові становила 150–200 крон, тоді як викладач середньої школи отримував 350–400 крон¹¹², а професор університету – в межах 600–700 крон¹¹³. Зарплата вчителя поступалася оплаті праці інших представників інтелігенції. Тож учитель не міг забезпечити собі такого рівня життя. Сільські вчителі за організацією повсякдення мало відрізнялися від селянства. Їхній побут

¹¹¹ У справі учительської платні. *Прапор*. 1908. Ч. 9. 1 листопада.

¹¹² Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie szkół średnich galicyjskich w roku szkolnym 1906/1907. Lwów, 1907. S. 58, 70–71.

¹¹³ Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст... С. 15.

був далеким до умов міської інтелігенції чи навіть сільських священиків. Останнім частіше допомагали самі селяни¹¹⁴. Становище міських учителів було ще критичнішим, адже їм не надавали житла чи земельної ділянки.

Важливішим за матеріальний стан була інтелігентська модель поведінки, що передбачала високий рівень культури. Саморозвитку інтелігенти приділяли багато часу, це було частиною професії. Перед учителем потреба інтелектуально розвиватися не стояла гостро. Запас знань з учительської семінарії був достатнім для роботи в народній школі, але його не вистачало для того, щоб вважатися частиною еліти. Оскільки прямої необхідності самовдосконалюватися не було, все залежало від інтересів учителя. Часу на самоосвіту вчителі мали обмаль, тому що були змушені самі займатися побутовими справами, які представники інтелігенції часто перекладали на домашніх слуг. Але вільні хвилини багато вчителів таки присвячували власному навчанню.

У проблемі причетності народного вчителя до інтелігенції простежується певна двоякість. Можна зробити висновок, що народні вчителі становили проміжну і водночас сполучну ланку в соціальній стратифікації на межі інтелігенції і простолюду, хоча як освічена верства тяжіли до перших. Цим зумовлена особлива увага інтелігентів до вчителів, адже без них ідеї обмежувалися б дискусійним простором інтелектуалів, а вчитель, натомість, міг нести їх у народ, даючи імпульси до практичного втілення.

1. 4. Про можливості просопографічного методу

в дослідженні народних учителів

Дослідження учителів народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX ст. передбачає конструювання збірного образу представників цього фаху. Це, в певному сенсі, колективна біографія, що представляє людину-вчителя на тлі епохи, тобто масштабний просопографічний аналіз. Проте звести усе

¹¹⁴ Na ławie szkolnej a w życiu. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 1. 5 stycznia.

дослідження до просопографії неможливо, оскільки в багатьох ракурсах воно виходить за межі можливостей цього методу. Поняття граничних можливостей просопографічного дослідження є умовним, оскільки наскрізь спирається на джерельний матеріал. Тобто зміст і характер наявних джерел визначає питання, відповіді на які можна знайти, застосовуючи просопографію.

Найбільш поширеною формою просопографії є конструювання колективної біографії на основі аналізу життєвих сюжетів певної кількості осіб, об'єднаних за деяким принципом. Основним типом джерел виступають матеріали особового походження, зокрема спогади. На їх основі можна простежити морально-психологічну специфіку групи. Але такий підхід має ряд недоліків, особливо у питаннях критерію відбору джерел та встановлення меж між збігами і закономірностями. Спогади по собі залишило небагато учителів, це були люди в певному сенсі видатні, які увійшли в історію через громадсько-політичну активність. Їх аналіз не може репрезентувати пересічного вчителя, який стоїть у центрі даного дослідження. Тому его-джерела потрібно використовувати радше як ілюстрації. Ще одним типом джерел, на які може опиратися такий підхід, є особові справи народних учителів. Вони фіксують анкетні дані і містять багато поточної документації. Проте окремі папки заводили не на всіх учителів, а тільки на тих, хто належав до категорії «проблемних». Спроби будувати просопографічне дослідження, беручи за основу «темні історії», без сумніву, будуть невдалими.

Другий спосіб більше орієнтований на соціологію. Його підхід базується на статистичних зрізах за визначеними критеріями. Для аналізу щоразу підбирається нова група людей, при цьому всі вони мають бути чимось пов'язаними. Така просопографія концентрується на питаннях, як-от соціальне походження, рівень освіченості, зарплати, щаблі кар'єри, вікові межі. У дослідженні вчителів народних шкіл застосування цього варіанту є необхідним, адже воно розв'язує ряд проблем, які неможливо вивчити в інший спосіб. Обрані для аналізу групи

формуються на основі життєвих етапів і професійної діяльності.

Зі збільшенням кількості вчителів відбувалося розширення меж їх соціального походження. З 1 560 учнів і учениць учительських семінарій Львова, Кракова, Жешува і Перемишля за період 1871–1910 рр. більшість становили вихідці з родин дрібних державних службовців 32,05 % (500 осіб), на другому місці – діти міських робітників 18,97 % (296 осіб), майже на рівні з ними вихідці з селянських сімей 18,21 % (284 особи). Порівняно частими були вчительські династії – діти народних учителів становили 12,24 % (191 особа). Четверте місце займали вихідці з родин інтелігенції (лікарів, юристів, викладачів середніх і вищих шкіл, журналістів) – вони налічували 6,92 % (108 осіб). Проте, якщо народних учителів не виокремлювати, то діти інтелігентів друге місце – 19,17 % (299 осіб). Кількість вихідців із родин духовенства була невеликою – 3,01 % (47 осіб). Більше, 5,90 % (92 особи), походили з сімей представників інших професій, зокрема торговців, приватних службовців і домашньої прислуги. Найменше серед учнів учительських семінарій нараховувалося дітей із родин землевласників – 2,69 % (42 особи)¹¹⁵. Помітно в соціальному походженні проявився гендерний аспект: суспільний статус родин учениць був вищим від сімей учнів-хлопців.

¹¹⁵ Жіноча учительська семінарія у Львові. Класний каталог I–IV класів за 1886/87 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–211; Katalog klasy I w roku szkolnym 1875. I Seminarium Naucz. Żeńskie w Przemyślu. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zespół 357. Sygn. 39. K. 1–108; Чоловіча учительська семінарія у м. Львів. Каталог успішності учнів підготовчого класу 1882/93 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1–48; Каталог успішності IV класу за 1904/5 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 1–62; Каталог успішності IV класу за 1908/9 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 1–46; Państwowe Seminarium Naucz. Żeńskie w Rzeszowie. Katalog główny III klasy w roku szkolnym 1909/1910. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 258. Sygn. 6. K. 1–63; Katalog główny I klasy w roku szkolnym 1908/1909. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 258. Sygn. 5. K. 1–65; Katalog główny II klasy w roku szkolnym 1906/1907. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 258. Sygn. 4. K. 1–43; Katalog ocen kl. I–III, za rok szkolny 1887/1888. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 414. Sygn. 7. K. 1–197; C.K. Seminarium Nauczycielskie męskie w Rzeszowie. Katalog główny kursów przygotowawczego, kl. I, II, III, IV w roku szkolnym 1909/1910. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 414. Sygn. 20. K. 1–233; C.K. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Krakowie. Katalog główny 1871/72. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 69. K. 1–16; Katalog główny 1880/81. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 69. K. 1–412. Katalog główny 1900/01. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 97. K. 1–378; Katalog główny 1910/11. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 107. K. 1–508; C. K. Seminarium Nauczycielskie Żeńskie w Krakowie. Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1901/02. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1223. Sygn. SPR 1. K. 1–324; Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1905/06). *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1223. Sygn. SPR 4/5. K. 1–411; Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1907/08. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1223. Sygn. SPR 6/7. K. 1–420.

Згідно з вимогами, встановленими статутом учительських семінарій від 1869 р., вступати мали право особи, яким виповнилося 16 років¹¹⁶. Із введенням підготовчого класу дотримання цієї вимоги було дещо порушеним. Серед учнів підготовчих класів домінували особи віком 14–15 років (54,23 %). Найстаршим вступникам було повних 22–24 роки, проте їхня частка була порівняно невеликою – 5,08 %. Середній вік початку навчання становив 16 років. Тобто середньостатистичний учитель починав професійну діяльність у 20-річному віці

Рівень освітньої підготовки вступників до учительських семінарій був невисоким. З 1560 учнів найбільший відсоток становили особи, які раніше навчались у виділових школах – 30,26 % (472 особи). На другому місці були ті, чиє навчання обмежувалося народною школою – 18,40 % (287 осіб). Гімназійна освіта передувала вступу до семінарії в 15,77 % (246 осіб). Дещо менше навчалось у приватних школах – 12,69 % (198 осіб). Освіту вдома здобували 11,60 % (181 особа). Менше було тих, хто вчився в реальних школах – 11,28 % (176 осіб)¹¹⁷. Більшість дівчат отримували середню освіту у виділових школах – 56,93 %. Серед хлопців переважали випускники народних шкіл – 37,33 %.

¹¹⁶ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 74. Lwów, 1869. S. 8.

¹¹⁷ Жіноча учительська семінарія у Львові. Класний каталог I–IV класів за 1886/87 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–211; Каталог класу I в року szkolnym 1875. I Seminarium Naucz. Żeńskie w Przemyślu. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zespół 357. Sygn. 39. K. 1–108; Чоловіча учительська семінарія у м. Львів. Каталог успішності учнів підготовчого класу 1882/93 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1–48; Каталог успішності IV класу за 1904/5 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 1–62; Каталог успішності IV класу за 1908/9 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 1–46; Państwowe Seminarium Naucz. Żeńskie w Rzeszowie. Katalog główny III klasy w roku szkolnym 1909/1910. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 258. Sygn. 6. K. 1–63; Katalog główny I klasy w roku szkolnym 1908/1909. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 258. Sygn. 5. K. 1–65; Katalog główny II klasy w roku szkolnym 1906/1907. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 258. Sygn. 4. K. 1–43; Katalog ocen kl. I–III, za rok szkolny 1887/1888. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 414. Sygn. 7. K. 1–197; C.K. Seminarium Nauczycielskie męskie w Rzeszowie. Katalog główny kursów przygotowawczego, kl. I, II, III, IV w roku szkolnym 1909/1910. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 414. Sygn. 20. K. 1–233; C.K. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Krakowie. Katalog główny 1871/72. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 69. K. 1–16; Katalog główny 1880/81. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 69. K. 1–412. Katalog główny 1900/01. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 97. K. 1–378; Katalog główny 1910/11. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 107. K. 1–508; C. K. Seminarium Nauczycielskie Żeńskie w Krakowie. Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1901/02. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1223. Sygn. SPR 1. K. 1–324; Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1905/06. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1223. Sygn. SPR 4/5. K. 1–411; Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1907/08. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1223. Sygn. SPR 6/7. K. 1–420.

Важливим показником якості професійної підготовки є успішність учнів. Її рівень дуже різнився по вчительських семінаріях. Найкращі результати мали учні в Жешові. Так, на 359 осіб 78 (21,73 %) отримали річні свідоцтва із загальною оцінкою «дуже добре», а «недостатньо» дістало тільки 12 учнів (3,34 %)¹¹⁸. Це контрастує з показниками успішності у Львові, тут на 351 учня на «дуже добре» оцінили тільки 23 особи, тобто 6,55 %, тоді як «недостатньо» отримало 67 осіб (19,09 %)¹¹⁹. До показників Львова наближався Краків: з 568 учнів відмінниками було 40 (7,04 %), а на порозі виключення знаходилось 87 осіб (15,32 %)¹²⁰. Така різниця може вказувати на дві обставини. З одного боку, учительські семінарії у Львові і Кракові вважалися найкращими, тож вимоги були високими. З іншого боку, в головних містах існувала ширша мережа навчальних закладів, тож найздібніші обминали учительські семінарії. У Жешуві таких можливостей не було, тому вибір найкращих учнів нерідко падав на учительську семінарію.

Випадки виключення були рідкими. У 1907 р. з 3 781 учнів виключено було 129 осіб, тобто 3,41 %. Найпоширенішою причиною були крадіжки – 27,9 % (36 випадків). На другому місці – зухвала поведінка – 20,15 % (26 випадків). 23 особи (17,82 %) були відраховані за неморальність, 20 (15,5 %) – за занедбування обов'язків, решта – за менш типові порушення, до яких входило

¹¹⁸ Państwowe Seminarium Naucz. Żeńskie w Rzeszowie. Katalog główny III klasy w roku szkolnym 1909/1910. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 258. Sygn. 6. K. 1–63; Katalog główny I klasy w roku szkolnym 1908/1909. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 258. Sygn. 5. K. 1–65; Katalog główny II klasy w roku szkolnym 1906/1907. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 258. Sygn. 4. K. 1–43; Katalog ocen kl. I–III, za rok szkolny 1887/1888. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 414. Sygn. 7. K. 1–197; C.K. Seminarium Nauczycielskie męskie w Rzeszowie. Katalog główny kursów przygotowawczego, kl. I, II, III, IV w roku szkolnym 1909/1910. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zespół 414. Sygn. 20. K. 1–233.

¹¹⁹ Жіноча учительська семінарія у Львові. Класний каталог I–IV класів за 1886/87 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 2 Арк. 1–211; Чоловіча учительська семінарія у м. Львів. Каталог успішності учнів підготовчого класу 1982/93 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 1–48; Каталог успішності IV класу за 1904/5 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 1–62; Каталог успішності IV класу за 1908/9 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 1–46.

¹²⁰ C.K. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Krakowie. Katalog główny 1871/72. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 69. K. 1–16; Katalog główny 1880/81. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 69. K. 1–412. Katalog główny 1900/01. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 97. K. 1–378; Katalog główny 1910/11. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 107. K. 1–508; C.K. Seminarium Nauczycielskie Żeńskie w Krakowie. Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1901/02. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1223. Sygn. SPR 1. K. 1–324; Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1905/06. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1223. Sygn. SPR 4/5. K. 1–411; Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1907/08. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1223. Sygn. SPR 6/7. K. 1–420.

лінивство, недисциплінованість, ошуканство, «згіршення», відвідування шинків¹²¹.

Більшість учнів учительської семінарії складали випускні іспити успішно. Про це свідчать дані звіту інспекторської перевірки учительських семінарій за 1871/72 н. р.¹²². Усі 15 випускників Краківської чоловічої семінарії склали в цьому році випускні іспити успішно, при цьому четверо з них отримали свідоцтва з відзнаками¹²³. Схожі результати були і в чоловічій учительській семінарії в Жешуві, тут з 13 учнів випускного класу здали 12 екзамени успішно, а двоє отримало свідоцтва з відзнаками¹²⁴. Жіночі семінарії теж показували високий рівень: у Перемишлі 10–13 серпня 1874 р. всі 12 випускниць здали екзамени успішно, четверо отримали свідоцтво з відзнакою¹²⁵.

Випускники учительських семінарій, що тільки розпочинали професійну діяльність, отримували заробітну плату на 16,7–8,34 % нижчу від постійних учителів і на 31,25–37,5 % нижчу від керівників шкіл¹²⁶. Кваліфікаційний іспит складали через кілька років після отримання свідоцтва зрілості з учительської семінарії. Так, з 20 народних учителів, працевлаштованих у Львівському окрузі в 1869 р., двоє здали іспит через два роки, п'ятеро – через три, двоє – через чотири, троє – через п'ять, двоє – через шість, один – через сім і ще один – через вісім. Четверо до 1877 р. залишалися тимчасовими учителями, а кар'єра ще чотирьох розвинулася швидко і 1874 р. вони були призначені керівниками міських шкіл. За вісім років роботи, від 1869 до 1877 р., 80 % цих учителів були переведені; 35 % змінили три школи, 25 % – дві, 15 % – чотири, 5 % були переведені п'ять разів¹²⁷.

¹²¹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1906/1907... S. 62 (208).

¹²² Звіти інспекторів про перевірку учительських семінарій за 1872 рік. ЦДІАУ у Львові. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 202. Арк. 1–95.

¹²³ Там само. Арк. 1–3.

¹²⁴ Там само. Арк. 7.

¹²⁵ I Seminarium Naucz. Żeńskie w Przemyślu. Sprawozdania z działalności 1870–1921. Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zesp. 357. Sygn. 14. S. 20.

¹²⁶ Справа про призначення і переведення народних учителів з прізвищами на А–Я, 1903 р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2995. Арк. 1–134.

¹²⁷ Анкетні дані вчителів Львівського шкільного округу 1869–1877 рр. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 317. Арк. 1–37.

Траплялися випадки й частіших переведень. Рекордсменом став учитель Львівського округу Ф. Будзинський, який за 14 р. служби змінив 15 шкіл¹²⁸.

Кваліфікаційні таблиці 20-ти народних учителів Львівського шкільного округу за 1876/1877 навчальний рік свідчать про те, що жоден з них не мав проблем з шкільною адміністрацією чи політичною владою у провінції. В усіх вчителів у графі «Поведінка службова, позаслужбова, з погляду політичного та морального» зафіксовано записи місцевих інспекторів «дуже добре», «зразково», «похвально» або «належно». Трохи критичніше оцінювалися здібності народних учителів. За цією графою 7 осіб було оцінено «задовільно», 2 – як «нездібні»¹²⁹.

Середня тривалість служби вчителя становила 34–35 рр., чоловіки, зазвичай виходили на пенсію пізніше за жінок. Для них стаж роботи становив у середньому 41 рік, тоді як для учительок – 28. Проте це не означає, що жінки раніше виходили на пенсію, адже періоди відпусток по догляду за дітьми, не зараховувалися до трудового стажу. Середній вік виходу на пенсію чоловіків і жінок був майже однаковим і становив 58–59 р. для жінок і 64–65 р. для чоловіків. Розмір пенсії залежав від зарплати, яку отримували народні вчителі, оскільки вони щорічно передавали 2 % від суми на пенсійний фонд. Відповідно до внесеної суми визначали й розмір пенсії. Її середній розмір на 1899 р. становив 350 злр., найвища пенсія сягала – 480 злр., її отримувало тільки 8,97 % вчителів, найнижча – 290 злр., таку суму призначали для 15,38 %¹³⁰.

Таким чином, просопографічний аналіз дозволяє сформувати збірний образ народного вчителя, наділений рядом типових ознак. Однак лише на його підставі неможливо відповісти на деякі важливі питання, зокрема щодо формування вимог до народних учителів у громадській думці, життєвих історій учителів та мотивів їх

¹²⁸ Особова справа Будзинського Францішка. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5223. Арк. 5–6, 8.

¹²⁹ Там само. Арк. 1–100.

¹³⁰ Справи про переведення вчителів на пенсію, 1899 р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3036. Арк. 1–59.

поведінки, інтелектуального і дискусійного простору навколо школи й особи народного вчителя. Заповнення цих прогалин вимагає включення ширших сюжетів, ніж це дозволяє просопографія, зорієнтована на творення колективного, усередненого образу. Тому цілісне розкриття даної теми мусить опертися на методологію вивчення політичної, інтелектуальної, економічної історії, історії педагогіки та мікроісторії.

РОЗДІЛ 2. НАРОДНА ШКОЛА В СИСТЕМІ ОСВІТИ

2. 1. Освітня політика Габсбургів першої половини ХІХ століття

«Освіта – це політика» –проголосила Марія Терезія у травні 1770 р., затверджуючи склад комісії з опрацювання першої шкільної реформи¹³¹. Ідея реорганізації освіти була частиною проекту *Gesamtstaatsidee*. Реформа мала забезпечити корпус освіченої бюрократії, обмежити вплив Церкви, інтегрувати етнічно різні регіони імперії та покращити життя широких верств¹³². Як підкреслював В. Хотковський, «школа була сіллю в оці новаторів двору Марії Терезії. Вони добре знали, що той, у чиїх руках освіта, може розпоряджатися майбутнім народом»¹³³. «Майбутнє народу» творці реформи вбачали в перетворенні культурно відмінних груп населення Австрійської імперії в цілість. Кращого інструменту уніфікації, ніж школа з німецькою мовою, проавстрійським підходом та загальноімперськими цінностями бути не могло¹³⁴. Така школа мала показати турботу монарха про народ. Користь була і для Відня – освічений громадянин міг якісніше працювати на добробут імперії.

6 грудня 1774 р.¹³⁵ Марія Терезія затвердила Загальний шкільний регламент для німецьких тривіальних і нормальних шкіл¹³⁶. Цей закон передавав шкільництво всіх рівнів під контроль державі, впроваджував загальний шкільний обов'язок для дітей 6–13 р. і встановлював нову систему шкільництва. Школи розділено на три типи – тривіальні, головні й нормальні¹³⁷. Хоча Галичина стала

¹³¹ Tomczyk R. Pierwszy projekt systemu szkolnego w nowożytnej Austrii w okresie panowania Marii Teresy. *Edukacja Humanistyczna*. Szczecin, 2011. Nr 2 (25). S. 13–22.

¹³² Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi... S. 10–18.

¹³³ Chotkowski W. Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy. Lwów, 1909. T. 1. S. 170.

¹³⁴ Łoziński W. Galicjana – kilka obrazków z pierwszych lat historii galicyjskiej. Lwów, 1872. S. 61; Napierała P. Konflikt dwóch światów. Terezijscy i józefińscy biurokraci w Galicji (1772–1790). *Polacy wobec wielości kultur. Wczoraj-dziś-jutro*. Gniezno, 2009. S. 100.

¹³⁵ Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji... S. 21.

¹³⁶ Voltelini H. Eine Denkschrift des Grafen Johann Anton Pergen in Gesamtdeutsche Vergangenheit. Festgabe für Heinrich Ritter von Srbik zum 60. Geburtstag am 10. November 1938. München, 1938. S. 68–158; Tomczyk R. Pierwszy projekt systemu szkolnego w nowożytnej Austrii w okresie panowania Marii Teresy... S. 16–21.

¹³⁷ Die allgemeine Schulordnung der Kaiserin Maria Theresia und J.J. Felbigers Forderungen an Schulmeister und Lehrer. Leipzig, 1896. S. 1–79.

частиною Австрії ще в 1772 р., *Schulordnung* тут було введено лише в 1777 р.¹³⁸. Марія Терезія зараховувала Галичину до тих володінь, які можуть бути корисними тільки для обміну на кращі¹³⁹. Тому впроваджувати реформу в *Bärenland* (країні медведів) імператриця не вважала за потрібне. Натомість Йосиф II бачив у «темній провінції» простір для цивілізаторської місії. За його наполяганням *Schulordnung* поширено на Галичину¹⁴⁰. Утім, шкільну реформу майже не виконували. Причин було багато – від неготовності широких верств приймати освіту до непродуманого виконавчого апарату¹⁴¹. Вдалося створити чотири головні школи та нормальну у Львові. До парафіяльних шкіл реорганізація у тривіальні не дійшла¹⁴².

У реалізації *Schulordnung* Йосиф II пішов далі, ніж Марія Терезія. Патентом від 20 січня 1781 р. він встановив шкільний примус. Йшлося саме про *примус*, тоді як у терезіанському указі – про *обов'язок*. *Обов'язок* означав, що кожен громадянин повинен пройти мінімальний курс навчання, байдуже, публічно чи приватно, натомість примус зобов'язував навчатися в державній школі. Патентом від 22 вересня 1782 р. цісар зобов'язав усіх парохів заохочувати батьків давати дітей до школи¹⁴³. 7 лютого 1787 р. Йосиф II запровадив патронати, що покладало відповідальність за утримування шкіл на клір. Одночасно цісар видав указ, за яким монастирі, котрі не вели суспільної роботи, мали бути розпущені. До матеріального забезпечення шкільництва Йосиф II залучив громади і домінії. Указ від 30 травня 1788 р. зобов'язав домінії надавати територію під будівництво школи й утримувати її на 1/3. Громади повинні були допомагати при будівництві, забезпечувати обігрів і оплачувати вчителя. У містах створенням шкільної мережі мали займатися бургомістри¹⁴⁴.

¹³⁸ Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... S. 21.

¹³⁹ Zwiedineck-Südenhorst H, Wolf A. Maria Theresia, Josef II. und Leopold II. 1740–1792. Berlin, 1884. S. 116 – 122; Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi... S. 17.

¹⁴⁰ Magenschab H. Josef II. Österreichs Weg in die Moderne. Wien, 2006. S. 188–192.

¹⁴¹ Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford, 2010. S. 56.

¹⁴² Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi... S. 19.

¹⁴³ Mutschlechner M. Joseph II.: Reformkaiser oder aufgeklärter Despot? *Die Welt der Habsburger*. URL: <http://www.habsburger.net/de/kapitel/joseph-ii-reformkaiser-oder-aufgeklaerter-despot?language=en>.

¹⁴⁴ Röska-Rydel I. Rozwój szkolnictwa ludowego we Lwowie w latach 1772–1848... S. 371–389.

Одне з головних завдань йосифінської школи полягало в тому, щоб «галичанин став австрійцем». На цьому шляху Йосиф II здійснив три кроки: запровадив німецьку як мову викладання, заборонив виїзд на навчання за кордон і дозволив приймати до ремесла і на службу тільки тих хлопців, які мали свідоцтво про закінчення державної німецької школи¹⁴⁵. Заборона навчатися за кордоном мала для польських еліт особливе значення, адже вони часто відправляли дітей вчитися до Варшави, де власне активізувала діяльність Едукаційна комісія¹⁴⁶. Заборона приймати до ремесла й служби осіб без шкільного свідоцтва німецького зразка забезпечувала германізацію суспільних низів. Шкільна політика Йосифа II на практиці зазнала невдачі. Основні укази цісар видав в період 1787–1789 рр., і до його смерті в 1790 р. вони не встигли принести ефект¹⁴⁷. Леопольд II, мало цікавився справами освіти. Жодної ініціативи не було і в самій Галичині.

Наступну спробу реформувати освіту здійснив Франц I. Його метою було покращити взаємини зі світською і церковною елітою монархії. Йшлося про повернення духовенству монополії на початкову освіту і збереження статусу-кво вищих верств¹⁴⁸. Розробку реформи було доручено канцлерові Генріху Франсу фон Роттенхану¹⁴⁹, проект якого було затверджено 11 серпня 1805 року під назвою «Політична конституція для німецьких шкіл»¹⁵⁰. Усі школи Австрійської імперії були перетворені у станові, а паралельно із тривіальними, головними і нормальними школами почали діяти реальні училища і гімназії. Для кожної категорії шкіл передбачено інший навчальний план і педагогічний підхід¹⁵¹. «Політична конституція для німецьких шкіл» зберігала церковні патронати. Вплив духовенства посилювався через передачу йому адміністративних функцій. Оскільки шкільна реформа 1805 р. стосувалась усієї монархії, специфіку Галичини не було

¹⁴⁵ Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... S. 22.

¹⁴⁶ Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777, 1790. Warszawa, 1910. S. 180.

¹⁴⁷ Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi... S. 21.

¹⁴⁸ Scheipl J., Sell H. Die Entwicklung des österreichischen Schulwesens von 1750–1938... S. 41.

¹⁴⁹ Weitensfelder H. Studium und Staat: Heinrich Graf Rottenhan und Johann Melchior von Birkenstock als Repräsentanten der österreichischen Bildungspolitik. Wien, 1996. S. 69–83.

¹⁵⁰ Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k. auch k. k. deutschen Erbstaaten. Wien, 1806. 112 s.

¹⁵¹ Ibid. S. 4–112.

враховано. Як наслідок, тільки католицьке духовенство отримало повноваження. Аналогічні права греко-католицькому духовенству було надано тільки в 1815 р.¹⁵², а Правління єврейських громад отримали їх лише в 60-их роках.

Консервативний характер реформи 1805 р. був пов'язаний з курсом Франца І. Під враженням від революційних потрясінь у Франції цісар прагнув зміцнити традиційні оплоти своєї імперії, якими були аристократи і духовенство. Суспільні ниси як джерело потенційної загрози було важливо втримати на «своєму місці». Проект виявився провальним. Його негативний вплив на розвиток освіти поглиблювався з часом, адже «Політична конституція для німецьких шкіл» залишалася в силі аж до середини 1860-их років¹⁵³.

Наступним етапом в освітній політиці став період 1848–1849 рр. Якщо раніше розвиток шкільництва залежав тільки від двох чинників – волі монарха та інтересів духовенства, то на хвилі Весни народів додався третій – національні рухи. Галичина мала особливе значення, адже головними героями революції, крім угорців, були поляки. Їхні вимоги щодо освіти зводилися до лібералізації школи, ліквідації станового принципу, впровадження крайових мов викладання¹⁵⁴. Фердинанд І був готовий йти на поступки. Розробку освітньої реформи він доручив Міністерству віросповідань і освіти, створеному патентом від 23 березня 1848 р.¹⁵⁵. Перший міністр, Франц Зоммаруга, декларував реорганізацію шкільництва за пруським зразком. Рушієм змін мав стати розрив школи з церквою і контроль з боку держави. 4 березня 1849 р. новий цісар Франц-Йосиф І видав патент, який проголошував, що: наука і навчання є вільними, до навчальних закладів впроваджуються крайові мови, викладання релігії знаходиться в компетенції релігійних громад, нагляд над школами належить державі¹⁵⁶.

¹⁵² Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... S. 23.

¹⁵³ Dietl J. O reformie szkół krajowych. Szkoły ludowe. Kraków, 1885. S. 48.

¹⁵⁴ Baranowski M. Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji... S. 9.

¹⁵⁵ Schaffung eines eigenen Ministeriums des öffentlichen Unterrichts. *Politische Gesetze und Verordnungen sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen*. Wien, 1851. S. 53–54.

¹⁵⁶ Dutkova R. Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem... S. 10.

Хоча проголошені в патенті принципи носили примирливий характер, їх складно назвати актом доброї волі Відня. Намагаючись втримати владу, Франц-Йосиф I маніпулював протиріччями між національними рухами, у Галичині – між польським і руським. Однією з ключових вимог діячів польського руху щодо шкільництва була повна полонізація¹⁵⁷, проте цьому протистояли руські еліти, домагаючись впровадження до шкіл руської мови¹⁵⁸. Зважаючи на те, що національний рух русинів не носив таких загрозливих форм, цісар, за посередництвом губернатора Франца Стадіона, підтримав слабшого заради послаблення сильнішого. Для врегулювання мовного рівноправ'я Ф. Стадіон скликав у Львові нараду, *Beirat*, до якого входили польські і руські діячі¹⁵⁹. Під тиском губернатора було прийнято компроміс: якщо є два народи і рівність обох забезпечити не вдається через слабкість одного, потрібно зачекати доки можливості зрівняються¹⁶⁰. Цього вистачило, щоб зберегти германізацію.

Шкільна реформа 1849 р. виявилася теоретичною. Шлях від декларації до перших кроків проходив через меандри ультраконсервативної діяльності кабінету Александра Баха і чергову хвилю клерикалізації шкільництва після конкордату Австрії з Ватиканом у 1855 р. Конкордат, що служив «доказом союзу вівтаря і трону»¹⁶¹, передавав у руки духовенства усі школи монархії з метою «посилити релігійність молоді»¹⁶². Зміни наступили тільки через двадцять років в іншій політичній ситуації, коли децентралізація стала справою виживання монархії.

Освітня політика Відня в Галичині періоду централізму, направлена на інтеграцію й германізацію, була малоефективною. Прогресивні шкільні закони Марії Терезії і Йосифа II нівелював консервативний курс Франца I і байдужість до

¹⁵⁷ Springer A. H. Protokolle des Verfassungsausschlusses im Oesterreichischen Reichstage 1848–1849. Leipzig, 1885. S. 20.

¹⁵⁸ Одозва до руского народу. *Зоря Галицка*. 1848. Ч. 1. 15 мая.

¹⁵⁹ Pawlikowski G. Rzecz domowa. Odezwa do moich rodaków. *Gazeta Lwowska*. 1848. Nr 57. 15 maja.

¹⁶⁰ Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych. *Gazeta Lwowska. Dodatek*. 1848. Nr 57. 15 maja.

¹⁶¹ Weinzier-Fisher E. Die Kirchenpolitische Lage in der Donaumonarchie um 1867. *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918*. Stuttgart, 1987. S. 143.

¹⁶² Vocelka K. Verfassung oder Konkordat. Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie. Graz, Köln, 1988. S. 21.

шкільництва його наступника Фердинанда І. У революційній атмосфері Весни народів реформи освіти почали вимагати діячі національних рухів. Під їх тиском Франц-Йосиф І проголосив лібералізацію школи, проте реалізація цього курсу розпочалася лише в 1860-их роках.

2. 2. Досвід церковно-парафіяльних, тривіальних і головних шкіл

В австрійську добу Галичина вступила зі світоглядним спадком Речі Посполитої, в основі якого лежав авторитет релігії. Клір володів монополією на формування свідомості суспільства, у тому числі через освіту: він міг диктувати знання. Державна влада не втручалась у справи шкільництва, освіта не становила для неї цінності. Тому шкільництво було відділеним від світської влади та інтегрованим у релігійні структури. Під егідою духовенства в містах діяли класичні школи: у римо-католиків єзуїтські латинські, в уніатів – братські греко-слов'янські. У селах, щоправда не в усіх, функціонували парафіяльні школи для римо- і греко-католиків. Їх завдання полягало в релігійному вихованні.

Зі зміною влади традиційна система освіти почала руйнуватися. Основною причиною цього стало втручання Австрії. Відень покладав на шкільництво очікування, пов'язані професіоналізацією громадян. Церковні школи перешкоджали просвітницькому курсу, їх ліквідація відповідала інтересам монархії. Обмеження прав і фінансових можливостей релігійних інституцій вело до закриття їх шкіл. Розпуск єзуїтів у 1773 р. означав припинення діяльності усіх єзуїтських навчальних закладів¹⁶³. Занепаду братських шкіл держава теж не запобігала. З іншого боку, релігійну модель освіти демонтувало суспільство.

Згідно з *Schulordnung*, простір початкової освіти мали заповнити головні школи в містах і тривіальні в містечках і селах¹⁶⁴. Пріоритетом стало налагодження мережі головних шкіл, навчальні заклади мали бути зосереджені в

¹⁶³ Kumor B. Powrót Jezuitów do Galicji. *Folia Historica Cracoviensia*. Kraków, 1994. Nr 2. S. 75–85; Załęski St. Jezuici iv Polsce. Kraków, 1908. S. 250.

¹⁶⁴ Die allgemeine Schulordnung der Kaiserin Maria Theresia und J. J. Felbigers Forderungen an Schulmeister und Lehrer... S. 3.

містах. Проте справа виявилася складнішою і затратнішою, ніж сподівався законодавець. Якщо в інших частинах монархії існували заклади, які підлягали реорганізації, то в Галичині їх довелося створювати. Протягом перших чотирьох років вдалося заснувати тільки п'ять головних шкіл – у Львові, Перемишлі, Кросно, Ярославі і Станіславові¹⁶⁵. Їх кількість збільшувалася повільно. До 1841 р. налічувалося всього 43 навчальні заклади такого типу¹⁶⁶, а на 1869 р. – 88¹⁶⁷.

Головні школи були орієнтовані на германізацію і можливість почати чиновницьку кар'єру. Серед основних предметів опинялася німецька мова (викладова), арифметика, каліграфія і практична стилістика¹⁶⁸. Релігія, латина, польська, іноді руська мова зараховувалися до другорядних дисциплін. У головних школах було чотири класи і по четверо учителів. Учитель вів учнів або від початку до кінця¹⁶⁹, або був закріплений за одним класом, так, що учні працювали з усіма вчителями по черзі¹⁷⁰. Класи були переповнені, разом вчилася в середньому по сто учнів¹⁷¹. Навчання було платним, у 30-их роках вартість становила 60 крейцерів¹⁷². З цієї суми 40 крейцерів виділяли на школу, 20 – на «фамільясів», здібних учнів з незаможних сімей. При головних школах існували педагогічні курси, препаранди, які готували майбутніх учителів¹⁷³. Закінчена головна школа була перепусткою до гімназій, нормальних шкіл і реальних училищ. Тому після домашнього навчання або тривіальної школи учні інколи вступали до 3–4 класу головної, щоб отримати свідоцтво. Завдання інтеграції

¹⁶⁵ Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... S. 21.

¹⁶⁶ Zaleski S. Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów: 1772–1902: czarna księga szkolnictwa galicyjskiego. Lwów, 1904. S. 3.

¹⁶⁷ Rocznik statystyki Galicji. Rok II 1887–1888. Lwów, 1889. S. 98.

¹⁶⁸ Kronika Szkoły Ludowej w Bochni. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1349. Sygn. 51. Bez numerów.

¹⁶⁹ Dunikowski E. Tęcze dni w szkołach Brzeżańskich *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 347.

¹⁷⁰ Baranowski B. A. Kołomyjska Kreis-Hauptschule i gimnazjum w Stanisławowie. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 236.

¹⁷¹ Mochnacki K. Pamiętnik spiskowca i nauczyciela z lat 1811–1883. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. Ossol. 12112/II. K. 2.

¹⁷² Powiadaj L. Wspomnienia szkolne jako materiał do historii szkół w Galicji. Część II. *Dziennik literacki*. 1859. Nr 30. 15 kwietnia.

¹⁷³ Zwiercan-Witkowska A. Działalność prywatnego seminarium nauczycielskiego żeńskiego Towarzystwa szkoły ludowej im. Franciszka Preisendanza w Krakowie. Kraków, 2004. S. 16; Маслій Г. Підготовка вчителів у жіночих середніх навчальних закладах... С. 81.

населення в австрійський культурний простір ці школи виконували успішно, учні встигали оволодіти німецькою мовою на комунікативному рівні.

Через труднощі в організації головних шкіл питання тривіальних було актуалізоване лише на початку XIX ст. У містечках їх фінансуванням займалися магістрати. З цим пов'язане інтенсивне збільшення кількості, до 1841 р. вони існували в усіх міських громадах, а до 1869 р. їх число сягнуло 1 961¹⁷⁴. У селах не було чітко визначено, хто відповідає за створення школи. Формально цей обов'язок розділяли громади і домінії, але жодна зі сторін не проявляла інтересу. Самі селяни рідко відчували потребу в освіті, керуючись принципом «мій батько до школи не ходив, я не ходив і діти ходити до школи не мусять, і так живемо»¹⁷⁵. Крім цього, села переважно опинялися поза контролем бюрократії. Тому тривіальні школи в селах належали до винятків, а там, де існували, зазвичай, були впливові власники. Одним з найбільш відомих меценатів був рід Потоцьких¹⁷⁶.

Тривіальні школи поділялися на двокласні і трикласні. У кожній школі був один вчитель. Вік учнів одного класу коливався в межах трьох років, наймолодшим було по 5 років¹⁷⁷. До програми входила німецька мова, релігія, польська, рахунки і співи¹⁷⁸. Формально мовою викладання була німецька, але на практиці більшість предметів пояснювали польською. Незмінно німецькомовною була релігія¹⁷⁹. З тривіальної школи учні виносили небагато. За два-три роки вони осиливали ази грамоти.

Оскільки реорганізація початкової освіти майже не дійшла до сіл, на терені Галичини збереглися давні церковні школи. Вони були інтегровані в структуру парафій і підпорядковувалися тій самій ієрархії: парох – деканат – дієцезія¹⁸⁰. При

¹⁷⁴ Rocznik statystyki Galicji. Rok II 1887–1888... S. 98.

¹⁷⁵ Teczki z wyciągami kronik szkolnych. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 1349 Sygn. 148. K. 217.

¹⁷⁶ Ibid. K. 14–15.

¹⁷⁷ Józefczyk A. W szkołach małego miasteczka i w gimnazjum Tarnowskim. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 49.

¹⁷⁸ Wilkoński A. *Wspomnienia szkolne. Pomyłki: ułamek starej gawędy*. Kraków, 1907. S. 2; Karpiński F. *Pamiętniki Franciszka Karpińskiego*. Warszawa, 1898. S. 12; Hordyński Z. *Brodzińskiego lata szkolne*. Lwów, 1888. S. 8.

¹⁷⁹ Brodziński K. *Lata szkolne poety*. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 5.

¹⁸⁰ Pelczar R. *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji...* S. 190.

цьому, парафіяльні школи перебували у фінансовій залежності не від церковних структур, а від громади. З послабленням позицій у містах вищий клір звернув більше уваги на парафіяльні школи¹⁸¹. Ієрархи закликали священиків до поширення освіти серед селян¹⁸². Проте мотиви духовенства вищого рівня могли розходитися з інтересами сільських парохів. Ключовим був суб'єктивний фактор: ставлення священика до освіти співвідносилось з його розумінням покликання. З цим пов'язана певна стихійність в організації парафіяльних шкіл.

Парафіяльні школи були оазою постсередньовіччя. Їхнє завдання полягало не у формуванні освіченої, а у вихованні побожної людини. Основним предметом вивчення був Закон Божий, усе інше вважалось допоміжним¹⁸³. Так, читання розглядали тільки в ключі християнських текстів, тому єдиними підручниками, зазвичай, були катехізиси¹⁸⁴. Вчителями ставали священики, дяки, вікарії чи хтось із селян, які не володіли методикою викладання і самі нерідко мали хиткі знання. Не було контролю над відвідуванням дітей, що негативно впливало на результат. Тому не кожен, хто вчився у парафіяльній школі, оволодівав грамотою.

Незважаючи на відмінності трьох типів початкових шкіл, їх об'єднували спільні риси, зокрема, педагогічний підхід¹⁸⁵. Процес навчання полягав у механічному запам'ятовуванні. К. Бродзінський згадував: «Знання були удавані... Кожен вчився невідомо чого і тільки на один день»¹⁸⁶. Незмінним педагогічним атрибутом було побиття¹⁸⁷. Дехто з учителів робив це без захвату, «як *dura necessitas*»¹⁸⁸, а хтось – «реєстрував по рубриках види тортур»¹⁸⁹. Е. Дуніковський писав: «Деякі вчителі обожнювали побиття, цього я не міг зрозуміти, бо ще не

¹⁸¹ Kumor B. Szkolnictwo ludowe w Diecezji Tarnowskiej 1786–1750. *Z dziejów oświaty w Galicji* / red. A. Meissner. Rzeszów, 1989. S. 116.

¹⁸² Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... S. 195.

¹⁸³ Knot A. Wstęp. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. XXVI.

¹⁸⁴ Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji... S. 193–201.

¹⁸⁵ Stroner A. Dyscyplina w dawnych szkołach galicyjskich przed rokiem 1848 *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 161.

¹⁸⁶ Brodziński K. Lata szkolne poety... S. 6.

¹⁸⁷ Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k. auch k. k. deutschen Erbstaaten... S. 71.

¹⁸⁸ Baranowski B. A. Kołomyjska Kreis-Hauptschule i gimnazjum w Stanisławowie... S. 238.

¹⁸⁹ Sawczyński Z. Galicyjska szkoła elementarna przed 1848 r... S. 157.

знав про психопатологічні збочення на сексуальному ґрунті»¹⁹⁰. Жорстокість не завжди була пов'язана з відхиленнями¹⁹¹. Сам педагог проходив через роль учня, тому його поведінка була певною «шкільною дідівщиною». Існували інші види покарань – «чорні книги», «ослячі парти» та «Sprachzeichen» – дерев'яні дошки, які учні носили на шиї¹⁹². Педагогічний зміст заохочення полягав у відділенні «добрих» від решти. Для цього існували «золоті книги» й «зелені парти»¹⁹³.

Загальною нормою було хабарництво. Ф. Скобель писав: «звичайно, всі хабарники... при недостатніх прибутках не можуть втриматися від насильства над совістю і забувають сором»¹⁹⁴. Л. Повядай згадував, що вчитель записував, хто і скільки приніс, «щоб на цілий рік прорахувати бюджет»¹⁹⁵. Іноді хабарі були замасковані під додаткові заняття. Вони коштували в межах 1–3 флоринів на місяць і майже не відбувалися після оплати, зате оцінки покращувалися¹⁹⁶.

У початкових школах учні здобували перший досвід багатокультурності. У містах, де стикалися поляки, русини, євреї і німці, нерідко взаємини були проблемними. Учні-німці опинялись у вигідній ситуації через мову. Це викликало неприйняття решти. Ф. Скобель називав вчителів «нікчемним німецьким мотлохом», а себе – «жертвою австрійської педагогії»¹⁹⁷. Ставлення до учнів-євреїв бувало упередженим. Проявом антисемітизму було те, що на учнівському жаргоні помилки називали «жидами»¹⁹⁸. Проте іноді школа давала уроки толерантності. Б. Барановський згадував учителя, який «дав усвідомити, що на світі панує грізне право справедливості»¹⁹⁹.

Система початкової освіти, репрезентована головними, тривіальними і

¹⁹⁰ Dunikowski E. *Tęczowe dni w szkołach Brzeżańskich...* S. 349.

¹⁹¹ Józefczyk A. *W szkołach małego miasteczka i w gimnazjum Tarnowskim...* S. 50.

¹⁹² Opalek M. *Z dziejów szkolnictwa galicyjskiego...* S. 16–24; Karbowski A. *Listy w sprawie wystawy rzeczy szkolnych narodowych. List V. Dzielnic austriacka 1772–1867. Muzeum.* 1894. Z. 3. S. 184–186.

¹⁹³ *Złota księga Szkoły w Nawojowej. Archiwum Narodowe w Krakowie.* Zesp. 1349. Sygn. 44. Bez numerów.

¹⁹⁴ Skobel F. *Ofiara pedagogii austriackiej. Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 24.

¹⁹⁵ Powiadaj L. *Wspomnienia szkolne jako materiał do historii szkół w Galicji. Część II. Dziennik literacki.* 1859. Nr 30. 15 kwietnia.

¹⁹⁶ Dunikowski E. *Tęczowe dni w szkołach Brzeżańskich...* S. 348.

¹⁹⁷ Skobel F. *Ofiara pedagogii austriackiej...* S. 23.

¹⁹⁸ Dunikowski E. *Tęczowe dni w szkołach Brzeżańskich...* S. 349.

¹⁹⁹ Baranowski B. A. *Kołomyjska Kreis-Hauptschule i gimnazjum w Stanisławowie...* S. 238.

парафіяльними школами, зберіглася до 60-их років XIX ст. Практики тогочасного шкільництва виявили ряд слабких сторін. Хоча кількість шкіл поступово зростала, рівень неписьменності залишався високим, за даними Міхала Данєляка в 60-их роках понад два мільйони галичан не володіли грамотою²⁰⁰. Це означало, що шкільний примус не працював. Парафіяльні школи мали інші цілі, ніж тривіальні і головні. Вони стали пережитком і перешкодою для реалізації проекту масової освіти. Головним недоліком тривіальних шкіл була слабка організація. Це дало змогу зрозуміти, що без створення виконавчої вертикалі налагодження шкільної мережі неможливе. Досвід головних шкіл довів, що освіта може служити інтересам монархії, суспільства і людини через інтеграцію і створення можливостей для подальшої кар'єри. Недоліки шкільництва були закладені в законодавстві й виправити їх були покликані шкільні реформи 1860-их років.

2. 3. Законодавча база початкового шкільництва

Шкільні реформи 1860-их років стали частиною масштабного проекту перебудови монархії, коли під впливом відцентрових процесів Відень був змушений шукати нові форми взаємодії з недержавними народами. Створення Державної ради і крайових парламентів з правом законодавчої ініціативи дало поштовх до оновлення правової площини шкільництва. Освітні закони поділялися на два типи – державні та крайові. Перші були обов'язковими в усіх частинах монархії і зорієнтовані на збереження цілісності загальноімперського шкільництва, другі покликані пристосувати освітню політику до регіонів. У випадку Галичини, державні закони встановлювали рамки допустимого і декларували бажане, тоді як внутрішнє наповнення визначав Галицький сейм.

Невдалі експерименти з шкільництвом першої половини XIX ст. показали, що без зацікавлення місцевих еліт впровадження змін неможливе. Урахування місцевих особливостей стало однією з центральних вимог національних рухів. Збіг

²⁰⁰ Danielak M. 3.765.702 analfabetów: Śląsk, Galicya, W. Ks. Krakowskie. Kraków, 1984. S. 3.

інтересів недержавних народів посилював тиск і змусив Франца-Йосифа I поступися. Так, § 19 Основного державного закону про загальні права громадян від 21 грудня 1867 р. постановляв: «Держава визнає рівноправність усіх мов, що живаються в краях, у школі, адміністрації та громадському житті. У краях, де проживають декілька народів, публічні освітні заклади мають бути організовані так, щоб кожний із тих народів отримав однакові можливості для навчання рідною мовою, без примусового вивчення другої крайової мови»²⁰¹. Це означало припинення германізації і можливість заповнення освітнього простору національним змістом, що гарантувало активність місцевих еліт²⁰².

Наступним питанням була секуляризація школи. Залежність від кліру гальмувала розвиток шкільництва. Належало звільнити освіту від впливу духовенства, тим паче прихильників світської школи ставало більше. А. Дістервег стверджував: «Клерикали прагнуть народу, який сліпо підпорядковується авторитету Церкви, ми – прагнемо народу критичного. Вони хочуть народу, який залишається без руху, ми – прагнемо такого, який крокуватиме вперед»²⁰³. Спробою реалізації цього курсу став Державний закон «Про відносини церкви і школи» від 25 травня 1868 р.²⁰⁴ Він передбачав відокремлення шкільництва від церкви і запроваджував світський характер державних шкіл.

Підставою функціонування системи освіти був Державний шкільний закон від 14 травня 1869 р.²⁰⁵ Цей документ впровадив народні школи, покликані служити просвітницьким цілям і забезпечувати всі верстви необхідним для життя рівнем знань. Тобто закон уперше декларував соціальну секуляризацію як мету освіти. Для всіх народних шкіл були визначені однакові вимоги щодо навчального

²⁰¹ Staatsgrundgesetz vom 21 December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich Jahrgang 1867*. Wien, 1867. S. 394–396.

²⁰² Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914... С. 104.

²⁰³ Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej / red. S. Wołoszyn. Warszawa, 1965. S. 94.

²⁰⁴ Gesetz vom 25. Mai 1868, wodurch die grundsätzlichen Bestimmungen über das Verhältnis der Schule zur Kirche erlassen werden. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1868*. Wien, 1868. S. 336–341.

²⁰⁵ Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869*. Wien, 1869. S. 277–289.

процесу, що дозволяє говорити про перший стандарт державної освіти. Шкільний примус поширено на всіх дітей віком 6–14 р. Стати учителем народної школи міг кожен громадянин. Засновувати школи могли державні органи і приватні особи.

Нове шкільне законодавство поставило перед Галицьким сеймом непросте завдання його конкретизації. Вже на першій сесії розпочалася робота над створенням спеціальної комісії з освітніх питань²⁰⁶. Ініціатором був Октав Петруський. Хоча його пропозиція була сприйнята прихильно, її реалізацію відкладено. До цього питання повернулися лише в 1865 р.²⁰⁷ Адам Потоцький на засіданні 16 грудня 1865 р. заявив: «Визначення напряму народного виховання мало залежить від статутів і приписів, воно залежить від людей, яким довірено їх застосування. Тож лише створення освітньої комісії... може відповідати поставленій цілі і задовольнити наші слухні побажання»²⁰⁸. На засіданні 28 листопада 1866 р. було визначено чисельність комісії у складі семи осіб²⁰⁹. До першої Освітньої комісії увійшли Ю. Маср, Ю. Дітль, З. Савчинський, С. Литвинович, А. Монастерський, А. Потоцький та А. Яновський²¹⁰.

Першочерговим було мовне питання. 26 грудня 1866 р.²¹¹ Освітня комісія представила Відню проект закону, яким запроваджено польську і руську як єдині мови викладання в державних школах Галичини²¹². Закон було затверджено цісарем 22 червня 1867 р.²¹³. В остаточній редакції постановлено: «§ 2. У народних школах, що утримуються державним коштом, право визначення мови викладання, польської або руської, належить громаді спільно з крайовою шкільною владою...

²⁰⁶ Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu Krajowego Galicyjskiego we Lwowie w roku 1861. Lwów, 1861. S. 8, 11, 13, 16, 29.

²⁰⁷ Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu Krajowego Galicyjskiego we Lwowie w roku 1865. Lwów, 1865. S. 375, 390.

²⁰⁸ Ibid. S. 149–150.

²⁰⁹ Stenograficzne Sprawozdania z czwartej sesji Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim w roku 1866. Lwów, 1866. S. 70.

²¹⁰ Ibid.

²¹¹ Zagadnienie językowe w szkole, 1848–1887. Projekt ustawy. AGAD. Zesp. 304 MWiO. Sygn. 7u. K. 140–145.

²¹² Ibid. K. 140.

²¹³ Ustawa z dnia 22 czerwca 1867 o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim (Dz. u. kr. Nr 13). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1867. S. 21–23.

§ 3. У кожній народній школі, де частина учнів вживає польську мову, а частина – руську, та мова, якою не ведеться викладання, стає обов’язковим предметом»²¹⁴.

2 травня 1873 р. цісарське затвердження отримав закон «Про заснування і фінансування державних народних шкіл та шкільний обов’язок»²¹⁵. Народні школи мали діяти всюди, де протягом 5 років налічувалося 40 дітей шкільного віку. Встановлено місцево-класовий принцип: якщо протягом 3 р. на школу припадало до 80-ти дітей, вона ставала однокласною з одним учителем, якщо більше 80-ти – реорганізовувалась у двокласну з двома вчителями, для трикласної школи з трьома вчительськими посадами кількість дітей мала перевищити 160 осіб, чотирикласна школа вимагала щонайменше 240 учнів. У містах повітового значення всі школи ставали чотирикласними. Було встановлено санкції за невиконання шкільного обов’язку: на батьків, які не записували дітей до школи, накладався штраф до 10 злр. або триденний арешт. Повторне невиконання обов’язку каралося до 50 злр. або арештом на 14 днів.

Цього ж дня набув чинності закон «Про правовий статус учителів державних народних шкіл»²¹⁶. Право призначення на посаду належало Крайовій шкільній раді. Окружні і місцеві шкільні ради отримали можливість представляти кандидата на посаду. Закон поширив місцево-класовий принцип на зарплату вчителів. Крайовій шкільній раді належало право їх службового переведення. За неналежне виконання вчительських обов’язків передбачали санкції. Перехід на пенсію був можливий після сорока років роботи у школі.

25 червня 1873 р. цісарський підпис отримав закон «Про наглядові

²¹⁴ Ibid. S. 21.

²¹⁵ Ustawa krajowa z dnia 2 maja 1873 o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół ludowych i obowiązku posyłania do nich dzieci (Dz. u. kr. Nr 250). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1873. S. 181–191.

²¹⁶ Ustawa z dnia 2 maja 1873 względem stosunków prawnych stanu nauczycielskiego w publicznych szkołach ludowych (Dz. u. kr. Nr 251). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1873. S. 192–203.

повноваження місцевих і оружних шкільних рад»²¹⁷. Цим органам належав контроль над школами. До місцевої шкільної ради входили представники церкви, громади і школи. Окружні шкільні ради також складалися з представників духовенства, фахових педагогів і делегатів від повітової ради. Члени окружних і місцевих шкільних рад виконували обов'язки безкоштовно. Територію Галичини розділено на 37 шкільних округів, а у 1912 р. їх нараховувалося вже 83²¹⁸. Місцеві й окружні ради знаходилися в підпорядкуванні Крайової шкільної адміністрації.

Наступні крайові шкільні закони опиралися на попередні і вносили часткові поправки. Єдине нововведення стосувалося двотиповості: поділу навчальних планів на сільський і міський тип. Причиною реформи був брак учителів у селах. У результаті польсько-української боротьби за шкільництво було відкрито непропорційно багато одно- і двокласних шкіл. Наслідком стало відставання від загальних програм. Тому необхідно було пристосувати програму до специфіки місцевостей. Уперше це питання порушувалося в 1887 р., але провести реформу не вдалося²¹⁹. Її здійснили лише в 1895 р. § 57 закону від 23 травня 1895 р. постановляв, що зміст освіти залежить від актуальних у середовищі проблем²²⁰. З 1907 р. двотиповість поширено на вчительські семінарії²²¹. Реформа викликала опір частини депутатів. Головним противником був Іван Макух²²². За його ініціативи в 1909 р. Сейм декларував готовність ліквідувати двотиповість²²³. Ідею

²¹⁷ Ustawa z dnia 25 czerwca 1873 o władzach nadzorczych miejscowych i okręgowych dla szkół ludowych (Dz. u. kr. Nr 225). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1873. S. 215–234.

²¹⁸ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912. Lwów, 1913. S. LXVI–LXIX.

²¹⁹ Stenograficzne Sprawozdania z czwartej sesji piątego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1886/7. Lwów, 1886/87. S. 58, 82–86, 188–295, 332–333.

²²⁰ Імператорське розпорядження про організацію народних шкіл на території Галичини, 1895. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1334. Арк. 1–32.

²²¹ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1907. Alegat 74. Lwów, 1907. S. 2.

²²² Макух І. На народній службі. Детройт, 1958. С. 167; Бесіда п. посла Макуха, виголошена на Загальних зборах тов. «Вз. Пом. Уч.» 7 цвітня 1909. *Праноп*. 1909. Ч. 13. 5 травня.

²²³ Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1909 i 1910. Lwów, 1910. S. 4136.

підтримав намісник Міхал Бобжинський²²⁴. Освітня комісія ухвалила провести опитування вчителів і створити новий закон. Опитування пройшло 14–15 травня 1910 р.²²⁵, але його учасники не змогли запропонувати альтернативи²²⁶. Освітня комісія відмовилася від реформи.

У таких законодавчих рамках шкільництво залишалося до 1914 р. Зміна закону 1869 р., від 2 травня 1883 р., «Новела шкільна»²²⁷, Галичини не торкнулася, хоча й викликала резонанс. Клерикально-консервативна фракція Державної ради ініціювала зміну § 48 закону 1869 р. щодо віросповідання вчителя. За новим проектом учитель мав належати до того ж визнання, що й більшість учнів²²⁸. З політичних інтересів польські депутати підтримали поправки, адже були зацікавлені у збереженні уряду Едуарда Таффе. Але підтримка проекту йшла врозріз із курсом на полонізацію, бо збільшувала ризик втрати впливу на школи етнічного пограниччя. Вихід запропонував Е. Черкавський²²⁹. Розв'язання він бачив у включенні пункту про «особливі стосунки» в Галичині, що дозволяв обмежити дію окремих положень²³⁰. Цей варіант був затверджений²³¹.

Законодавче поле шкільництва Галичини було сформоване наприкінці 60-их – на початку 70-их років XIX ст. Автономія відкривала можливості пристосування державного законодавства до місцевої специфіки. Освітня політика Сейму була направленою на збереження чинності законів 1867, 1868 та 1869 рр. Єдина суттєва зміна шкільного законодавства стосувалася поділу планів для народних шкіл, що

²²⁴ Bobrzyński M. Z moich pamiętników. Wrocław, 2006. S. 160–165.

²²⁵ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1909/1910. Alegat 650. Lwów, 1910. S. 1.

²²⁶ Nauczycielstwo ludowe. *Głos*. 1909. Nr 9. Wrzesień.

²²⁷ Ustawa z dnia 2 maja 1883, zmieniająca niektóre przepisy ustawy z dnia 14 maja 1869 (Dz. u. p. Nr 12). *Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w Radzie Państwa reprezentowanych. Część XIX. Wydana i rozesłana dnia 5 maja 1883*. Wiedeń: 1883. S. 199–206.

²²⁸ Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim w 1882 roku. Lwów, 1882. S. 12–13, 338–342, 494–498.

²²⁹ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z piątej sesji czwartego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim z roku 1882. Alegat 127. Lwów, 1882. S. 1–4; Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim w 1882 roku... S. 494–498.

²³⁰ Новела шкільна а Русины. *Дьло*. 1883. Ч. 13. 3 (15) лютого.

²³¹ Ustawa z dnia 2 maja 1883, zmieniająca niektóre przepisy ustawy z dnia 14 maja 1869... S. 205–206.

було продиктовано необхідністю забезпечити якість освіти.

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ

3. 1. Вибір фаху як життєва стратегія

Учительський фах є однією з найбільш ідеалізованих професій. Громадська думка розглядала вчителя як еталон моральності, сакралізуючи його працю, адже «немає на землі нічого вищого, ніж вчити і вчитися»²³². Справжній учитель був зобов'язаний мати високе покликання, щоб його «порівняти далось би до митця, котрий будує святиню»²³³, а «засадою, якою можна керуватися при виборі вчительського фаху, може бути тільки безпосереднє покликання»²³⁴. Якщо ж учителем ставала особа без покликання, то «праця мало приносить хісна для просвіти народу (бо з порожнього мішка трудно щось висипати)»²³⁵. Власне за наявності чи відсутності покликання часто проходив поділ між «добримими» і «поганими» вчителями. Через суспільний тиск більшість учителів, незважаючи на те, якими мотивами вибору фаху вони керувалися насправді, стверджували, що обрали вчительську працю з глибоких душевних поривань до служіння іншим.

Такі твердження не завжди були чесними. Нерідко причини вибору професії народного вчителя були прозаїчнішими. Складно говорити про покликання у віці 13–16 р., коли майбутні учителі розпочинали навчання: «Добре треба задуматися перед тим, як якийсь фах собі вибрати, а якщо є ним професія вчителя, то тим докладніше треба розважити і послухати порад інших»²³⁶. Поради, особливо зі сторони родичів, найчастіше підштовхували до професії. Батьки могли бажати дітям учительської долі з низки причин. Йшлося про підвищення або збереження соціального статусу, перспективи швидкого й стабільного працевлаштування, відсутність кращих варіантів, можливість уникнення військової служби.

Зростаючий попит на педагогічні кадри зумовив розширення меж соціального складу вчительства. Фах народного вчителя став відкритим для нижчих верств.

²³² Czykiel Tl. Matka. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 3. 25 stycznia.

²³³ B. a. W sprawie szkół naszych. Lwów, 1866. S. 6–7.

²³⁴ Ciembroniewicz J. Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej. Warszawa, 1908. S. 8.

²³⁵ Дещо про учителів сільських, яко провідників народних. *Народ*. 1890. Ч. 6. 15 марта.

²³⁶ Zawód nauczycielski. *Przegląd pedagogiczny*. 1884. R. III. S. 238–241.

Вища освіта була ще мало доступною, залишаючись прерогативою заможних родин²³⁷, тоді як навчання в учительській семінарії було достойною альтернативою. По закінченню учительської семінарії швидко працевлаштування було гарантованим, що також зменшувало клопоти. Ставлення до учителів, які прийшли до професії «з низів», було порівняно позитивним²³⁸, «учитель з народу» отримував кредит довіри: «Щоб учитель міг виробити собі довіря в громаді, мусить передовсім родитися в громаді – не бути птицею залетною»²³⁹. Самі учителі рідко називали підвищення статусу головним мотивом, якщо про це й говорилося, то лише в поєднанні з прагненням стати педагогом. Так, Дмитро Дмитерко згадував, що батько «хотѣвь вивести вь люде», тому настоював на учительській семінарії, але при цьому перспектива стати вчителем його «торкнула до слѣз»²⁴⁰. Схожі мотиви присутні й у спогадах Якуба Бойка²⁴¹.

Учительський фах був способом збереження соціального статусу. Учительські династії були досить поширені. Народні учителі рідко заробляли достатньо, щоб дати дітям вищу освіту, тому часто зупинялися на вчительській семінарії. Важливим був власний досвід батьків-учителів. Не всі були задоволені своїм становищем. Газета «Прапор» опублікувала прощальний лист учительки, що покінчила життя самогубством, в якому вона писала: «Мамо, виросте Ксенька не пускай її учителювати»²⁴². Натомість, батьки-учителі, котрі любили роботу, самі часто підштовхували дітей до вчительської професії.

Питання престижного заняття для дітей було також важливим для небагатої інтелігенції. У громадській опції діти інтелігенції мали або піти шляхом батьків, або обрати рівноцінний фах, або ж їх перевершити. На це звертала увагу

²³⁷ Banach A. K. Synowie chłopów na katedrach Uniwersytetu Jagiellońskiego od połowy XIX wieku do roku 1918. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914)*. Kraków, 2010. S. 73–85.

²³⁸ Wybór zawodu. *Rodzina i szkoła*. 1903. Nr 8–9. Maj; Дещо про учителів сільських, яко провідників народних. *Народ*. 1890. Ч. 6. 15 марта.

²³⁹ Кирчів П. В який спосіб мігби учитель виробити довіря в громаді і позискати прихильність для школи. Замітка. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. Кирч. 26. Спр. 2. Арк. 1.

²⁴⁰ Листи до Левицького І. О. від 5. VIII. 1896 (автобіографія), вирізки і виписки з періодичних видань 1887, 1896. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 167. Оп. II. Спр. 1036, п. 37. Арк. 7.

²⁴¹ Bojko J. *Ze wspomnień*. Warszawa, 1959. S. 103.

²⁴² Самогубство вчительки. *Прапор*. 1909. Ч. 15. 21 мая.

А. Дзедушицька. Стереотипи вона вважала одним із шкідливих чинників, оскільки вони штовхали до вибору вчительського фаху людей, позбавлених відповідних якостей: «Не одна родина погодиться, щоб їхній син чи дочка стали вчителями, аби не купцями, ремісниками чи шевцями. Смішне це і нічим не обґрунтоване марнославство»²⁴³. Такі застереження мали сенс, але при цьому більшість учителів, які здобули суспільне визнання, походили власне з родин незаможної інтелігенції. У професійній реалізації вони мали кращі стартові можливості через інтелектуальне середовище, в якому виховувалися. Яскравим прикладом є Мечислав Барановський. Він обрав професію через «сердечний вплив батьків, тої інтелектуальної атмосфери, в якій ріс, не виходячи з батьківського дому до повних 19 років»²⁴⁴. Іншим прикладом була Юлія Шнайдер. Її дитинство минало в домі Устияновичів, де розпочалося знайомство з елітами тогочасної Галичини²⁴⁵.

Серед народних учителів були ті, хто обрав професію через відсутність альтернативи. Це були особи відраховані зі середніх шкіл. Учительські семінарії розв'язували кілька проблем: давали середню освіту і професію, вимоги до вступників були нижчими порівняно з іншими закладами середньої освіти, на вчительські семінарії не поширювалися «вовчі білети», які не дозволяли учням середніх шкіл, виключеним за серйозні порушення, продовжити навчання в рівноцінних закладах²⁴⁶. У Галичині жартували: «Не хочеш, сину, вчитися – підеш на професора»²⁴⁷. За таких обставин особисті бажання відходили на другий план, а педагогічний фах нерідко викликав внутрішній спротив. Так, М. Опалек про вступ в учительську семінарію згадував: «Сумний, безвольний і задерев'янілий у своєму безсиллі я піддався вироку»²⁴⁸. Схожим був шлях Віктора Баліцького, для якого

²⁴³ Dzeduszycka A. Listy nauczycielki poświęcone nauczycielkom ludowym i uczennicom seminarjów nauczycielskich żeńskich. Kraków, 1883. S. 11–12.

²⁴⁴ Baranowski B. A. Mieczysław Baranowski. Wspomnienia pośmiertne. Lwów, 1899. S. 4.

²⁴⁵ Уляна Кравченко. Хризантеми. Чикаго, 1961. С. 36–43.

²⁴⁶ C. K. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Krakowie. Korespondencja seminarium w sprawach personalnych nauczycieli, uczniów, w sprawach administracyjnych. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489. Sygn. SNK 15. K. 9.

²⁴⁷ Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ, 2001. С. 554.

²⁴⁸ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901. Wrocław, 1987. S. 149–150.

перспектива роботи в школі стала не меншою драмою²⁴⁹. Ці дві постаті показують цікаву деталь: початково сприймаючи педагогічну роботу як покарання, через кілька років вони стали успішними вчителями. М. Опалек, виключений з гімназії за погану успішність, був багаторічним директором школи св. Анни у Львові, а Віктор Баліцький, відрахований за зневагу до вчителя, відстоював педагогічні принципи навіть під загрозою політичних репресій.

Для частини учителів-чоловіків мотиви вибору фаху були пов'язаними з військовою службою. За законом від 18 березня 1879 р., військовий обов'язок для учителів зводився до «добровільного вступу в ранзі офіцера запасу в крайову оборону»²⁵⁰. Цим мотивом керувалися переважно старші вступники в учительські семінарії у віці від 17 р.²⁵¹ Поправка закону від 1 січня 1889 р. впроваджувала відстрочки для учнів учительських семінарій до закінчення навчання, але право на добровільну службу поширювалося на них лише після призначення на посаду²⁵². Якщо особа змінювала рід діяльності протягом перших 10 р. після закінчення вчительської семінарії, військовий примус відновлювався. Тобто, щоб уникнути служби в армії, необхідно було відпрацювати у школі щонайменше 10 р.²⁵³

Учителювання могло стати продовженням професійної діяльності для колишніх військових. Такі приклади були нечисельними, але вчителі, які прийшли у професію цим шляхом, нерідко проявляли себе добрими організаторами й адміністраторами²⁵⁴. Юзеф Опалек після військової служби розпочав роботу як

²⁴⁹ Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. *Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów*. Rkps I. 13254. S. 119.

²⁵⁰ Ustawa z dnia 18 marca 1879 o uregulowaniu stosunków osobistych i służbowych osób stanu nauczycielskiego w szkołach ludowych, należących do siły zbrojnej, pod względem ich obowiązku do czynnej służby w wojsku stałym, marynarce wojennej, w obronie krajowej lub pospolitym ruszeniu (Dz. u. kr. Nr 67). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1879. S. 39.

²⁵¹ Zawód nauczycielski. *Przegląd pedagogiczny*. 1884. R. III. S. 239.

²⁵² Ustawa z dnia 1 stycznia 1889 o stosunkach prawnych stanu nauczycielskiego w publicznych szkołach ludowych (Dz. u. kr. Nr 16). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1889. S. 51.

²⁵³ Листи до Барвінського Олександра Григоровича від Левицького Владислава, керівника школи у Виткові Новому, з проханням про допомогу у звільненні від військової служби вчителя школи Павлюка Теодора, 1902. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1621. Арк. 1–7.

²⁵⁴ Дещо про учителів сільських, яко провідників народних. *Народ*. 1890. Ч. 6. 15 марта.

тимчасовий учитель у селі Білокриниця Бережанського повіту²⁵⁵. Далі педагогічна кар'єра пішла стрімко вгору, про що згадував його син: «наступні етапи вчительської праці батька, вже у Львові, то Чоловічий заклад для сиріт, почергово міські школи св. Єльжбети, Антонія та Анни... У 1891 р. іменовано батька керівником мішаної школи ім. Маркіяна Шашкевича»²⁵⁶. Посада директора школи в столиці була не тільки престижною, але й добре оплачуваною.

Частина вступників в учительські семінарії одразу сприймала роботу в школі як перехідний етап у житті. Це стосувалося тих, хто планував продовжити навчання у вищих навчальних закладах, але з фінансових причин не міг закінчити гімназію чи реальну школу. Учительські семінарії забезпечували альтернативу, адже свідоцтво прирівнювалося до інших типів середніх шкіл, при цьому навчання було доступним, а в кращому разі надавалися ще й стипендії. Окрім цього, завжди залишався резервний варіант у випадку провалу вступних іспитів до університету.

Ще однією причиною вибору педагогічного фаху могли бути дитячі мрії: «Думка бути вчителем може пройти через розум не одного юнака, але запускає вона коріння в шляхетному серці»²⁵⁷. Цей мотив ґрунтувався на позитивному досвіді взаємин із учителями, що викликав бажання стати на них подібними. Орієнтація на ідеали часто виявлялася ключовою у підлітковому віці, коли людині рідко притаманне прагматичне мислення. Проте багатьох, хто обирав фах таким чином, чекало розчарування. Від цього застерігали досвідчені педагоги²⁵⁸.

Незважаючи на мотиви вибору професії, більшість людей, які працювали в народних школах тривалий період, таки мали схильність до педагогічної праці, навіть якщо відкривали її в собі з часом і досвідом. Специфіка роботи і шкільна атмосфера проводили певну селекцію, відсіюючи тих, хто не міг працювати з дітьми. Особи без належних якостей і ціннісних установок переважно не

²⁵⁵ Kronika rodu Opalków. *Materiały z archiwum rodzinnego zebrane przez W. Opalka*. K. 21.

²⁵⁶ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901... S. 12–13.

²⁵⁷ Powołanie nauczyciela elementarnego. *Przegląd pedagogiczny*. 1882. R. I. S. 92–95.

²⁵⁸ Pracowanie dla dzieci. *Rodzina i szkoła*. 1908. Nr 1–2. Styczeń; Wybór zawodu. *Rodzina i szkoła*. 1903. Nr 8–9. Maj.

затримувалися в школі надовго. Натомість, ті хто, залишався, виробляв у собі свідоме покликання. Основні причини, до яких належало бажання підвищити соціальний статус, перспектива стабільного працевлаштування, відсутність альтернативи чи бажання уникнути війська, не завжди визначали потенціал людини у професійній діяльності. Отже не можна говорити про прямий зв'язок між мотивами вибору вчительського фаху та якістю подальшої роботи вчителя.

3. 2. Початкова освіта, гімназії, виділові та реальні школи

Навчанню у вчительських семінаріях передувало здобуття початкової і базової середньої освіти. Власний досвід навчання нерідко виявлявся суттєвим у подальшій долі вчителів, адже вони перекладали його на свою роботу в школі. Тому для розуміння мотивацій і ціннісних орієнтирів народних учителів вивчення їх у ролі учнів видається дуже важливим. Перші кроки у здобутті знань майбутні вчителі могли робити або в державних початкових школах, або у приватних навчальних закладах, чи вдома з допомогою батьків і домашніх учителів. Вирішальним тут ставав матеріальний фактор. Домашня освіта була найбільш витратною, а оскільки лише незначна частина народних вчителів походила з заможних родин, то такі випадки були поодинокими. Вибір на користь домашнього навчання часто був обумовлений бажанням відгородити дітей від середовища, яке могло нести негативний вплив. Таким прикладом були Мечислав та Болеслав Барановські, батьки яких намагалися втримати контроль над їхнім оточенням, оплачуючи протягом 12 р. приватних учителів²⁵⁹.

Іншою причиною могли бути проблеми зі здоров'ям. Юлія Шнайдер змушена була навчатися вдома у зв'язку з дифтерією. Хвороба не дозволяла їй ходити до школи з рештою дітей, тому домашнє навчання стало єдиною альтернативою²⁶⁰. Іноді батькам доводилося наймати приватних учителів через віддаленість шкіл²⁶¹. Домашнє навчання мало переваги і недоліки. Воно забезпечувало добру якість

²⁵⁹ Baranowski B. A. Mieczysław Baranowski. Wspomnienia pośmiertne... S. 3–4.

²⁶⁰ Уляна Кравченко. Хризантеми... С. 36.

²⁶¹ Справа про реорганізацію школи в с. Дрогині. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 836а. Арк. 72.

освіти, але водночас ізолювало від колективу ровесників і позбавляло досвіду перебування за шкільною партою²⁶². Педагог Алоїзій Скочек стверджував, що домашнє навчання веде до асоціальної поведінки²⁶³. Для майбутніх учителів цей недолік виявлявся суттєвішим, ніж переваги, адже на початку професійної діяльності вони змушені були пізнавати шкільну атмосферу.

Небагато учителів проходило через приватні початкові школи, що було пов'язано із вартістю навчання та невеликою кількістю закладів цього типу. Найактивнішими в організації шкільництва були Василіянки та Бенедиктинки. Їхні школи відзначалися доброю якістю навчання і майже військовою муштрою. Регламент школи сестер Бенедиктинок у Перемишлі з 1911 р. передбачав суворий обов'язок учениць щодня відвідувати богослужіння всупереч рескрипту Крайової шкільної ради від 30 листопада 1872 р., який звільняв від нього учнів усіх типів шкіл²⁶⁴. Накладався ряд обмежень щодо вбрання²⁶⁵. Зовнішній вигляд мав бути таким: одяг темного кольору, довгий рукав, довжина спідниці або сукні не вище 15 см над щиколотками, взуття шкіряне, без підборів з квадратним носком²⁶⁶. Юлія Шнайдер, що коротко вчителювала у школі сс. Василіянок у Львові, писала: «Я дивилась на цих дівчат з щирозолотими поглядами чорних та синіх очей, вони спрагло слухали... А вчителі говорили їм про покору»²⁶⁷.

Приватні початкові школи були або жіночими, або чоловічими, тому вчителі в них не стикалися з коєдукацією, яка у др. пол. XIX – на поч. XX ст. стала нормою для державної початкової освіти. На вищих щаблях навчання вони теж не мали можливості перебувати у змішаному колективі, адже коєдукація була обмеженою четвертим класом народної школи. У перспективі це могло спричиняти складнощі в роботі з учнями іншої статі.

²⁶² Liskowicz J. Główne wady wychowania domowego. *Rodzina i szkoła*. 1901. Nr 5. 1 maja.

²⁶³ Skoczek A. O szkole ludowej. Kraków, 1869. S. 70–74.

²⁶⁴ Звіти про виховання у релігійному дусі. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 1–2.

²⁶⁵ Ubranie jako czynnik wychowawczy. *Rodzina i szkoła*. 1909. Nr 7–8. Kwiecień.

²⁶⁶ Jezierski W. Jak się powinny ubierać dziewczęta w wieku szkolnym? Lwów, 1906. S. 3–11.

²⁶⁷ Уляна Кравченко. Щирий друг і вчитель. Іван Франко у спогадах сучасників. Львів, 1956. С. 173.

Найпоширенішим варіантом здобуття початкової освіти серед учителів були державні школи. Цей етап був важливим, адже тоді закладалися стереотипи про педагогічний фах. Старше покоління вчителів, діяльність яких припадала на 70–80-ті роки XIX ст., навчалися ще у школах дореформеного зразка. Вони нерідко стикалися з брутальним поведінням учителів, що формувало образ педагога як «грізного Юпітера з березовим бичом або вербовою булавою»²⁶⁸. Згодом цей досвід міг проявитись як наслідування авторитарної поведінки або заперечення такої моделі. Хоча траплялися й винятки. К. Мохнацький згадував: «Скажу тільки, що вчитель ставився до нас по-батьківськи»²⁶⁹. Учителі, які навчалися у реформованих народних школах, частіше виносили позитивні стереотипи. У М. Опалека склалося уявлення про педагога на основі вражень від першого вчителя, що «поважно презентувався в моїх очах»²⁷⁰. Найяскравішою постаттю, яку запам'ятав В. Баліцький з народної школи, був директор Юліан Немілович²⁷¹.

Для народних учителів, що походили з сіл і невеликих містечок, з завершенням початкової школи закінчувалося дитинство, що було пов'язано з необхідністю покинути рідний дім, аби продовжити навчання в середній школі. Цей перехід був особливо відчутним, зважаючи на вік, 11–15 років²⁷². За статистикою, наведеною у звіті Тернопільської реальної школи за 1881/82 н. р., наймолодшим учням першого класу виповнилось 11 р., найстаршим – 15 р., найбільший відсоток учнів мали повних 13 р.²⁷³. Ці дані збігаються зі статистикою, поданою у звіті V Львівської гімназії за 1896/97 н. р.²⁷⁴. Переїзд до міста був подією і водночас випробуванням. Ян Кубіш згадував: «Стало мені ясно, що мушу йти з дому, може, назавжди. Я мав таке відчуття, ніби дивився на

²⁶⁸ Józefczyk A. W szkołach małego miasteczka i w gimnazjum Tarnowskim... S. 50.

²⁶⁹ Mochnecki K. Pamiętnik spiskowca i nauczyciela z lat 1811–1883. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. Ossol. 12112/II. K. 2–3.

²⁷⁰ Słomka J. Pamiętniki włościanina: od pańszczyzny do dni dzisiejszych... S. 100.

²⁷¹ Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps I. 13254. K. 24.

²⁷² Стаття невідомого автора «Трагедія молоді на селі». *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6804. Арк. 19.

²⁷³ Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1881/82. Tarnopol, 1882. S. 37.

²⁷⁴ Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. V Gimnazjum we Lwowie za rok szkolny 1896/97. Lwów, 1897. S. 90.

приготування до власного похорону»²⁷⁵.

Прийом учнів до гімназій, реальних і виділових шкіл проходив у липні-серпні. Для зарахування необхідно було надати заяву батьків, виписку з метрики, шкільне свідоцтво й довідку про стан здоров'я. Вступники складали іспити²⁷⁶. Навчання починалося з вересня. Програми різнилися за пріоритетністю предметів: у гімназіях акцент ставили на гуманітарні, реальні школи готували до технічних чи господарських професій, тому орієнтувалися на природничі предмети, виділові – давали загальну освіту без вираженої специфіки²⁷⁷. У кінці н. р. учні середніх шкіл складали іспити²⁷⁸. Після завершення третього року навчання можна було продовжити освіту в педагогічних навчальних закладах.

Число приїжджих учнів середніх шкіл було значним. У гімназії св. Анни в Кракові, за даними Кароля Корта, протягом 1888–1896 рр. кількість місцевих учнів не перевищувала 60 %, отже трохи менше половини були приїжджими²⁷⁹. Частина учнів мешкала в родичів, але для більшості помешканням ставали стації. Їх поділяли на шкільні і приватні. Умови проживання часто були незадовільними. Про це згадував К. Корт: «У задушливій кімнаті мешкало по кілька хлопців, спали на лавках, на підлозі, іноді по двоє на одному ліжку»²⁸⁰. Негативні враження залишилися у Віктора Гомулицького: «Вранці подається суп – влітку холодний, а взимку теплий; «інтермецо» між обідом і вечерею заповнюється чорним хлібом»²⁸¹. К. Корт наводив дані про ціни за проживання: щомісячно від 1,5 до 8 злр., залежно від того, що саме включали в «опіку» над учнями²⁸².

Шкільна адміністрація докладала зусиль для контролю за поведінкою учнів,

²⁷⁵ Kubisz J. Pamiętnik starego nauczyciela... S. 97.

²⁷⁶ Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині... С. 26–31.

²⁷⁷ Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Gimnazjum Lwowskiego im. Franciszka Józefa za rok szkolny 1877/78. Lwów, 1878. S. 44–45, 50; Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1877/78. Tarnopol, 1878. S. 25–26.

²⁷⁸ Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині... С. 26.

²⁷⁹ Kort K. Gimnazjum św. Anny w Krakowie: wspomnienia ucznia z lat 1888–1896. Kraków, 1938. S. 80–81.

²⁸⁰ Ibid. S. 83.

²⁸¹ Gomulicki W. Wspomnienia niebieskiego mundurka. Kraków, 2005. S. 72.

²⁸² Kort K. Gimnazjum św. Anny w Krakowie: wspomnienia ucznia z lat 1888–1896... S. 83–84.

але це було непростим завданням²⁸³. У середньому шкільному віці молодь уперше піддавалася спокусам. З третього класу, умовно з 14 р., популярною формою дозвілля ставало спілкування з жінками «досить підозрілого типу»²⁸⁴. Антін Чернецький, випускник Бережанської гімназії, згадував анекдотичний випадок, коли гімназисти зустрілися в домі розпусти з викладачем Томашем Гарліцкім, який славився тим, що «кидав оком на жіноцтво і, таки правду сказати, – любив зачіпатись»²⁸⁵. В. Гомулицький стверджував, що вечір на стації не обходився без лікеру чи горілки: «У кожній стації щоденно, як тільки темніє, тремтять стіни і дзенькають шиби від верескливого хору: Пиймо за Міцкевича! Він нам бажав солодких моментів!»²⁸⁶ Іноді доходило до хуліганства²⁸⁷. Інтелектуальні форми дозвілля були малопопулярними – тим, хто присвячував вільний час книгам, давали прізвисько «кнот», близьке за значенням до «книжкового черв'яка»²⁸⁸.

Період навчання був моментом входження в багатонаціональне середовище. Учителі нечасто згадували національну дискримінацію щодо себе. Досвід переважно був позитивним або нейтральним. Т. Фобіанський писав: «Однокласники-русини розмовляли між собою руською, але з нами польською. Не пригадую, щоб між нами виникали непорозуміння... Як і русини, євреї завжди виступали з нами пліч-о-пліч, коли йшлося про інтереси однокласників»²⁸⁹. Критика міжнаціональних відносин частіше була рефлексією дорослої людини, що опиралась на сформовані політичні погляди²⁹⁰. Критикували національний характер школи загалом, це рідко стосувалося особистих сюжетів. Наприклад, Іван Баран обурювався, що «шкільна рада в польських руках, директор – поляк, Відень – далеко, а Пан-Біг – високо!»²⁹¹, хоча це не позначалося на його навчанні.

²⁸³ Alkoholizm u dzieci. *Rodzina i szkoła*. 1901. Nr 5. 1 maja.

²⁸⁴ Bogdanowicz E. *Idealy naszej młodzieży szkolnej. Przegląd Pedagogiczny*. 1883. R. II. S. 676.

²⁸⁵ Чернецький А. Пан професор не кавалер. *Бережанська гімназія*. Бережани, Тернопіль, 2007. С. 300.

²⁸⁶ Gomulicki W. *Wspomnienia niebieskiego mundurka...* S. 79.

²⁸⁷ Balicki W. *Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. ZNiO we Wrocławiu*. Rkps I. 13254. K. 76–81.

²⁸⁸ Ibid. S. 74–79.

²⁸⁹ Fabiański T. *Ze wspomnień. Wspomnienia o Kazimierzu Wierzyńskim*. Warszawa: Wież, 2001. S. 69.

²⁹⁰ Stempelowska S. *Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej. Kilka słów o narodowej szkole w Galicji...* S. 3, 5.

²⁹¹ Баран І. Закінчив утраквістичну гімназію. *Бережанська гімназія*. Бережани, Тернопіль, 2007. С. 156.

Позитивний досвід народних учителів у побудові стосунків з «іншими» в юності пояснюється двома чинниками. Перший, психологічний, полягав у тому, що жертви національної дискримінації майже ніколи не повертались у шкільні стіни як вчителі. Певним винятком був В. Баліцький, якого вигнали з гімназії через конфлікт із викладачем-русином. Але фактичною причиною відрахування було те, що учень обізвав професора «лайдаком»²⁹². За таке відрахування було неминучим. Тому факт дискримінації тут видається сумнівним. Другий чинник зводиться до того, що більшість учителів належали до покоління др. пол. ХІХ ст., тобто в період їх навчання напруга в міжнаціональних взаєминах була нижчою, ніж у молоді поч. ХХ ст. Утім, рівні взаємини з «іншими» в юності аж ніяк не були запорукою національної толерантності вчителів у майбутньому.

Роки, які народні вчителі проводили як учні, були дуже значущими в їх подальшому формуванні. У цей час закладалися уявлення і формувалися стереотипи про те, чим є школа, яким повинен бути педагог і яке місце в його житті мають займати знання й навчання. Одночасно цей життєвий етап був входженням в юність, першим «ковтком свободи» і досвідом самостійності.

3. 3. Учительські семінарії

Головним етапом формування вчительських кадрів було здобуття педагогічної освіти. Те, що народні учителі викладали ази грамоти, не зменшувало вимог до їхнього професіоналізму. Навпаки, вчитель початкових класів мусив добре орієнтуватися в педагогічних і дидактичних підходах, бути обізнаним і готовим відповідати на питання, адже все сказане діти приймали за істину. Необхідність ретельно готувати вчителя усвідомлювали творці нової освітньої системи, оскільки педагогам, які раніше працювали в початкових школах, не вистачало компетентності, щоб підняти освіту на новий рівень.

На початку 1860-х років закладами педагогічної освіти залишалися

²⁹² Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps I. 13254. K. 742.

препаранди, що виникли на базі 3-місячних курсів при головних школах²⁹³. У 1840 р. тривалість навчання було збільшено до року, у 1855–1856 рр. – до двох²⁹⁴. Препаранди мали недоліки: відсутність контролю над якістю, організаційна залежність від головних шкіл, брак матеріального зацікавлення викладачів (оплачувалися лише години в головній школі), недостатнє фінансування, відсутність підручників, обладнання і чітких навчальних планів²⁹⁵. У 1868 р. розпочалася підготовка реформи педагогічної освіти, в результаті якої Сейм прийняв статут учительських семінарій, затверджений у Відні 1869 р.²⁹⁶

Учительські семінарії було організовано за німецьким зразком²⁹⁷, де аналогічне нововведення пройшло в 1854 р.²⁹⁸. Вони були закладами підготовки вчителів з трирічним курсом (наступного року продовжено до 4 р.)²⁹⁹. Семінарії належали до закладів середньої освіти, посади викладачів були прирівняні до аналогічних у середніх школах, як і свідоцтво випускника³⁰⁰. До навчальних дисциплін входили загальноосвітні предмети, педагогічна теорія і практика³⁰¹. При обговоренні проекту реформи гострим виявилось питання мови викладання. До статуту увійшов компромісний варіант – можливість утративістичності³⁰². Право призначення директора і викладачів належало Крайовій шкільній раді³⁰³. Катехитів визначали консисторії, рабинів – правління єврейської громади³⁰⁴.

²⁹³ Маслій Г. Підготовка вчителів у жіночих середніх навчальних закладах... С. 81.

²⁹⁴ Zwiercian-Witkowska A. Działalność Prywatnego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego... S. 16.

²⁹⁵ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Drugiej Sesji Drugiego Peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1868. Alegat 42. Lwów, 1868. S. 2–4.

²⁹⁶ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 74. Lwów, 1869. S. 1.

²⁹⁷ Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi w 1868 roku. Lwów, 1868. S. 566.

²⁹⁸ Regulatyw w sprawie nauczania w ewangelickich seminariach nauczycielskich monarchii. *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*. Warszawa, 1965. S. 87.

²⁹⁹ Навчальний план для учительських семінарій 1870 р. ЦДІА у м. Львові. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 1.

³⁰⁰ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 74. Lwów, 1869. S. 3.

³⁰¹ Ibid. S. 5.

³⁰² Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z 1868 roku. Lwów, 1868. S. 571–579.

³⁰³ Ibid. S. 7.

³⁰⁴ Листи до Крайової шкільної ради від католицької та греко-католицької консисторії у справі визначення і погодження програми та переліку підручників для уроків релігії в учительських семінаріях Галичини. ЦДІА у м. Львові. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 94. Арк. 21–32.

З 1907 р. учительські семінарії поділено на сільський і міський тип³⁰⁵. Семінарії вищого типу були орієнтовані на філологічно-образотворчий, а нижчі – на природничо-господарський профіль³⁰⁶. При жіночих семінаріях відкрито річні курси для випускниць середніх шкіл. Вони готували вчительок рукоділля і домашнього господарства³⁰⁷, які в народі отримали назву «панчошкових»³⁰⁸.

На 1911/12 н. р. у Галичині діяло 18 державних учительських семінарій – 4 жіночі (у Львові, Кракові, Перемишлі й Бережанах) і 14 чоловічих (в Чорткові, Кентах, Кракові, Кросні, Львові, Рудніку, Жешові, Самборі, Сокалі, Станіславі, Старому Сончі, Тернополі, Тарнові й Заліщиках). Окрім державних, існували й приватні учительські семінарії (13 з правом публічності й 17 без нього). З державних семінарій 8 було вищого типу, з них дві жіночі у Львові та Кракові. Мовою викладання в усіх семінаріях була польська, але в дев'яти була передбачена двомовність³⁰⁹. 1903 року у Львові почала діяти державна семінарія для вчителів юдаїзму з вечірньою формою навчання³¹⁰.

Для вступу в учительську семінарію потрібно було 1–7 серпня подати заяву, письмову згоду батьків, виписку про народження, свідоцтво про попередню освіту і свідоцтво моральності. Вступники мали скласти вступний іспит, який приймали викладачі семінарії та інспектори³¹¹. Знання оцінювали за п'ятибальною шкалою, учнів, які протягом двох підряд навчальних чвертей отримували «1» чи «2» з будь-яких предметів, виключали³¹². За успіхи в навчанні призначали стипендію. По завершенню н. р. семінаристи отримували «Відомість про поведінку, увагу,

³⁰⁵ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z roku 1907. Alegat 74. Lwów, 1907. S. 2.

³⁰⁶ Ibid. S. 2–3.

³⁰⁷ Ibid. S. 4.

³⁰⁸ Хто є тому винуватий? *Пранор*. 1912. Ч. 3. 25 січня.

³⁰⁹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912. Lwów, 1913. S. 79–84.

³¹⁰ Статут закладу підготовки вчителів єврейської мови та релігії. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 1245. Арк. 1–6; Статут семінарії вчителів єврейської релігії. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 582. Арк. 8.

³¹¹ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 74. Lwów, 1869. S. 8.

³¹² Класифікація учениць Станіславівської учительської семінарії за 1871/72 н. р. *ЦДІАУ у Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 20.

старанність та успіхи виховання класу»³¹³. При учительських семінаріях діяли народні школи, де семінаристи проходили практику³¹⁴. На першому році навчання вони спостерігали за роботою учителів, а з другого курсу проводили уроки³¹⁵.

Для приїжджих семінаристів існували інтернати, де можна було мешкати безкоштовно, доплачуючи лише за прання і освітлення³¹⁶. Часто інтернати знаходилися під опікою чернечих орденів³¹⁷. Контроль належав товариствам опіки над інтернатами. Перше з них з'явилося у Львові 1893 року³¹⁸, очолювали його Ядвіга Сангушко та Целіна Бадені. З 1900 р. почало діяти Товариство громадської опіки над інтернатами³¹⁹. В інтернаті були кімнати для проживання, їдальня, капличка і бібліотека. Розклад дня був таким: 5:30 – пробудження, 6:00 – молитва, 6:10 – 7:00 – підготовка до навчального дня, 8:00 – сніданок, вихід до семінарії, 12:00 – 12:30 – повернення, 12:30 – 13:00 – обід, 14:00 – 16:00 або 15:00 – 17:00 – практика, 16:00 – 17:00 – повернення, 17:00 – 18:00 – домашні завдання, 18:00 – вечеря, 19:00 – 22:00 – домашні завдання, 22:00 – молитва, 22:10 – сон³²⁰. При поселенні не враховували національність. Радикальні кола інтелігенції стверджували, що інтернати – це «кузні політичного шовінізму»³²¹.

26 травня 1874 р. Міністерство Віросповідань і Освіти видало розпорядження про затвердження дисциплінарних статутів учительських семінарій³²². Вони мали бути ухвалені на учительських конференціях кожного закладу й погоджені

³¹³ Там само.

³¹⁴ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 74. Lwów, 1869. S. 3; Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z roku 1907. Alegat 74. Lwów, 1907. S. 4.

³¹⁵ Kubisz J. Pamiętnik starego nauczyciela... S. 146–147.

³¹⁶ Запис в інтернат семінарії учительської в Сокалі. *Руслан*. 1897. Ч. 146. 1 (13) липня.

³¹⁷ Papiery dotyczące internatu dla kandydatek Sem. Naucz. Żen. we Lwowie. *Biblioteka narodowa w Warszawie*. Rps. IV9837. K. 9–11; Prywatne Seminarium Nauczycielskie Żeńskie PP Benedyktyniek w Przemyślu. Regulamin szkolny dla uczenic. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 744. Sygn. 2. K. 1–16; Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi w 1868 roku. Lwów, 1868. S. 567.

³¹⁸ Internat dla Kandydatek Sem. Naucz. Żen. we Lwowie. Księga pamiątkowa 1892–1912. *Biblioteka narodowa w Warszawie*. Rps. BN III 9839 K. 2–5.

³¹⁹ Sprawozdania Tow. Opieki nad internatami. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 4386. Арк. 69.

³²⁰ Internat dla Kandydatek Sem. Naucz. Żen. we Lwowie. Księga pamiątkowa 1892–1912. *Biblioteka narodowa w Warszawie*. Rps. BN III 9839 K. 22.

³²¹ Про наші «славні» інтернати. *Пранор*. 1908. Ч. 12. 15 грудня.

³²² Правила поведінки для учнів учительських семінарій, 1875. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 1–2.

Крайовою шкільною радою. Зміст був стандартним: учні зобов'язувалися вчитися, виконувати релігійні обов'язки і підкорятися педагогам. Заборонялися прогули, спізнання, участь у товариствах, куріння, азартні ігри, бійки, алкоголь, «волочення поночі з метою пошуку заборонених розваг»³²³. Окремі положення відрізнялися. Найсуворішими були правила чоловічої учительської семінарії у Жешові³²⁴, найліберальнішими – у Кракові³²⁵. За порушення статуту карали. Практикували зауваження, догани, позбавлення стипендії та виключення з семінарії. З ініціативи М. Барановського в учительській семінарії у Станіславові було введено додаткову кару – «карцер», що полягала в затримуванні учня після уроків, за одне порушення покарання могло бути в межах 1–16 год., але не більше 8 год. на день³²⁶. Абсолютним табу була участь у соціалістичних товариствах³²⁷.

Неоднозначним було ставлення до стосунків з протилежною статтю. На вік старших семінаристів часто припадала перша закоханість. Формально це не заборонялося, але й не віталось. Павло Клімчук згадував: «Колега К... вечорами постійно кудись зникав... Врешті певного дня заявив: «Хлопці, все – женюся!»... В класі майже на кожному занятті хтось з професорів відпускав гострі фрази в бік К... Директор викликав К... в кабінет. Розмова тривала недовго, за хвилину К... вискочив червоний, як буряк, а його гнав у спину директорський регіт»³²⁸. Хоча намір одружитися не здійснився, учень залишився предметом насмішок.

Середовище учнів було багатонаціональним. Більшість становили поляки (53,73 %) і русини (44,74 %), менше налічувалося євреїв (1,3 %), німців було одиниці (0,23 %)³²⁹. Ян Шусьцік стверджував: «принципово дотримувалася засада

³²³ Там само. Арк. 1–52.

³²⁴ Там само. Арк. 4–8.

³²⁵ Там само. Арк. 17–20.

³²⁶ Дисциплінарний статут для учительських семінарій. ЦДІАУ у м Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 50–57.

³²⁷ Обіжник про посилення боротьби проти участі учнівської молоді у підпільних антиурядових організаціях. ЦДІАУ у м Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1092. Арк. 1–6.

³²⁸ Pamiętnik jubileuszowy państwowego Seminarium nauczycielskiego męskiego w Sokalu 1895–1925. Sokal, 1925. S. 86–87.

³²⁹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876. Lwów, 1877. S. 33; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1880/1881. Lwów, 1882. S. 35; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku

рівного співвідношення між найчисельнішими національними групами... і семінарії були педагогічним курйозом, що міг виникнути тільки на підставі аномальних національних стосунків Австрії»³³⁰. Про упередження щодо євреїв писав Натан Шипера: «На 60 учениць християнського віросповідання протягом багатьох років припадало 4 юдейського, потім почали приймати по 3, в останні п'ять років – одна, цього року – жодної! Чи це не гірше, ніж у Росії, де приймають 10 % євреїв?»³³¹. Незначна чисельність німців пояснюється тим, що початкова школа з крайовими мовами викладання не була для них привабливим варіантом.

Національний аспект на зламі XIX–XX ст. ставав важливим чинником взаємин між учнями семінарій. Раніше такі тенденції поступалися особистим симпатіям, за твердженням М. Опалека, «співжиття учнів поляків з українськими колегами було ознаменовано взаємною доброзичливістю... Не залишилось в моїй пам'яті жодного конфлікту на тлі різниці національностей»³³².

В учительській семінарії учні стикалися з відомими діячами культури й науки в ролі викладачів. Враження різнилися – одні захоплювалися, інші – розчаровувалися. Перший варіант склався в Ю. Шнайдер та Омеляна Патрицького³³³. Натомість В. Баліцькому довелося навчатися в М. Барановського, «знаменитого професора», що не міг зацікавити викладами, хоча його «Педагогіка для учительських семінарій» залишалась основним підручником до 1915 р.³³⁴ Викладачами учительських семінарій були В. Коцовський, З. Савчинський, А. Махчинська, А. Дзедушицька, М. Радванська, К. Радванський та ін.

Навчання завершувалося випускним іспитом, після якого вручали

szkolnym 1886/1887. Lwów, 1887. S. 39; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1902/1903. Lwów, 1904. S. LXXV; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1904/1905. Lwów, 1905. S. 27. Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912. Lwów, 1913. S. 33.

³³⁰ Jan Szuścik (Pastuszek). Życiorys nauczyciela. *ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. K. 86.

³³¹ Скарга вчителя Натана Шипера про відмову приймати євреїв на навчання до учительської семінарії у Львові. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 216. Арк. 3.

³³² Opalek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901... S. 154.

³³³ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 49.

³³⁴ Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkp. I. 13254. K. 196.

свідоцтво³³⁵. Воно давало право займати в народній школі посаду помічника або тимчасового вчителя. Після трирічної практики необхідно було здати кваліфікаційний іспит³³⁶. До переліку предметів входили педагогіка, руська або польська мови, німецька, каліграфія, за вибором географія, історія, математика, фізика чи природа. Якщо протягом трьох років після закінчення семінарії випускник не працював за професією, до здачі іспиту його не допускали. У випадку незадовільної оцінки можна було скласти іспит повторно³³⁷.

Про вимоги до кваліфікації учителів свідчать навчальні плани. Випускник мав знати катехизм, володіти руською, польською та німецькою граматиною³³⁸, бути знайомим із літературою, вміти декламувати, розв'язувати рівняння другого ступеня з двома невідомими, знати основи планіметрії, тригонометрії, стереометрії, ботаніки, зоології, історії, географії, права, вміти малювати, каліграфічно писати, співати. Велику увагу надавали навикам роботи з дітьми. Проте практиканти рідко могли відчувати себе вчителями. На уроках завжди був присутній учитель, а практикантів було більше, ніж класів, тому на урок приходило кілька семінаристів, що послаблювало особисту відповідальність³³⁹.

Отримавши посаду, вчитель, що переступав поріг класу, стикався з труднощами. Він не завжди міг знайти підхід до дітей, стаючи чи занадто суворим, чи надміру лояльним. Завершення вчительської семінарії не означало закінчення навчання. Цей фах вимагав постійної роботи над собою. Випускники, отримавши підготовку рівня середньої освіти, змушені були самостійно заповнювати прогалини у знаннях. Тож учительська семінарія задавала вектори подальшого розвитку, а фаховість належала до особистих здобутків учителя.

³³⁵ Протоколи про здачу іспитів на звання вчителя. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 3633. Арк. 21.

³³⁶ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 74. Lwów, 1869. S. 8.

³³⁷ Протоколи про здачу іспитів на звання вчителя. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 3633. Арк. 21.

³³⁸ Co jest przyczyną słabego stanu nauki języka niemieckiego w naszych semynaryach nauczycielskich i co należałoby uczynić aby te braki usunąć. *Rodzina i szkoła*. 1909. Nr 7–8. Kwiecień.

³³⁹ Навчальний план учительських семінарій. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 98. Арк. 1–16.

РОЗДІЛ 4. ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

4. 1. Навчальний процес. Лінія взаємин учитель – учень

Стартом професійної діяльності народного вчителя була перша посада. Новий учитель був зобов'язаний прибути до школи за кілька днів до початку навчального року. Навчальний рік тривав дев'ять місяців, на канікули відводилося три, вихідними були святкові дні. Навчання починалось у період між 1 вересня та 1 листопада, рішення про точну дату приймала окружна шкільна рада³⁴⁰. Зазвичай навчальний рік починався 1 жовтня³⁴¹. Заняття проводили щодня, крім неділі. Уроки починались о 8:00 і тривали до 11:00, пізніше учні мали дві години обідньої перерви й повинні були повернутись до школи о 14:00, де вчилися до 16:00, двічі на тиждень занять у другій половині дня не було³⁴². Про початок і кінець уроку повідомляв шкільний дзвінок (якщо його не було, то це визначав сам учитель), заняття тривали по годині, а між уроками були 10–15-хвилинні перерви³⁴³.

Зі свідоцтвом про закінчення вчительської семінарії вчитель отримував право на викладання всіх предметів. У першому класі діти мали відвідувати уроки релігії (один раз на тиждень), малювання і креслення (три уроки щотижнево), читання й письма (дев'ять уроків на тиждень), співи (один раз тижнево) й математику (чотири рази в тиждень). У другому класі до цього переліку додавалася рідна мова (сім уроків в тиждень), природознавство (три години), географія та історія (одна година), каліграфія (три години). У третьому і четвертому класі вводилося вивчення другої крайової мови (чотири рази в тиждень), рукоділля для дівчат (дві години), а з четвертого класу вивчали ще й німецьку мову (сім уроків).

Класи часто були переповнені. Допустимою верхньою межею кількості дітей у класі було 80 осіб (для занять з рукоділля – до 40 дівчат)³⁴⁴. Якщо школа була однокласною, то дітей, різних за віком і рівнем знань, учитель мусив ділити на

³⁴⁰ Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Kraków, 1915. S. 23 (§ 54–56).

³⁴¹ Skoczek A. O szkole ludowej. Kraków, 1869. S. 46.

³⁴² Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi... S. 23 (§ 54–56).

³⁴³ Ibid. S. 26.

³⁴⁴ Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi... S. 20 (§ 45–47).

групи, одна з яких приходила на заняття до обіду, інша – після³⁴⁵. Коли школа мала кількох учителів, то для кожного класу призначали «господаря», зазвичай ними ставали старші, досвідчені вчителі або сам директор школи чи катехит.

Найважче було працювати з учнями першого класу. У методичних рекомендаціях говорилося, що на початку дітей треба «розговорити», учитель мав стати для них довіреною особою, а для цього належало розмовляти на звичні теми³⁴⁶. Оригінальний метод пропонував Йосафат Войшевілл³⁴⁷: давати учням завдання знайти букву в тексті або порахувати їх у реченні: «читання літер без вимовляння їхніх назв»³⁴⁸. У другому класі підхід змінювався. Другокласник мав уміти переказувати. Важливе місце відводилося декламуванню віршів. При роботі з літературою учитель мав пояснити дітям мораль твору³⁴⁹. Другу крайову мову та німецьку вивчали від азів. Рекомендований метод пояснення не відрізнявся від форми викладу читання та письма в першому класі.

З третього класу починалися уроки рукоділля для дівчат. На цих заняттях, які проводила вчителька, дівчата мали навчитися шиття, вишивання, а якщо помешкання вчительки знаходилося при школі, то ще опанувати основи куховарства. На уроки рукоділля відводили дві години щотижня, тому навчальний тиждень дівчат був на дві години довшим, ніж у хлопців³⁵⁰. У деяких школах хлопці в цей час мали уроки фізичного виховання³⁵¹.

Успіхи учнів оцінювали в кількох категоріях (поведінка, уважність, поступ у навчанні, каліграфія) за шкалою «дуже добре», «добре», «задовільно», «достатньо» і «недостатньо»³⁵². Урок проходив за схемою: спершу вчитель перевіряв присутність, далі – домашні завдання й опитував пройдений матеріал, а

³⁴⁵ Віче львівського учительства. *Прапор*. 1909. Ч. 30. 19 жовтня.

³⁴⁶ Методичні рекомендації для вчителя. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 3–5.

³⁴⁷ Nauka czytania ks. Jozafata Wojszewilly. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. Ossol. 3666/I. 99 k.

³⁴⁸ Ibid. K. 32.

³⁴⁹ Ibid. K. 5–8.

³⁵⁰ Ibid. K. 8–12.

³⁵¹ Розклад занять при початковій школі ім. Кароля Людвіка у м. Львові. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 2282. Арк. 6.

³⁵² Журнал успішності учнів початкової школи при жіночій семінарії в м. Львові за 1903/04 н. р. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 3802. Арк. 1–121.

тоді переходив до пояснення нової теми. Наприкінці уроку діти виконували тренувальні вправи. Як вид контролю використовували диктанти, а якщо учні тільки починали вчитися писати, то вчитель роздавав їм таблички зі зразками літер, які діти мали перемалювати³⁵³. З інших предметів практикували опитування біля дошки. Одного учня вчитель мав питувати тричі на тиждень³⁵⁴. Організаційні питання вчитель вирішував через одного з учнів, якого називали примусом. Його учитель обирав серед найкращих учнів і «звертався в «делікатних справах»: хто кинув на середину класу апельсинову шкірку? Або: чому Барановський при перекличці був присутній, а коли викликали його до дошки, виявилось, що відсутній? Або: звідки взявся в класі запах тютюнового диму?»³⁵⁵

Згідно з Регламентом, робочий тиждень учителя становив тридцять робочих годин, які оплачувались. Необов'язкові години, до яких зараховували організацію культурних заходів, заняття для дорослих і ведення документації (з 30 вересня 1904 р. передбачалося 10 видів поточної звітності)³⁵⁶, мали оплачуватися на підставі заяви вчителя до окружної шкільної ради з проханням про виділення додаткової суми³⁵⁷. Час на перевірку учнівських робіт окремо не враховували. На практиці це виглядало так: якщо у класі було 25 учнів і щотижнево вони здавали по дві письмові роботи з української, польської мов та математики, а на перевірку кожного завдання йшло, як мінімум, 5 хв., то на тиждень учитель витрачав приблизно дванадцять з половиною годин, щоб ці роботи оцінити³⁵⁸.

Ще один аспект неоплачуваної праці полягав у тому, що регламент у § 83 визначав серед мір покарання затримування дітей у школі після уроків з відповідним завданням під наглядом учителя³⁵⁹. Якщо причиною цього була

³⁵³ Skoczek A. O szkole ludowej... S. 42.

³⁵⁴ Ibid. S. 52.

³⁵⁵ Gomulicki W. Wspomnienia niebieskiego mundurka... S. 16.

³⁵⁶ Księga rozporządzeń władz szkolnych. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986. Sygn. 6. K. 62.

³⁵⁷ Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem... S. 56 (§ 124).

³⁵⁸ Поневолене нар. учительства необов'язковою працею – наші наболілі кривди. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.

³⁵⁹ Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi... S. 36 (§ 83).

незадовільна успішність, то така «кара» перетворювалась на додаткові індивідуальні заняття³⁶⁰. Обурення учителів викликав § 132 регламенту, за яким учитель мав бути в класі за п'ятнадцять хвилин до початку уроку³⁶¹. Оскільки робочий тиждень вчителя становив шість днів, то сумарно виходило півтори години додаткової неоплачуваної роботи щотижнево³⁶².

Ставлення учня до школи значною мірою залежало від взаємин із вчителем. Богдан Лепкий згадував: «Мені казали, що вчителів слід любити, а я собі думав, як їх любити, коли вони так б'ють?»³⁶³. Учні любили тих педагогів, які не карали суворо, були терплячими, вміли зацікавити і мали внутрішню харизму. Про такого вчителя в некролозі писав один з дописувачів газети «Слово польське»: «Ми називали його Няні... колега приніс до школи kota. Наш Няні kota не вигнав, а взяв собі на стіл і з ним провів цілий урок... Няні кричав: «Ви лайдачиська! Не вчитеся, тільки сигарети курите! Між вами панує розумова корупція!» Але старий добряк казав учителям: «Бачив ще не таких, а вирости з них люди, з тих теж колись люди будуть»³⁶⁴. Іншу світлу згадку про вчительку залишила в щоденнику Марія Бакєновська: «Наша Німкеня від'їжджає, ми хочемо купити їй нашу фотографію, бо була добра до нас»³⁶⁵. Подібний сентимент до першого вчителя мав і М. Опалек, що «міцно плакав», коли переходив з-під «делікатної, ніколи не караючої руки коханого вчителя Міхала Януша» до гімназії³⁶⁶. Яніна Шахновська, зберігала фото першої вчительки і за її прикладом обрала педагогічний фах³⁶⁷.

Любов учнів ставала результатом самовідданої праці вчителя не тільки на заняттях. Ю. Шнайдер, порушуючи усталені норми, проводила з учнями й вільний

³⁶⁰ Поневолєне нар. учительства необов'язковою працею – наші наболілі кривди. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.

³⁶¹ Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi... S. 61–62 (§ 132).

³⁶² Поневолєне нар. учительства необов'язковою працею – наші наболілі кривди. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.

³⁶³ Лепкий Б. Казка мого життя. Нью-Йорк, 1967. С. 275.

³⁶⁴ Niani. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 15. 10 stycznia.

³⁶⁵ Pamiętnik Maryi Bakienowskiej, ucz. III kl, 1907. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. Akc. 217/80. K. 21.

³⁶⁶ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości... S. 84, 123.

³⁶⁷ Hold M. Szkolnictwo powszechne we Lwowie we wspomnieniach byłych uczniów. *Rozwój polskiej i ukraińskiej myśli pedagogicznej na przestrzeni XIX i XX wieku*. Wrocław, 2011. S. 229–250.

час: «Не можу лишити на перервах дітвори самої ні на хвилину без опіки»³⁶⁸. Проте любов до дітей мала й зворотний бік. А. Дзедушицька писала: «Буває, йдеш до класу, переповнена любов'ю, а стикаєшся з легковажністю, неуважністю, розгубленістю»³⁶⁹. О. Дучмінська згадувала, що не могла ставити погані оцінки: «Скільки журби принесли мені задачі! Оговорюю з ними тему, опрацюємо, напишуть – страшно!»³⁷⁰ Надмірна лояльність могла виникати з недостатньої компетентності, а вседозволеність ставала наслідком невміння педагога втримати авторитет чи небажання докладати зусиль до власної праці.

Траплялися крайнощі, коли вчитель ставився до дітей надміру суворо. Головними причинами покарань були порушення дисципліни, низька успішність, неуважність, а також «злі» вчинки, до яких відносилися відвідування кав'ярень без дорослих, участь у неморальних забавах, публічний продаж товарів, кидання каміння, ігри з вогнем та паління³⁷¹. Проблема покарань була дискусійною³⁷², тому форми визначав сам учитель. За регламентом були дозволені зауваження, виклик батьків, заборона участі в іграх, затримування після уроків³⁷³. Проте «в міру» бити дітей учителям було негласно дозволено. А. Скочек розглядав покарання «буком» як необхідність³⁷⁴. Про фізичне покарання згадував Якуб Бойко: «Діти були зовсім іншими в цьому повіті: багатшими, більш зухвалими, не швидко піддалися мені, але я мав непоганий спосіб на них, а ним був кий»³⁷⁵.

Іноді жорстокість переходила межі³⁷⁶. Теофіл Грушкевич згадував: «Сей бив сам без милосердя... а що я яко найменший в класі сидів на першій лавці, тож

³⁶⁸ Уляна Кравченко. Записки учительки... С. 73–74.

³⁶⁹ Dzeduszycka A. Listy nauczycielki poświęcone nauczycielkom ludowym i uczennicom seminaryów... S. 14.

³⁷⁰ Дучимінська О. Весняні дні. *Сумний Христос*. Львів, 1992. С. 163.

³⁷¹ Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi... S. 33–34 (§78–80).

³⁷² O głównych przyczynach słabych wyników szkolnego wychowania tudzież o sposobach zaradzenia złemu. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 7–8. Kwiecień.

³⁷³ Ibid. S. 36 (§83).

³⁷⁴ Skoczek A. O szkole ludowej... S. 85–86.

³⁷⁵ Bojko J. Ze wspomnień. Warszawa, 1959. S. 112.

³⁷⁶ Galek Cz. Kary w szkołach galicyjskich przełomu XIX i XX wieku. *Studia i Prace Pedagogiczne* / red. A. Meissner. Lublin, 2014. Nr. 1. S. 303–312.

краплі крові моїх товаришів від сильних ударів мені на лице бризкали»³⁷⁷. Розголосу набув скандал навколо побиття учнів руської школи вправ при Львівській учительській семінарії директором Титусом Будзиновським. Під час слідства діти стверджували, що він вдавався до фізичних покарань за найдрібніші провини. 8-річний Юзеф Сегал, свідчив: «штовхнув мене ногою аж з носа пішла кров». 10-річного Петра Страшкова Т. Будзиновський вдарив по обличчі. І хоча в класі шуміли всі діти, директор покарав першого, хто потрапив під руку³⁷⁸.

Вирішальним було сприйняття учнем покарання, бо «негідники собі з цього нічого не робили – деякі приходили до школи з вшитою у відповідному місці підкладкою..., інші тижнями хворіли і втрачали назавжди повагу і довіру до педагога»³⁷⁹. Несправедливі покарання могли призводити до трагедій. Так, 10 грудня 1900 р. покінчив життя самогубством 14-річний Олександр Обрісконь, учень школи в Жешові, в чому громадська думка звинуватила несправедливого вчителя³⁸⁰. Натомість М. Барановський знімав відповідальність із педагога: «Самогубства школярів, причини яких суспільство шукає в школі, насправді пов'язані із психічними розладами, незалежними від учителя»³⁸¹.

Учителі могли втручатися в родинну ситуацію учнів. Практикувалися розмови з батьками чи опікунами, повідомлення вищій шкільній адміністрації та парафії. Іноді вчителі намагалися допомогти дітям власними силами. 15 березня 1901 р. газета «Схід» опублікувала лист анонімного вчителя-єврея, який стверджував, що чверть учнів його класу живуть за порогом бідності: «Шкода дивитися на ці ватні створіння, які в полатаному вбранні, в подертих черевиках, трясучись від холоду, йдуть до школи». Учитель попросив про допомогу Комітет єврейських пань. Проте учні отримали зимовий одяг лише в кінці лютого, у день

³⁷⁷ Біографія Теофіля Грушкевича. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 6/п1. Арк. 11–12.

³⁷⁸ Справа про звинувачення директора школи вправ при учительській семінарії у Львові Титуса Будзиновського. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 637. Арк. 13.

³⁷⁹ Dunikowski E. *Tęczowe dni w szkołach Brzeżańskich...* S. 349.

³⁸⁰ Повідомлення про самогубство учня в Жешові від 14 грудня 1900 р. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2186. Арк. 4–6.

³⁸¹ Baranowski M. *Pedagogika do użytku seminariów nauczycielskich i nauczycieli szkół ludowych*. Kraków, 1916. S. 137.

після похорону однокласника, що помер від запалення легень: «В газетах повно похвальних гімнів на честь Комітету... А в моїй канцелярії лежить одежина і пара чобітків, які вже ніколи не будуть потрібні»³⁸².

Учителі займались організацією дозвілля учнів. Під час навчального року розважальних заходів для дітей не було, проте на канікулах при школах діяли «вакаційні корпуси», тобто літні табори, які вели вчителі. За підтримки Крайової шкільної ради на початку 1889 р. було видано перший регламент для літніх таборів у Львові³⁸³. Головними заняттями були ігри, спорт, екскурсії, гуртки³⁸⁴. Перебування у «вакаційних корпусах» учні згадували сентиментально³⁸⁵. Практика літніх таборів поширилась і в інших шкільних округах. Організатором першого жешівського «вакаційного корпусу» в 1903 р. був директор чоловічої школи в Каньчудзі Геронім Пшепілінський³⁸⁶.

Робочий день учителя був насиченим. Стосунки між учителем і учнями склалися по-різному, хоча педагогічна система визначала обов'язковою дистанцію, яка б зберігала авторитет учителя. Окрім спілкування з учнями, учителю доводилося встановлювати якнайкращі взаємини з адміністрацією. Значно обтяжували працю вчителя неоплачувані години, що відбирали третину робочого часу. Професійна діяльність учителя була нелегкою. Робота з дітьми забирала майже весь час, інколи й улітку, передбачала повну самовіддачу. Якісне виконання обов'язків вимагало від учителя поєднання досвіду, знань і педагогічного такту.

4. 2. Шкільні бібліотеки. Підручники

Якість роботи вчителя значною мірою залежала від підручників і допоміжної літератури. Обов'язок забезпечувати бібліотеки книгами брала на себе Крайова

³⁸² SS. Miłosierdzie. *Wschód*. 1901. Nr 24. 15 marca.

³⁸³ Regulamin wycieczkowy i gimnastyczno-hygieniczny, ułożony przez c. k. Radę Szkolną Okręgową Miejską we Lwowie. Lwów, 1889. 30 s.

³⁸⁴ Regulamin korpusu wakacyjnego młodzieży szkolnej miasta Lwowa. Lwów, 1893. S. 22.

³⁸⁵ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości... S. 85, 87, 88.

³⁸⁶ Publiczna szkoła powszechna męska w Kańczudzie. Dzieje szkoły dwuklasowej tutejszej od założenia. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986. Sygn. 5. K. 70.

шкільна рада, кошти виділялися в розмірі, який визначав Сейм. Процедура надходження підручників була такою: під час перевірки дирекція представляла інвентарний опис бібліотеки і вказувала на видання, яких не вистачало, інспектор зводив дані по округу і направляв їх до Крайової шкільної ради, де визначали суму для закупівлі літератури та замовляли її, далі книги направляли до окружної шкільної ради, яка розподіляла їх між школами.

Потреби шкіл не відповідали можливостям вищої адміністрації. У регламенті було прописано, що «школи слід забезпечувати усім необхідним *наскільки це можливо*»³⁸⁷, отже мова про забезпечення всіх учнів не йшла³⁸⁸. Так, на 1880/81 н. р. було закуплено 16 266 підручників з читання³⁸⁹ для 2 711 народних шкіл із загальною кількістю учнів 352 453 особи³⁹⁰, тобто лише 4,62 % дітей мали можливість отримати нові букварі й читанки в безкоштовне користування. Часом підручники передавали доброчинці з видавництва або жертвували місцеві священики чи повітова адміністрація³⁹¹. Для єврейських дітей з незаможних родин навчальну літературу купували кагали³⁹².

Бібліотеки міських шкіл були в кращому стані, ніж сільських. Це було пов'язано не лише з вищим фінансуванням, але і з тим, що нові школи в містах поставали на базі дореформених закладів, що вже мали певну кількість книжок. Бібліотеки сільських шкіл іноді складалися лише з тої літератури, яку привозив учитель. Селяни рідко володіли книгами, які могли б передати у бібліотеки. Ян Сломка згадував: «У жодній сільській хаті не знайшлося б книжки чи газети, а

³⁸⁷ Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi... S. 68 (§ 147).

³⁸⁸ Закони шкільні а дійсність. *Учительське слово*. 1912. Ч. 3. Листопад.

³⁸⁹ Інвентарні описи навчальних посібників. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 1958. Арк. 1–97.

³⁹⁰ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1880/1881. Lwów, 1913. Tabl. I–II.

³⁹¹ Wydawnictwa pedagogiczne: podręczniki szkolne i naukowe wydane nakładem i znajdujące się na składzie głównym w księgarniach Gebethnera i Wolffa. Warszawa, 1913. S. 2; Etwas mehr Licht. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 40. 4 Oktober.

³⁹² Фінансові звіти, листування та інші документи про вибори до Окружної шкільної ради м. Львові, надання матеріальної допомоги, сплату податків та інші службові питання вчителів, 1868–1883. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 155. Арк. 84–92.

навіть молитовник не всюди був»³⁹³.

Незважаючи на недостатнє забезпечення шкільних бібліотек, підручники існували з усіх загальноосвітніх предметів за програмою початкової школи. Основними і першими книгами були букварі і читанки. Вони поділялися за мовою, дидактичним підходом і художнім оформленням. Букварі могли бути одномовними, тобто польськими³⁹⁴ чи руськими³⁹⁵, або двомовними. Так, існували польсько-руські³⁹⁶, польсько-єврейські³⁹⁷ та польсько-німецькі підручники³⁹⁸. Перші були орієнтовані на загальні народні школи, другі застосовувались у приватних світських єврейських школах або в державних, де переважали учні-євреї³⁹⁹. Польсько-німецькі букварі служили потребам конфесійних шкіл для євангелістів. Читанки були або другою частиною букваря, або окремою книгою. Нерідко роль читанки виконували художні книги для дітей⁴⁰⁰.

³⁹³ Słomka J. Pamiętnik włościanina. Od pańszczyzny do dni dzisiejszych. Kraków, 1912. S. 28.

³⁹⁴ Bańkowski J. Elementarz polski: dla dzieci polskich obojey płci, wszelkich stanów, plemion i wyznań. Kraków, 1862. 35 s; Wandasiewicz P. ABC czyli Nauka czytania i pisania. Wyłożył metodycznie na podstawie Nauki Poglądowej August Jeske (z drzeworytami podług rysunku M. Andriollego, wzorami rysunkowymi i kaligraficznymi). Warszawa, 1878. 192 s; ABC w 24 kolorowanych obrazkach, królów polskich i sławnych ludzi. Kraków, 1878. 100 s. Elementarz dla chłopców wiejskich. Kraków, 1872. 92 s; Bielski B. Nowy elementarz polski czyli Nauka czytania. Lwów, 1871. 47 s; Dygasiński A. Pierwsze wiadomości dziecka o świecie: czytanka. Warszawa, 1907. 76 s; Druga książka do czytania dla szkół ludowych. Lwów, 1912. 118 s; Bernadzikiewicz T. Początki czytania i pisania czyli elementarz oraz zajmujące czytanki z obrazkami dla dzieci. Warszawa, Poznań, 1909. 93 s; Wrotnowski F. Elementarz dla dzieci polskich. Wiedeń, 1861. 222 s; Barański F. Elementarz : według nowej metody z abecadłem ruchomem wielkich i małych liter i wizerunkami królów polskich. Kraków, 1860. 54 s; Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1880. 116 s; Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1886. 116 s; Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1890. 111 s.

³⁹⁵ Читанка для діточок в народних школах / М. Шашкевич; упоряд., літ. адаптація, пояснення слів О. Веремкович; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Шевченка, Львів, від-ня. Львів, 1997. 124 с; Я. Головацький. Читанка для малых детей до школьного и домашнего употребления. Львів, 1850. URL: https://issuu.com/watra/doc/_09__sarbeynacvidrodenia; Грінченко Б. Українська грамати́ка до читання і писання. Київ, 1917. Вид. II. 32 с.; Духнович О. Книжиця читалная для начинающих. Пряшів, 2003. 127 с.

³⁹⁶ Dzieduszycki J. Elementarz polsko-ruski. Kraków, 1881. 64 s; Elementarz polsko-ruski dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1913. 63 s.

³⁹⁷ Weinles J. Elementarz polsko-hebrajski (Aleph-Beth) dla dzieci izraelskich. Warszawa, Kraków, 1902. 48 s.

³⁹⁸ Onderka A. Elementarz polsko-niemiecki oder polnisch-deutsches Lesebuch für die utraquistischen Elementarschulen. Breslau, 1862. 128 s; Łukaszewski K. Elementarz polsko-niemiecki dla szkół elementarnych, wiejskich i miejskich. Leszno, 1858. 180 s; Elementarz polski dla dzieci niemieckich. Lwów, 1878. 83 s.

³⁹⁹ Звіти рабина Гуттмана про перевірку діяльності початкових шкіл у Львові. ЦДІА України у м. Львові. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 204. Арк. 3–5.

⁴⁰⁰ Skoczek A. O szkole ludowej... S. 53; Dzieduszycka A. Co dzieci czytały w chwilach wolnych. Warszawa, 1910. S. 7; Konopnicka M. Szczęśliwy świat: książka dla dzieci. Warszawa, 1895. 40 s; Konopnicka M. W domu i w świecie: książka dla dzieci od lat 10 do 12. Kraków, 1891. 34 s; Konopnicka M. Dla dzieci od Maryi Konopnickiej. Warszawa, 1902. 58 s.; Jachowicz St. Bajki i powiastki Stanisława Jachowicza w ilustrowanej edycji. Kraków, 1890. 180 s; Bełza Wł. Dzieci polskie w dawnych czasach: 24 obrazki z dziejów naszych. Kraków, 1907. 234 s; Andersen H. Ch. Bajki i opowiadania. Warszawa, 1898. 149 s.

Більшість букварів і читанок побудовані за силабічним принципом. Вивчення букв проходило не за алфавітним порядком, а шляхом чергування голосних і приголосних літер, що укладаючись у склади творили найпростіші слова. Слово поділяли дефісами, а поряд прописували суцільно, до кінця книжки поділ зникав. Комбіновані букварі передбачали поєднання звукової і силабічної методи. Діти спершу вивчали звучання літери, асоціюючи її зі словом, наприклад «о – око», і лише згодом вчилися розпізнавати букву в тексті. У підручнику П. Вандесевича вивчення літер починалося лише на 28-му уроці⁴⁰¹. Траплялися й оригінальніші варіанти. Так, Й. Войшевілла пропонував зоровий метод. Замість традиційних силабічних вправ, він вводив гру в пошук букв на суцільному тексті⁴⁰². Шукаючи в рядках літеру, учень запам'ятовував вигляд слова, що пришвидшувало, на думку педагога, освоєння грамоти, робило його більш природнім.

У читанках і букварях важливим було змістове наповнення. Можна виділити три аспекти: моралізаторська наративна, елементи національної риторики та гендерні образи. Моралізаторські повчання були присутніми в усіх підручниках: у цьому вбачали їх виховну функцію. Нерідко букварі й читанки були тісно переплетені з катехізисом⁴⁰³. Проте протягом досліджуваного періоду помітною була тенденція до відходу від релігійних текстів, їх заміняли повчальні вірші й побутові історії. Основою темою були правда, милосердя, працелюбність, скромність, послух і любов до знань. О. Духнович розпочинав «Читанку» віршем «О радостях школьних»⁴⁰⁴. Популярними були сюжети побудовані на протиставленні добрих і поганих прикладів поведінки. Часто носіями справедливості були дорослі: «Дістав від батьків покарання і мусив ходити босий, бо зіпсоване в болоті взуття віддали до ремонту. А все, бо вчителя не послухав»⁴⁰⁵. Коло дорослих персонажів обмежувалося членами родини та вчителями, які

⁴⁰¹ Wandasiewicz P. ABC czyli Nauka czytania i pisanie... S. 1–192.

⁴⁰² Nauka czytania ks. Jozafata Wojszewiły. ZNiO we Wrocławiu. Rkps. Ossol. 3666/I. K. 1–99.

⁴⁰³ Elementarz dla chłopców wiejskich... S. 43–92.

⁴⁰⁴ Духнович О. Книжиця читалная для начинающих... С. 7.

⁴⁰⁵ Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1886. S. 61.

відігравали позитивні ролі. Тексти в шкільних підручниках були орієнтовані на пізнання дитиною світу: йшлося про явища природи, повсякденні заняття, про тварин. Іноді вони поєднувались з моралізацією в неоднозначний спосіб: «Хоча осел маленька тварина, він дуже сильний і має добрі ноги. В нас на господарстві ослів досі тримають рідко. Дай Боже, щоб між дітьми їх не було»⁴⁰⁶.

Національний підтекст був мало вираженим. Основним його проявом ставала мова, історичні і фольклорні мотиви. Останнє особливо помітно в руських читанках, зокрема в М. Шашкевича⁴⁰⁷. У польських текстах національне забарвлення проходило через історичні розповіді⁴⁰⁸. Зміст був цензурованим: вони стосувались благородства і справедливості, але обминали аспекти, що могли свідчити про нелояльність щодо австрійської влади⁴⁰⁹. Яскраво представлено етнічні особливості було лише в підручниках для єврейських дітей, оскільки вони були пов'язані з юдаїзмом. У читанці Я. Вайнлеса до кожної літери алфавіту, дубльованої івритом і латинським шрифтом, додано зображення біблійного героя, оповідання чи вірш про нього⁴¹⁰. Характерно, що Я. Вайнлес не орієнтувався на якусь групу єврейського населення: у його читанці поетизовано цадиків⁴¹¹, рабинів⁴¹² і сіоністичні мотиви⁴¹³. Читанки, які складалися на замовлення Крайової шкільної ради, були позбавлені національної риторики⁴¹⁴.

Гендерні образи в підручникових текстах були вираженими по-дитячому нейтрально. Для персонажів обох статей був характерний одниковий набір добрих і поганих якостей, що впливали з уявлень про чемну дитину. Серед негативних прикладів хлопці зустрічалися частіше, дівчинка, натомість, нерідко виконувала роль наставника для неслухняних. Лінія гендерного поділу ролей не помітна в

⁴⁰⁶ Wrotnowski F. Elementarz dla dzieci polskich... S. 23

⁴⁰⁷ Читанка для діточок в народних школах... С. 14–124.

⁴⁰⁸ Barański F. Elementarz: według nowej metody z abecadłem ruchomem wielkich i małych liter i wizerunkami królów polskich. Kraków, 1860. S. 15–50.

⁴⁰⁹ Spis książek poleconych i zakazanych przez c. k. Radę Szkolną Krajową. Lwów, 1899. S. 110.

⁴¹⁰ Weinles J. Elementarz polsko-hebrajski (Alef-Beth) dla dzieci izraelskich... S. 10–11.

⁴¹¹ Ibid. S. 38–39.

⁴¹² Ibid. S. 32–33.

⁴¹³ Ibid. S. 14.–15.

⁴¹⁴ Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej... S. 5–116.

розповідях про навчання, але проявляється в оповіданнях про родину. Персонажі матері і доньки, двох сестер, бабусі і внучки часто представлені разом за роботою⁴¹⁵. Тож шкільні читанки доносили традиційний уклад.

Іноді читанку об'єднували з підручником з іншого предмету. Такий спосіб укладення був націлений на економію, тому ці книжки користувалися популярністю. Ф. Вротновський в одному підручнику на 222 сторінках поєднав читання, рахунки, початки географії, початки історії, катехизм⁴¹⁶. Проте переважно навчальну літературу чітко ділили на дисципліни. Для чотирикласної народної школи підручник з кожного предмету включав повний курс програми. Змістова частина була стислою, акцент робили на пояснення вчителя⁴¹⁷.

Ціна підручника на початку XX ст. коливалась у межах 1–5 крон. Вартість залежала від обсягу і оформлення. Найдорожчими були підручники з кольоровими ілюстраціями. Навчальна література, що виходила коштом Крайової шкільної ради, належала до категорії найдоступніших, якість паперу була не найкращою, малюнків або взагалі не було, або ж лише сірі⁴¹⁸. Книжки видані окремими авторами у приватних видавництвах вирізнялись яскравістю і художньою естетичністю зображень. Одним із найдорожчих був «Великий польський буквар», виданий у 1899 р. в Кракові. Книга нараховувала 218 с. і була проілюстрована кольоровими малюнками⁴¹⁹. Вартість букваря становила в 1900 р. 4,80 крон⁴²⁰.

Окрім рекомендованої для народних шкіл літератури, Крайова шкільна рада сформувала перелік заборонених книг. На 1899 р. до списку, укладачем якого став

⁴¹⁵ Bernadzikiewicz T. Początki czytania i pisania czyli elementarz... S. 91.

⁴¹⁶ Wrotnowski F. Elementarz dla dzieci polskich... 222 s.

⁴¹⁷ Kwiaty i owoce: nowy elementarz zawierający w sobie nauczki wyjęte z historyi roślin. Warszawa, 1837. 66 s; Elementarz śpiewu i teoryi muzyki. Lwów, 1887. 39 s; Elementarz niemiecki dla szkół początkowych. Lwów, 1889. 72 s; Czernecki J., Szablowski J., Tatuch S. Podręcznik do nauki kaligrafii dla użytku szkolnego. Lwów, 1904. 238 s.

⁴¹⁸ Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1880. 116 s; Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1886. 116 s; Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1890. 111 s; Nauka rachunków w szkole ludowej pospolitej... 436 s; Elementarz niemiecki dla szkół początkowych... 72 s.

⁴¹⁹ Wielki elementarz polski. Kraków, 1899. 218 s.

⁴²⁰ Ogłoszenia. *Gazeta Lwowska*. 1900. Nr 10. 14 stycznia.

Я. Слівка⁴²¹, потрапило 327 найменувань⁴²². Існувало три причини заборони: політичний підтекст, розпалювання національної ненависті та неморальний зміст. 130 книг (39,76 %), заборонено за неморальність. Її трактували широко: від вбивства й насильства до любовних інтриг. Сюди потрапила книга однієї із засновниць польської педагогіки К. Гоффманової. Цензор постановив: «зміст: любовні сцени, ці панни – справжні чортиці, все догори дном, найстарша найгірша, приклад дурості»⁴²³. На другому місці були звинувачення в розпалюванні національної ворожнечі – 103 книги (31,5 %). Сюди зараховували твори, де польських героїв зображали в невідповідному світлі, іноді також за антисемітизм. 94 книги (28,75 %) було заборонено за антидержавні ідеї. З цієї причини заборонили казки Г. К. Андерсена: «Зневажено гідність правителя»⁴²⁴.

Ситуація з підручниками та шкільними бібліотеками не була до кінця врегульованою. Основними підручниками в народній школі були читанки і букварі. Їм притаманні особливості: моралізаторський зміст, присутність національного підтексту через мову, фольклор та історичні оповідання, а також збереження традиційного гендерного розподілу ролей. Шкільні підручники з інших предметів могли бути частиною книжки з читання або представляти окремий курс дисципліни на кілька класів. Вартість підручників залежала від обсягу і якості. Основними причинами заборони книг у школі були неморальність змісту, образа національних почуттів та політичні аспекти.

4. 3. Професійні середовища

Формування колективів учителів народних шкіл стало новим явищем. Ці колективи зазвичай нараховували не більше 12–15 осіб, тож позитивне або негативне ставлення в них ставало особливо помітним. Взаємини в колективі суттєво залежали від особи директора, рівня відкритості колективу, якості

⁴²¹ Bogus M. Cenzura czy troska, czyli «Spis książek poleconych i zakazanych» Jana Śliwki z 1899 roku. URL: http://marzenabogus.pl/wp-content/uploads/2014/05/Bogus_SlSb_II.pdf.

⁴²² Spis książek poleconych i zakazanych przez c. k. Radę Szkolną Krajową... S. 110.

⁴²³ Ibid. S. 93.

⁴²⁴ Ibid. S. 82.

сформованих взаємин і вікових різниць. Для молодих учителів входження у шкільне середовище ставало пробою характеру. Закономірність виглядала так, що чим старшим був учитель, тим простіше він інтегрувався. На це впливав досвід спілкування та роботи. Упевненість сприяла відкритості.

Натомість молодий учитель, особливо на першій посаді, був вразливим до поведінки колег. Характерний приклад О. Дучимінської: «Управителька! Певно запишена стара панна, примхувата жінка... Від того, як вона мене прийме, буде залежати моя доля!»⁴²⁵ Ян Шусьцік так описував цей момент: «Біля порогу мене привітав директор... Ми простягнули навзаєм долоні, які залишилися вірними собі до кінця!.. Одразу виникла дружня атмосфера, що тривала чотирнадцяти років»⁴²⁶.

Утім, досвід не завжди був гарантією добрих взаємин. На перешкоді часто ставали все ті ж вікові різниці. Так, інспектор Клавдій Петрика влаштував на посаду вчительки сорокасемирічну Амалію Кордашеську в школу, де вже працювало троє молодших учительок. Повчання нової колеги призвели до того, що за півроку до окружної шкільної ради Нового Сонча почали надходити скарги не тільки від учительок, а й від батьків⁴²⁷.

Головною формою взаємодії вчителів у школах були конференції. Більшість конференцій була присвячена успішності учнів, відпусткам учителів і потребам школи⁴²⁸. До конференції складали протокол, у кінці року книгу з протоколами перевіряв інспектор. Протоколи велися не особливо ретельно як «зайва» паперова робота. Утім окремі з них є добрим джерелом для вивчення стосунків у

⁴²⁵ Дучимінська О. Весняні дні... С. 155.

⁴²⁶ Jan Szuścik (Pastuszek). Życiorys nauczyciela. ZNiO we Wrocławiu. Sygn. Akc. 60/80. K. 112, 114.

⁴²⁷ Справа про звинувачення інспектора початкових шкіл Новосандецького шкільного округу Клаудіуша Петрики у аморальній поведінці, 1889 р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 5–14.

⁴²⁸ Szkoła podstawowa nr 1 w Jarosławiu. Protokół konferencyjny od r. szk. 1904/05 do 1910. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 373. Sygn. 60. K. 1–74; *Księga z protokołów konferencyjnych szkoły ludowej w Bieczynie, 1905–1924*. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 1349. Sygn. 15. K. 1–217; Publiczna szkoła powszechna w Kańczudzie, powiat Przeworsk. *Księga protokołów posiedzeń grona nauczycielskiego, 1902–1906*. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986. Sygn. 3. K. 1–158; Publiczna szkoła powszechna w Kańczudzie, powiat Przeworsk. *Księga protokołów posiedzeń grona nauczycielskiego, 1906–1909*. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986. Sygn. 4. K. 1–83.

вчительському колективі. Так, протокол конференції народної школи вправ у Львові за 14 жовтня 1885 р. висвітлює конфліктність взаємин директора школи Титуса Будзиновського з підлеглими. Цей протокол, що склав сам директор, містив численні зауваження до Григорія Врецьони і Романа Заклинського⁴²⁹. Самого директора було знято з посади в результаті дисциплінарного слідства⁴³⁰, в ході якого свідчення Г. Врецьони і Р. Заклинського відіграли не останню роль⁴³¹.

Про типовість конфліктів у вчительських колективах говорити складно, хоча суперечки виникали майже в усіх школах. Ю. Шнайдер вже в перший рік роботи виявилася втягнутою в інтригу проти управителя. Вона, не прочитавши, підписала документ, який виявився колективною скаргою на директора, а колеги зробили з неї ініціаторку. Відтоді директор сприймав її як ворога: «Серед колотнечі... минає цей перший рік моєї учительської практики і мого прикрого досвіду за підпис насліпо»⁴³². Не бракувало й позитивних прикладів. Учителі, зазвичай, підтримували співробітників у складних життєвих обставинах. Про це свідчать колективні звернення до шкільної адміністрації різних рівнів з проханнями про вирішення службових проблем колег, додаткові оплачувані відпустки на час лікування, фінансову допомогу⁴³³.

На рівні шкільного округу відбувались учительські з'їзди⁴³⁴. Окружні конференції проходили за планом, який складала окружна й затверджувала Крайова шкільна рада. Ці заходи проводилися кілька разів на рік протягом кількох днів⁴³⁵. Вони складалися з двох частин: у першій учасники виголошували

⁴²⁹ Протокол учительської конференції за 14 жовтня 1885 р. *ДАЛО*. Ф. 96. Спр. 50. Арк. 29–30.

⁴³⁰ Лист Титуса Будзиновського до Президії КШР від 30 листопада 1889 р. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1090 б. Арк. 1–7.

⁴³¹ Справа про звинувачення директора школи вправ при учительській семінарії у Львові Будзиновського Титуса в халатному ставленні до роботи. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 637. Арк. 1–6.

⁴³² Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 42–43.

⁴³³ Rada szkolna krajowa. Szkoły ludowe. Personalna nauczycielskie i potrzeby rzeczowe szkół 1848–1916. AGAD. Zesp. MWiO. Sygn. 339u. K. 12, 243–246, 713–716. Особова справа Бігаса Станіслава. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5213. Арк. 1–8.

⁴³⁴ Рішення про затвердження делегатів на крайову конференцію 27 серпня 1874 р. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 2–4.

⁴³⁵ Там само. Арк. 12–14.

реферати, в другій – відбувались обговорення та дискусії. Траплялися і більш оригінальні форми проведення, наприклад, комбіновані. Зокрема, 26–27 жовтня 1903 р. комбінована конференція проходила в Жешові. Згідно з регламентом, передбачалися майстер-класи з проведення уроків письма, співів, географії і німецької мови за новими методами, лише потім учасники переходили до виступів і роботи в секціях⁴³⁶. Теоретично участь була відкритою для всіх вчителів, належало лише подати тему реферату і тези доповіді. Насправді діяла цензура. Якщо в рефераті гостро критикували адміністрацію, освітню політику чи висловлювали радикальні судження, автора не допускали⁴³⁷.

Крайові вчительські конференції проводили один-два рази на рік. Кількість учасників-учителів відповідала кількості шкільних округів. Делегата обирала окружна вчительська конференція, кандидатуру затверджувала окружна шкільна рада. Вибір, зазвичай, падав на лояльних до Крайової шкільної ради вчителів. Формально учасник міг виголошувати доповідь як і руською, так і польською мовою, проте щоб уникнути конфліктів, окружні інспектори допускали до участі переважно польськомовних учителів. На конференціях були присутні члени Крайової шкільної ради і депутати, що входили до освітньої комісії Сейму⁴³⁸.

Крайові конференції були задумані, як форма спілкування учителів з владою⁴³⁹. Питання, що обговорювались, стосувалися матеріального становища, створення шкіл, забезпечення підручниками, нових шкільних планів і організації навчального процесу. Політики декларували, що на основі почутих від учителів побажань будуть відстоювати їх інтереси в Сеймі. Проте реальних результатів це не приносило. Тому з часом крайові конференції стали формальними.

Головною формою самоорганізації вчителів були педагогічні товариства, своєрідний прототип профспілок. Ініціатором створення першої педагогічної

⁴³⁶ Księga rozporządzeń władz szkolnych, 1903–1927. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986. Sygn. 6. K. 7.

⁴³⁷ Галицькі шкільні інспектори. *Учительське слово*. 1912. Жовтень.

⁴³⁸ Рішення про затвердження плану проведення крайової вчительської конференції 5 березня 1903 року. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2895. Арк. 87.

⁴³⁹ Красва конференція учительська. *Дбло*. 1881. Ч. 43. З (15 червня).

організації виступила Крайова шкільна рада. За її підтримки в 1868 р. у Львові було утворено «Товариство педагогічне». Його завдання полягало в турботі про шкільництво та виховання, матеріальна і моральна взаємодопомога членів організації⁴⁴⁰. Товариство відкривало осередки в повітах. Періодичним виданням була газета «Школа», перший номер якої вийшов 20 січня 1868 р. Через рік редакція опинилася на межі банкрутства. Незважаючи на дешеву ціну 4 гульдени, і невеликий наклад, газета продавалась погано. Тому голова товариства К. Машковський звернувся до Крайової шкільної ради з проханням дати вказівку повітовим старостам зробити річну підписку на газету для всіх шкіл. Через місяць таке розпорядження було видано⁴⁴¹. Інвентарні описи шкільного майна фіксували наявність річних підшивок газети майже в усіх бібліотеках⁴⁴².

Членами «Товариства педагогічного» були як і українці, так і поляки. Але в міру загострення міжнаціональних протиріч питання створення окремої руської вчительської організації ставало дедалі актуальнішим⁴⁴³. Шкільна нарада у Львові, що відбулася у листопаді 1880 р., дала початок першому в Галичині українському педагогічному товариству. Тоді було створено комітет, що мав на меті розробити статут «Руського товариства педагогічного» (РТП), який 6 серпня 1881 р. затвердило Галицьке намісництво. Мета була сформульована так: «спричинятися до заснування і розвою руских шкѣл, виховиваня публѣчного на основѣ языка руского, подавати членамъ поміч»⁴⁴⁴. На зборах 1897 року було утворено «допомоговий фонд». Фінансовою основою стали пожертви. Друкованим органом РТП була газета «Учитель». РТП видавало дитячий двотижневик «Дзвінок». Товариство намагалося організувати дозвілля учителів. 1900 року воно влаштувало 28-денну подорож по Європі, вартість якої становила 160–180 злр.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Statut towarzystwa pedagogicznego. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 479. Sygn. 21. K. 1.

⁴⁴¹ Розпорядження президії всім повітовим старостам про підписку на газету «Школа» від 15 березня 1869 р. ЦДАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 19–20.

⁴⁴² Там само.

⁴⁴³ Kronika miejscowa i zamiejscowa. *Gazeta Narodowa*. 1881. Nr 253. 6 listopada.

⁴⁴⁴ Руске товариство педагогічне. *Дѣло*. 1881. Ч. 84. 28 жовтня (9 падолиста).

⁴⁴⁵ Поѣздка Галицьких учителей на Парижскую выставку. *Галичанинъ*. 1900. Ч. 33. 11 (23) февраля.

У 1891 р. з нагоди сторіччя від проголошення Конституції 3 травня у Кракові розпочало діяльність Товариство народної школи (ТНШ)⁴⁴⁶. За статутом 1892 р. воно мало опікуватися польськими народними школами. Щодо вчителів ТНШ зобов'язувалось «сприяти подальшому навчанню... надавати нагороди вчителям, що відзначаються сумлінною працею»⁴⁴⁷. Членом ТНШ міг стати кожен, хто сплачував річні внески, щонайменше 1 злр. або одноразовий внесок при вступі в товариство – 20 злр. Уже на 1893 р. діяло 49 локальних осередків з 6 852 членами, в основному представниками вищих кіл інтелігенції⁴⁴⁸. На 1899 р. кількість осередків збільшилася до 73, а членів – до 12 446 осіб⁴⁴⁹.

У 1896 р. виникла незалежна від влади організація «Товариство народних вчителів в Галичині» (ТНВГ). Більшість членів становили польські вчителі. 5 березня 1897 р. відбувся з'їзд, на якому ухвалено програму. ТНВГ видавало газету «Шкільництво». При краківській філії в 1903 р. було утворено незалежну організацію – «Товариство вчителів і вчительок народних і виділових шкіл»⁴⁵⁰.

Першою українською фаховою вчительською організацією стала «Взаємна поміч галицьких і буковинських вчителів і учительок»⁴⁵¹. Датою початку діяльності вважається 28 серпня 1905 р.⁴⁵², підготовка до її створення розпочалася роком раніше. Першим кроком стало загальне віче українських учителів, що проходило 18 липня 1904 р. в приміщенні Народного дому у Львові. На ньому з ініціативи А. Амеськевича було прийнято рішення про заснування товариства

⁴⁴⁶ Odezwa Zarządu Głównego TSL, informująca o powstaniu Towarzystwa Szkoły Ludowej. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 569. Sygn. TSL 1. K. 1.

⁴⁴⁷ Statut TSL z 1892 r.. TSL 2. K. 1–2.

⁴⁴⁸ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL po końcu 1893 r. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 569. Sygn. TSL 23. K. 48–55.

⁴⁴⁹ Sprawozdanie Zarządu Głównego TSL po końcu 1899 r. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 569. Sygn. TSL 27. K. 36–60.

⁴⁵⁰ Ośko S. Zawodowy ruch nauczycielski w walce o polską demokratyczną szkołę. URL: http://mazowsze.hist.pl/files/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14/_Naukowego-r2000-t14-s118-127/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14-s118-127.pdf.

⁴⁵¹ Черпінський М. Основні віхи діяльності товариства «Взаємна поміч українського вчителства» (1905–1939 pp.) Матеріали *всєукр. наук.-практ. конф. «Діяльність товариства «Взаємна поміч українського вчителства»*. Івано-Франківськ, 1996. С. 4–6.

⁴⁵² Домбровська Є. Матеріали до історії товариства «Взаїмна поміч українського вчителства». *Рукописна Україна*. Львів, 1999. С. 104.

«Самопоміч вчительська», яке ставило б собі за мету допомагати своїм членам та їх родинам матеріально⁴⁵³. Роль друкованого органу мала відігравати газета «Промінь»⁴⁵⁴. У листопаді 1904 року було схвалено назву товариства, а 13 липня 1905 року у Відні затверджено його статут.

Для реалізації головної мети товариства – фінансової взаємодопомоги, його члени зобов'язувалися сплачувати щорічні внески. У Галичині до 1914 р. діяло 17 філій, в кожній з яких існувала каса. Часто вчителі брали позики в товариства, уже на 1906 р. сума кредитів становила 2 000 крон⁴⁵⁵. Організація влаштовувала конференції, віча та наради. З осені 1907 р. «Взаїмопоміч» почала видавати газети «Луна» (до 23 листопада 1907 р.), «Прапор» (до 1912 р.) та «Наше слово» (до 15 грудня 1907 р.), а в 1912 р. друкованим органом стало «Учительське слово»⁴⁵⁶. Ознакою видань були публікації про політичну активність учителів.

Консолідації вчителів Галичини сприяло заснування у Кракові 28 грудня 1905 р. організації «Крайовий союз народних вчителів Галичини»⁴⁵⁷, мета якого співпадала з українською «Взаємопоміччю»⁴⁵⁸. ТНВГ девізом обрало гасло «Хай об'єднуються розділені, бо в єдності сила»⁴⁵⁹. Разом товариства організовували віча та маніфестації, зокрема акції 1907 та 1912 рр. «Крайовий союз» підтримував контакти з польськими вчительськими організаціями на підросійських теренах⁴⁶⁰.

Стосунки в колективі для народних учителів були важливими, оскільки взаємодії вимагала специфіка роботи. Участь у педагогічних товариствах ставала компенсацією за відсутність належного соціального захисту від держави. На практичному рівні вона полегшувала життя вчителя, забезпечуючи йому «тил». До товариств учителі зверталися не тільки за матеріальною допомогою, а й за

⁴⁵³ В справі самопомічі учительської. *Промінь*. 1904. Ч. 15. 1 травня.

⁴⁵⁴ Експозитура «Взаємної помічі» для Буковини з осідком в Чернівцях. *Промінь*. 1907. Ч. 5. 15 лютого.

⁴⁵⁵ З діяльності товариства «Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок». *Промінь*. 1906. Ч. 12. 1 квітня.

⁴⁵⁶ Черпінський М. Основні віхи діяльності... С. 5.

⁴⁵⁷ Podgórska E. Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji 1905–1918. Warszawa, 1973. S. 12.

⁴⁵⁸ Акція краківських учителів в справі організації народного учительства. *Промінь*. 1906. Ч. 16. 1 травня.

⁴⁵⁹ Podgórska E. Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego... S. 34.

⁴⁶⁰ Ibid. S. 148.

захистом, особливо у випадках несправедливих службових рішень.

РОЗДІЛ 5. ВИКОНАВЧА ВЛАДА.

КОНТРОЛЬ НАД РОБОТОЮ НАРОДНИХ УЧИТЕЛІВ

5. 1. Крайова шкільна рада

У другій половині XIX ст. стало зрозумілим, що система початкової освіти не може існувати без ефективних органів управління. Це доводив досвід попередніх невдалих реформ, не підкріплених виконанням. На початку 1860-х років функції виконавчої влади в галузі шкільництва були покладені на Міністерство внутрішніх справ, а на провінційному рівні – на Галицьке намісництво⁴⁶¹. Тобто відповідного фахового управлінського органу фактично не існувало.

Формування нової виконавчої вертикалі, що без змін діяла до 1914 р., пов'язане зі створенням у Галичині Крайового сейму з правом законодавчої ініціативи. Можливість вирішувати частину освітніх питань на рівні провінції, з одного боку, відкривала широкі перспективи, з іншого – нівелювалась через відсутність механізму впровадження. Тож виникла потреба утворити спеціальну інституцію у справах шкільництва, що була б одночасно пов'язаною з самоврядною та урядовою гілками влади і дозволила реалізовувати автономну шкільну політику. Вперше цю проблему було порушено під час засідання Сейму 26 квітня 1861 р., коли О. Петруський виніс на розгляд пропозицію щодо утворення шкільної ради⁴⁶². Проте ця ініціатива була відкладена. До неї повернулися на засіданні 31 січня 1863 р. Тоді з доповіддю виступив Ю. Дітль, який представив концепцію реформування шкільництва: «Управління школами краю має бути передане Крайовій освітній комісії. До складу цієї Комісії мають входити, окрім представників уряду, представники провінції і також фахові особи в такій чисельності, щоб у тій Комісії були представлені всі відділи народної освіти»⁴⁶³. Хоча того ж дня Сейм припинив роботу через введення військового

⁴⁶¹ Bobrzyński M. Statut Rady Szkolnej Krajowej Galicyjskiej: studium prawno-polityczne. Kraków, 1903. S. 4–7.

⁴⁶² Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu Krajowego Galicyjskiego we Lwowie w roku 1861. Lwów, 1861. S. 8, 11, 13, 16, 29.

⁴⁶³ Sprawozdania Stenograficzne z posiedzeń Sejmu Krajowego Galicyjskiego we Lwowie w roku 1863. Lwów, 1863. S. 226 (4).

стану, автор продовжив роботу і в 1865 р. опублікував першу частину праці «Про народне шкільництво»⁴⁶⁴, що стала прототипом статуту Крайової шкільної ради.

Реалізація цього проекту почалася з відновленням діяльності Сейму під час сесії 1865/1866 рр. На розгляд було поставлено три варіанти статуту – перший, авторства Освітньої комісії, – 17 квітня 1866 р.⁴⁶⁵, другий, розроблений Крайовим віділом, – 27 листопада 1866 р.⁴⁶⁶, третій, сформований на підставі попередніх Освітньою комісією, – 27 грудня 1866 р.⁴⁶⁷ Обговорення виявило кілька проблем. Перша полягала у визначенні стосунку нової освітньої адміністрації до Церкви, адже передача школи під контроль Крайової шкільної ради означала секуляризацію освіти. Головними противниками виступили руські депутати, оскільки для українців школа була одним із основних інструментів формування національної свідомості завдяки впливу кліру на парафіяльні школи. Було вирішено, що за єпископами залишиться право призначення вчителів релігії та встановлення планів, теж вони мали ставати членами Крайової шкільної ради.

Острах українців перед полонізацією лежав в основі ще однієї проблеми – мови викладання у школах. При обговоренні першого варіанту статуту питання адміністрації та мови розглядалися в одному контексті. Саме це послужило причиною провалу, адже гострі суперечки українських і польських депутатів на тему рівноправ'я мов призвели до блокування будь-яких рішень⁴⁶⁸. Стало зрозуміло, що обговорювати мову і адміністрацію одночасно неможливо.

Не менш серйозною проблемою було визначення характеру підпорядкування Відню. У першому варіанті статуту Крайової шкільної ради було запропоновано, щоб вона стала урядовою інституцією, але з підзвітністю Сейму. Прийняття статуту мало відбутися через санкціонування цісарем, але подання передбачалось

⁴⁶⁴ Dietl. J. O reformie szkół krajowych. Z. 1, Stanowisko szkoły. Rada Szkolna krajowa. Język wykładowy. Kraków, 1865. 161 s.

⁴⁶⁵ Bobrzyński M. Statut Rady Szkolnej Krajowej... S. 151–152.

⁴⁶⁶ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z czwartej sesji Sejmu Galicyjskiego z roku 1866. Alegat 4. Lwów, 1866. S. 1–6.

⁴⁶⁷ Ibid. S. 1–8.

⁴⁶⁸ Stenograficzne Sprawozdania z czwartej Sesji Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1866. Lwów, 1866. S. 369–377.

у формі петиції. Через півроку, коли обговорювався другий проект, були внесені зміни. Крайовий виділ, намагаючись послабити вплив Відня, пропонував, щоб Крайова шкільна рада підпорядковувалася Сейму, а затвердження статуту відбулося шляхом сеймової ухвали. Третій варіант був кроком назад, адже повертав Крайовій шкільній раді статус урядової інституції. Зв'язок шкільної адміністрації з державною владою забезпечував той факт, що керівником Крайової шкільної ради мав стати намісник. Цей варіант Сейм ухвалив 27 грудня 1866 р., після чого його було передано до Відня для внесення поправок.

Зміна стосувалася § 2. У варіанті Сейму: «Крайова шкільна рада у справах виховання є найвищою виконавчою і наглядовою владою провінції». У Відні конкретизували: «у справах народних і середніх шкіл», а 20 жовтня 1869 р. додали учительські семінарії. До пункту про компетенцію Крайової шкільної ради «Адміністративне управління школами і науковими закладами в межах повноважень, що належали політичній владі краю», додали припис «і в рамках обов'язкових законів»⁴⁶⁹. 25 червня 1867 р. цісар затвердив статут⁴⁷⁰.

Крайова шкільна рада мала працювати під керівництвом намісника. До неї увійшла рівна кількість представників уряду й самоврядування. До перших належав намісник, радник від намісництва, два шкільні інспектори, сюди ж включали двох представників духовенства. Усіх їх затверджував на посаді цісар. До других входили делегат від Крайового виділу, по одному делегату від Львова і Кракова та двоє педагогів. Делегата від Сейму затверджував Крайовий виділ, який обирав фахових членів, їх затвердження потребувало згоди цісаря. Представників від Львова і Кракова обирали міські ради.

Регламент було ухвалено 14 листопада 1870 р.⁴⁷¹ У ньому було ще раз прописано закріплені статутом положення. До компетенції Крайової шкільної

⁴⁶⁹ Statut organizacyjny, dotyczący się ustanowienia Rady szkolej krajowej w Królestwie Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1867. S. 18.

⁴⁷⁰ Ibid. S. 18–19.

⁴⁷¹ Регламент Крайової шкільної ради з 1870 р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4а. 25 арк.

ради входило відкриття шкіл, реорганізація існуючих відповідно до Закону 1869 р., забезпечення їх кваліфікованими педагогічними кадрами, створення умов для здобуття фахової освіти майбутніми вчителями, нагляд за навчальним процесом і відвідуванням школи, підбір підручників, складення навчальних планів, затвердження на посади вчителів, контроль за дотриманням санітарних вимог, вирішення питань слідства та покарання в дисциплінарних справах. Затверджено також офіційну печатку: цісарський орел з гербом Галичини на грудях. Робочою мовою була польська, а у спілкуванні з центральною владою у Відні – німецька. Якщо до Крайової шкільної ради надходили звернення руською мовою, то вона відповідала на них німецькою. У структурі було виділено дві секції – навчальна й адміністративна. Оскільки компетенції кожної з секцій були дуже широкими, можна було формувати в їхньому складі спеціальні комісії.

Засідання були планові або позапланові. Планове засідання відбувалося щотижня, а позапланове скликав голова Крайової шкільної ради. Для прийняття рішень була потрібна підтримка не менше, ніж шести членів. Секція, що подавала на голосування проект, повинна була забезпечити всіх членів Ради копіями тексту не менше, ніж за 24 години до засідання. Голосування було відкритим. Для вирішення особливо складних питань мала бути організована комісія з членів кількох секцій із залученням компетентних осіб ззовні, але очолювати комісію мусив член ради.

Регламент і статут зазнавали змін⁴⁷². У 1890 р. було створено посаду віце-президента, що ставав фактичним керівником. Першим віце-президентом був М. Бобжинський (1890–1901), його наступниками стали Е. Плажек (1901–1908), І. Дембовський (1908–1916) і Ф. Золь (1916–1919). Рішення про призначення віце-президента намісник приймав за згодою цісаря. За законом 1905 р.⁴⁷³ і статутом

⁴⁷² Регламент Крайової шкільної ради, 1905 р. *ЦДІАУ у Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5732. Арк. 1–17.

⁴⁷³ Ustawa z dnia 11 czerwca 1905 o publicznych szkołach ludowych. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1905. S. 256–257.

1907 р.⁴⁷⁴ склад Крайової шкільної ради було розширено. Кількість делегатів Крайового виділу зросла до трьох, один з них мав бути українцем, до представників духовенства додалися двоє, єврейського та євангельського віровизнання, чисельність фахових педагогів зросла до шести осіб, з них троє мали бути професорами університетів, один – викладач середньої школи, один – викладач учительської семінарії або народної школи і ще один – викладач торгівельних шкіл, двоє з шести педагогів мали бути українцями. Статут 1907 р. розширив повноваження Крайової шкільної ради: вона хоча і не мала права призначати інспекторів, але подавала списки кандидатів. Самостійно вона призначала директорів шкіл, учительських семінарій, торгівельних шкіл, приймала рішення щодо підвищення чи дисциплінарного покарання педагогів. На основі цього варіанту Крайова шкільна рада діяла до Першої світової війни⁴⁷⁵.

У добу автономії Крайова шкільна рада виявилась однією з найбільш ефективних управлінських інституцій. Практична сторона її діяльності щодо народної освіти поділялася на кілька напрямів: створення та реорганізація шкіл; навчально-методичне забезпечення початкової освіти; підготовка вчительських кадрів, службові рішення та контроль за їхньою роботою.

Організація і реорганізація шкіл була клопіткою роботою. Належало співвіднести густоту шкільної мережі з кількістю мешканців округу. Важливо було з'ясувати, чи існують географічні перешкоди, які могли б ускладнити сполучення школи з помешканнями учнів⁴⁷⁶. Якщо це не прораховувалося, то вкладені у створення школи гроші витрачались не раціонально⁴⁷⁷. Наступним кроком ставало будівництво чи відновлення будинку школи⁴⁷⁸. У випадку

⁴⁷⁴ Ustawa z dnia 9 maja 1907 o Radzie szkolnej krajowej. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1907. S. 87.

⁴⁷⁵ Ibid. S. 87–89.

⁴⁷⁶ Листування з Окружними шкільними радами про заснування і будівництво початкових шкіл, 1899 р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1088. Арк. 1–83.

⁴⁷⁷ Там само. Арк. 1–28.

⁴⁷⁸ Обіжник про порядок заснування і утримування шкіл від 19 серпня 1873 р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 1–9, 31–32; Листування Крайової шкільної ради у Львові про оренду приміщень для початкових шкіл на 1913/14 н. р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4803. Арк. 1–122.

реорганізації необхідно було провести облік майна⁴⁷⁹. За кількістю дітей і розташуванням населеного пункту Крайова шкільна рада визначала кошти на утримання⁴⁸⁰. Процес відкриття чи реорганізації шкіл був тривалим: від 5 місяців до 2 років⁴⁸¹. Робота Крайової шкільної ради була активною: на 1868 р. у Галичині діяло 1 946 народних шкіл, а на 1912 – вже 5 580⁴⁸².

Важливою функцією Крайової шкільної ради було формування навчально-методичних матеріалів. Розробкою навчальних планів, методичних рекомендацій, шкільних регламентів і підручників займалися практикуючі педагоги. Так, О. Барвінський працював над україномовною читанкою для народних шкіл⁴⁸³. Зміст шкільних підручників періодично підлягав перегляду, для цього комісії з фахових педагогів доручали опрацювати рецензії⁴⁸⁴.

Щодо вчителів Крайова шкільна рада була найвищою адміністрацією. Особи, які входили до її Президії, були найбільш впливовими. До них учителі звертались як до найвищої інстанції. Про це свідчать листи. Значну частину кореспонденції М. Бобжинського як віце-президента Крайової шкільної ради становлять такі листи, їх зміст зводився до прохань про працевлаштування, нарахування додатків до зарплати чи переведення до міста⁴⁸⁵. Деякі з них прямо свідчать про так зване

⁴⁷⁹ Проект реорганізації початкових шкіл, 1886. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 868. Арк. 1–10; Справа про реорганізацію початкової школи в с. Дрогині. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 836а. Арк. 1–73; Листування з окружними шкільними радами про реорганізацію початкових шкіл, 1889 р. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1089. Арк. 1–92.

⁴⁸⁰ Звіти про асигнування коштів на утримання початкових шкіл Галичини за 1871 р. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 167. Арк. 1–144.

⁴⁸¹ Розпорядження, директиви про заснування і утримання початкових шкіл, заходи боротьби з інфекціями, використання підручників, порядок складання іспитів. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–21.

⁴⁸² *Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912*. Lwów, 1913. S. 10.

⁴⁸³ Листи до О. Г. Барвінського про переробку і погодження з програмою підручників для початкових і середніх шкіл від Комісії по складання українських підручників при Крайовій шкільній раді від 23 травня та 27 травня 1879 р. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 3206. п 187. Арк. 1–2.

⁴⁸⁴ Рецензії на шкільні підручники. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1240. Арк. 1–101. (Рецензії на шкільні підручники); Рецензії на шкільні підручники. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1241. Арк. 1–116.

⁴⁸⁵ Korespondencja M. Bobrzyńskiego z lat 1890–1891. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów*. Rkps. BJ. 8077/III. K. 1–591; Korespondencja M. Bobrzyńskiego z 1892 r. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów*. Rkps. BJ. 8078/III. K. 1–521; Korespondencja Michała Bobrzyńskiego z 1892 r. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów*. Rkps. BJ. 8081/III. K. 1–336; Korespondencja Michała Bobrzyńskiego z 1899 r. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów*. Rkps. BJ. 8085/III. K. 1–366.

кумівство⁴⁸⁶. Такі листи надходили й до О. Барвінського, переважно від українців. Прикладом може послужити лист Ю. Шнайдер: «Знаючи яке вліяння маєте, Високоповажний Пане, сподіваюся, що моя просьба не буде даремною...»⁴⁸⁷. Щодо власне О. Барвінського, то іноді вчителі зловживали його допомогою⁴⁸⁸.

Персональні домовленості ставали причиною критики. З українського боку додавалося національне протистояння: «Дембовський вибирає собі таких, щоби в товаристві Русинів казали – що вони Русини, а знов в товаристві Поляків, кажуть «gorliwi Polacy greckiego obrządku»⁴⁸⁹. Поляки теж критикували Крайову шкільну раду⁴⁹⁰. Найгострішою була критика С. Залеського⁴⁹¹. У відповідь в газеті «Слово Польське» була опублікована стаття, що перелічувала здобутки інституції⁴⁹². Кожна зі сторін мала певну рацію. Як адміністративна установа Крайова шкільна рада вела продуктивну діяльність, проте людський чинник залишався.

За час існування Крайова шкільна рада відігравала роль міністерства освіти на рівні провінції. Вона реалізовувала виконавчу гілку шкільної влади і забезпечувала місцевий характер шкільництва, зберігаючи його зв'язок із загальноімперською освітньою системою. Політика Крайової шкільної ради була спрямована на зменшення впливу Відня на освіту в Галичині. Крайова шкільна рада докладала значних зусиль для налагодження й успішного функціонування освітньої системи, ставши однією з найбільш ефективних управлінських інституцій австрійського періоду.

5. 2. Інспектура народних шкіл

Безпосередній контроль над роботою народних учителів здійснювали шкільні

⁴⁸⁶ Лист від 3 січня 1891 року з проханням про призначення на посаду директора учительської семінарії в Тарнові. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów*. Rkps. BJ. 8077/III. K. 130–131.

⁴⁸⁷ Лист до Барвінського О. Г. від Юлії Шнайдер-Нементовської від 12 лютого 1888 р. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1975. Арк. 1.

⁴⁸⁸ Листи до Барвінського О. Г. від Липака Петра. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1684. Арк. 1–20.

⁴⁸⁹ Галицькі шкільні інспектори! *Прапор*. 1908. Ч. 36. 25 грудня.

⁴⁹⁰ Jak zakończyć rok szkolny? *Rodzina i szkoła*. 1903. Nr 8–9. maj.

⁴⁹¹ Zaleski S. Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów... 226 s.

⁴⁹² W sprawie oświaty w Galicyi. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 7. 5 stycznia.

інспектори. Їхнім завданням було забезпечити двосторонній службовий зв'язок між Крайовою шкільною радою як інституцією, що формувала освітні концепції, та вчителями, які їх впроваджували. Висновки інспекторів вирішували вчительську долю. З цим пов'язане поширення міфологізованого образу інспектора в постаті «бича божого». Проте середовище інспекторів було неоднорідним і взаємини інспектор – учитель могли мати різні моделі розвитку⁴⁹³.

Інспекторат поділявся на крайовий і окружний. Система крайового інспекторату була сформована в рамках міністерських розпоряджень. Йдеться про розпорядження від 3 листопада 1899 р.⁴⁹⁴ За документом, інспекторів висував намісник як президент Крайової шкільної ради. З цим пов'язано те, що крайовими інспекторами були винятково поляки, українці входили до складу Ради лише як представники духовенства (наприклад, Е. Білінський, І. Чапельський, В. Ільницький) і педагоги (наприклад, О. Барвінський, К. Студинський)⁴⁹⁵. Кандидатура від намісника розглядалась в Міністерстві, а потім затверджувалась цісарем. Наступним кроком була службова присяга перед намісником⁴⁹⁶.

Кількість крайових шкільних інспекторів з питань початкових шкіл і учительських семінарій змінювалась. Якщо на 1869 р. це була всього одна особа, Анджей Оскард⁴⁹⁷, то з 1901 р. – чотири особи. Цю посаду отримували шановані фахівці. Серед них були Б. Барановський, Л. Дзедзіцький, М. Залеський, Т. Токарський, М.-А. Кавецький, А. Янер та К. Брухнальський⁴⁹⁸. На час перебування на посаді крайового шкільного інспектора вони відходили від

⁴⁹³ Lewicki W. Inspektor szkolny i nauczyciel. Ich stosunek wzajemny do siebie i społeczeństwa. Lwów, 1922. S. 4.

⁴⁹⁴ Bobrzyński M. Statut Rady szkolnej krajowej galicyjskiej. Studium prawno-polityczne. Kraków, 1903. S. 100.

⁴⁹⁵ Inspektorowie szkolni krajowi i okręgowi, 1896–1901. AGAD w Warszawie. Zesp. 304. Sygn. 2u. K. 2–410; Obsada stanowisk inspektorów, 1902–1904. AGAD w Warszawie. Zesp. 304. Sygn. 3u. K. 1–712; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1904/1905. Lwów, 1905. S. 2.

⁴⁹⁶ Переписка з Окружними шкільними радами про прийняття присяги шкільними інспекторами, 1893 р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1282. Арк. 4.

⁴⁹⁷ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1870/1871. Lwów, 1872. S. 2.

⁴⁹⁸ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1901/1902. Lwów, 1903. S. 1; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1907/1908. Lwów, 1909. S. 1; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1911/1912. Lwów, 1913. S. 2.

основної діяльності. За розпорядженням від 3 листопада 1899 р., крайовий інспектор зобов'язувався «об'їжджати провінцію і особисто оцінювати стан шкіл, визначених під його опіку, в усіх напрямках шляхом усних чи письмових вказівок усувати помічені вади в дидактично-педагогічному процесі»⁴⁹⁹.

Шкільні округи, за які відповідав крайовий інспектор, розподілялися порівну, на одного в 1912 р. припадав 21 округ і 1 360–1 400 шкіл⁵⁰⁰. На початку н. р. інспектор складав план поїздок, і тут багато залежало від його працелюбності. Сумлінністю відзначався Б. Барановський: протягом 1902/03 н. р. він відбув 122 поїздки тривалістю 240 днів. Передбачалися виїзди в інші райони монархії. В таке відрядження у січні 1902 р. поїхав А. Стефанович з метою вивчення учительських семінарій⁵⁰¹. Іншим напрямком діяльності була участь у службових розслідуваннях. За великий об'єм роботи оплата була відповідною, на початку XX ст. крайові шкільні інспектори заробляли 800–1000 крон на місяць⁵⁰², що на 25–30 % перевищувало оплату праці університетських професорів⁵⁰³.

Другою ланкою інспекторату були окружні інспектори. За Крайовим законом від 25 червня 1873 р. «Про окружні і місцеві наглядові ради народних шкіл» і поправки до нього від 23 листопада 1880 р., для кожного шкільного округу призначався один або кілька інспекторів. Спершу кілька інспекторів було лише в етнічно змішаних округах від Жешова до Самбора, де один відповідав за руські школи, другий – за польські. З розширенням шкільної мережі чисельність окружних інспекторів зростала, на 1912 р. їх налічувалося 293 особи. Кандидатуру інспектора до 1907 р. затверджував цісар, згодом вистачало крайового рівня.

Обов'язки окружних інспекторів дублювали крайових, тільки в менших масштабах. Відвідування шкіл відбувалося не вибірково, а повністю, всі школи

⁴⁹⁹ Цит. за *Bobrzyński M.* Statut Rady szkolnej krajowej galicyjskiej... S. 100.

⁵⁰⁰ Inspektorat krajowy szkolny. *AGAD w Warszawie*. Zesp. 304. Syng. 6u. K. 638. 1911–1918.

⁵⁰¹ Звіти Стефановича Антона про результати поїздки по Австрії і Сілезії. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2871. Арк. 2–95.

⁵⁰² *Sprawy inspektorów, dotacje, uposażenie, ich awans. AGAD w Warszawie*. Zesp. 304. Syng. 5u. K. 336–336a.

⁵⁰³ *Мисак Н.* Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст... – С. 15.

протягом року потрібно було перевірити хоча б раз. Розклад поїздок тримали в таємниці. Під час візитації окружний інспектор мав звертати увагу на фаховість директора, ведення документації, дотримання приписів щодо прийняття дітей на навчання і звільнення від шкільного примусу, рівень знань учнів, дисципліну, якість навчального обладнання, стан школи, компетенцію вчителів. Важливо було з'ясувати, «чи вчителі отримують регулярно визначені виплати»⁵⁰⁴. Після перевірки інспектор записував висновки до візитаційних книг.

Приїзд окружного чи крайового інспектора для вчителів був одним з найбільш стресових моментів. Хвилювання були пов'язані не тільки з фактом перевірки, але теж з її раптовістю. О. Дучимінська згадувала: «Нараз – втворюються двері і входить інспектор!.. Наче меч Дамокла висить і ось-ось має зірватися»⁵⁰⁵. Контроль під час інспекції зводився до відкритого уроку і опитування учнів. Детальніше перевіряли директора школи, адже він відповідав за документацію. Неналежне ведення документів могло стати причиною поганої оцінки праці керівника школи, у таких випадках до візитаційної книги потрапляв запис «працює з недостатньою сумлінністю»⁵⁰⁶.

Назагал відгуки інспекторів були конструктивними⁵⁰⁷. Наприклад, після перевірки школи в Сіновому Б. Барановський звітував: «Серпеневський заслуговує на високу похвалу, бо старається якнайкраще виконувати обов'язки попри протидію з боку деяких впливових людей. Як вчитель працює ефективно і з методичністю»⁵⁰⁸. Про результативність роботи інспекторів свідчать ініційовані ними дисциплінарні справи щодо учителів. Так, з 47 службових розслідувань

⁵⁰⁴ Ustawa z dnia 25 czerwca 1873 o władzach nadzorczych miejscowych i okręgowych dla szkół ludowych (Dz. u. kr. Nr 225). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1873. S. 226.

⁵⁰⁵ Дучимінська О. Сумний Христос... С. 182–183.

⁵⁰⁶ Szkoła podstawowa nr. 1 w Jarosławiu. Księga wizytacyjna, 1911–1916. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zespół 373. Sygn. 3. K. 19.

⁵⁰⁷ Księga wizytacyjna Szkoły czteroklasowej w Łącku, 1857–1925. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 1349. Sygn. 22. K. 1–76; Księga wizytacyjna Szkoły w Spytkowicach, 1857–1938. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 1349. Sygn. 25. K. 1–102.

⁵⁰⁸ Rada Szkolna Krajowa. Ustawodawstwo zasadnicze w zakresie szkolnictwa elementarnego i seminariów nauczycielskich, prawne położenie nauczycielstwa, sprawozdanie ogólne i dane statystyczne, 1905–1908. *AGAD w Warszawie*. Zesp. 304. Sygn. 303u K. 84.

протягом 1870–1871 рр. 16 розпочиналися на подання окружних інспекторів, що помічали суттєві недоліки⁵⁰⁹. Ця цифра є доволі значною, якщо зважати на те, що під час перевірки вчителі поводитись підкреслено добре. Щоправда, іноді інспектори навмисне шукали вади. У хроніках школи села Крижанівце Бохнянського повіту за 1894 р. занотовано: «В школі є одна візитаційна книга ще з 1854 р., в якій містяться уваги з візитації німецькою мовою. Пан інспектор відмовився підписуватись у візитаційній книзі, говорячи, що польські службовці ставлять знак своєї поваги тільки в польських книгах»⁵¹⁰. Відсутність підпису означала, що перевірка не відбулася.

Траплялися і протилежні випадки, коли підхід інспектора був зовсім не службовий. Про такі візитації згадував М. Ломацький: «Інспектор Шлемкевич імпонував своєю постаттю та ще й товариською поведінкою – любив добре поїсти, пограти в карти, притому й випити. На педагогічно-дидактичних справах не дуже й то знався... На столі плящина з горілкою... Перед від'їздом казав подати собі візитаційну книжку, вписався у неї: такого то й такого дня й місяця відвідав школу К. і знайшов в ній все в найкращому порядку»⁵¹¹. Увагу привертає те, що якість такої роботи вчителі оцінювали добре, адже вважали, що контроль зайвий. Самі інспектори по-різному ставилися до обов'язків. Для одних це було привабливе місце праці, інші реалізовували прагнення до влади, ще інші виконували роль як державні службовці. Іноді вони ненавиділи її «церберський характер»⁵¹².

Інспекторів у вчительському середовищі недолюбливали, тому існували негативні стереотипи. Один із найпоширеніших полягав у тому, що всі вони зловживали становищем. Однак говорити про масовість зловживань немає підстав. Особливо якщо йдеться про інспекторів крайового рівня, за жодним з них протягом 1869–1914 рр. не було помічено хабарництва чи службового тиску в

⁵⁰⁹ Справи про звинувачення вчителів у занедбуванні вчительських обов'язків та рішення з цих питань за 1870–1871 рр. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 1–149.

⁵¹⁰ *Kronika Szkoły Ludowej w Łękach. Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 1349. Sygn. 148. K. 34.

⁵¹¹ Ломацький М. Українське вчительство на Гуцульщині... С. 19, 22–23.

⁵¹² *Lustracye. Kartki z pamiętnika inspektora szkolnego. Rodzina i szkoła*. 1904. Nr 3–4. Luty.

особистих справах. Критика інспекторів часто мала національне забарвлення⁵¹³. Газета «Галичанинъ» доносила: «Молодежь, хотя не умѣла спѣвати краковяковъ, умѣла пѣти церковныя пѣсни. Се не понравилось п. инспектору – учитель былъ перенесень»⁵¹⁴. Упередженістю інспекторів вчителі могли пояснити невиконання службових рішень, знімаючи з себе відповідальність⁵¹⁵.

На окружному рівні простір для посадових порушень був відкритішим. Скандальний факт став відомим у 1889 р. і був пов'язаний з інспектором руських народних шкіл в Новому Сончі Клавдієм Петрикою. Його порушення мали широкий спектр: невиконання обов'язків, алкоголізм, хабарництво⁵¹⁶. Резонанс справи був пов'язаний із сексуальним аспектом. У матеріалах розслідування фігурувало чотирнадцять прізвищ учительок, з якими К. Петрика мав інтимні стосунки протягом 1887–1889 років⁵¹⁷. Гостроти справі надавало те, що К. Петрика, будучи русином, вів польську лінію⁵¹⁸. Комісія довела порушення, і К. Петрику звільнили. Ще один інцидент стався 6 липня 1914 р. в Белзі. У повідомленні Міністерству від Крайової шкільної ради йшлося про те, як інспектор Микола Стефанців влаштував перевірку під час жалоби за Францом Фердинандом та Софією Гогенберг, коли навчання у школах провінції не відбувалося⁵¹⁹. За таку поведінку М. Стефанців отримав 11 серпня догану⁵²⁰. Хоча випадок був поодиноким, такі факти кидали тінь на інспекторат.

Шкільний інспекторат був достатньо ефективною системою контролю над роботою вчителів. Крайові та окружні шкільні інспектори забезпечували взаємодію між вищою адміністрацією і вчителями. Перевірки змушували дирекцію і педагогічний колектив триматися в рамках, адже від результатів

⁵¹³ Галицькі шкільні інспектори! *Прапор*. 1908. Ч. 36. 25 грудня.

⁵¹⁴ Польски порядки въ Русской школѣ. *Галичанинъ*. 1900. Ч. 14. 19 (31) января.

⁵¹⁵ Дмитро Дмитерко, автобіографія. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 167. Оп. II. Спр. 1036, п. 37. Арк. 3.

⁵¹⁶ Справа про звинувачення Клаудіуша Петрики. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 1–114.

⁵¹⁷ Там само. Арк. 3–14, 16.

⁵¹⁸ Там само. Арк. 10.

⁵¹⁹ Inspektorat szkolny, inspektorowie szkolni okręgowi. *AGAD w Warszawie*. Zesp. 304. Sygn. 6u. K. 489–491.

⁵²⁰ *Ibid.* K. 494.

залежали їхні місця праці. Висновки, які інспектори записували до візитаційних книг, і звіти, що подавали на вищий рівень, були переважно позитивними, а критика носила конструктивний характер. Випадки службових зловживань на рівні округів траплялися, проте їх не можна вважати типовими. Натомість негативне сприйняття інспектора часто було пов'язане зі специфікою його роботи.

5. 3. Службова дисципліна. Рішення шкільної адміністрації

Формалізованого зводу правил поведінки для учителів народних шкіл не існувало. Шкільний регламент, що подавав обов'язки вчителя, мовчав про те, яким чином їх реалізовувати. Норми професійної етики, а також межі бажаного і забороненого, визначалися за стандартами й уявленнями. Реально визначити дисциплінарні вимоги до вчителя можна лише на підставі службових рішень: бажаним виявлялося те, за що нагороджували, забороненим – те, за що карали.

Перше службове рішення стосувалося працевлаштування. Зазвичай, перша посада була в селі. Часто молоді вчителі шукали місця праці в рідній місцевості. Для цього потрібно було подати заяву і «Кваліфікаційну таблицю» до окружної шкільної ради. Члени ради розглядали заяви претендентів і, якщо в окрузі було вакантне місце, надсилали лист з рекомендаціями про відповідного кандидата до Крайової шкільної ради. Її члени розглядали кандидатуру й відповідали згодою чи відмовою. Ті, хто не мав власних побажань стосовно місцевості, надсилали заяви та «Кваліфікаційні таблиці» безпосередньо до Крайової шкільної ради.

Процес прийняття на роботу міг бути тривалим. Наприклад, Софія Андрушевська подала прохання про призначення 23 березня 1870 р.⁵²¹, через кілька днів, 29 березня, вона додала «Кваліфікаційну таблицю»⁵²². З вересня цього ж року датується лист від Коломийської окружної ради до Крайової шкільної ради з проханням про її затвердження на посаді вчительки. У ньому вказано суму

⁵²¹ Рішення про призначення, переміщення і звільнення вчителів початкових шкіл з прізвищами на букву А–Б. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6.

⁵²² Там само. Арк. 7–8.

рекомендованої заробітної плати (210 злр. на рік) і місце проживання⁵²³. Згода від Крайової шкільної ради надійшла аж 8 листопада 1870 р. Лист продубльовано у трьох примірниках – один для С. Андрушевської, другий – до окружної ради, третій – до староства⁵²⁴. Так, процес працевлаштування тривав дев'ять місяців.

Про «добре» працевлаштування своїх учениць дбала викладачка Львівської учительської семінарії Антоніна Махчинська. Користуючись дружбою з авторитетними людьми вона влаштовувала випускниць до шкіл у більших містах, де оплата була кращою⁵²⁵. Хоча підтримка здібних дівчат була похвальною ініціативою, все ж це свідчить про тенденційність у службових призначеннях.

Народному вчителеві було складно розраховувати на підвищення. Він міг стати директором, але вигоди з цього було менше, ніж обов'язків. Якщо вчителя призначали до однокласної школи, він автоматично ставав директором, тобто цей статус не вважався чимось надзвичайним. Бажання «дослужитися» як чинник мотивації було знівельованим. Проте існували інші форми нагород, пов'язані з фінансами. На премії могли розраховувати ті вчителі, що мали добру репутацію й отримували позитивні відгуки від шкільного інспектора мінімум 5 років підряд⁵²⁶.

Ініціатива службових рішень на користь учителя переважно йшла від нього ж. Учителі писали звернення до Крайової шкільної ради, мотивуючи прохання доброю репутацією. Найбажанішим було переведення чи призначення на роботу до міста – це гарантувало вищий заробіток. Підвищення зарплати призначалося за додаткові уроки. Народні вчителі, що давали уроки засудженим особам, отримували на 20–30 % більше, ніж це передбачала посада⁵²⁷. Отримати грошові премії було нескладно, їх щороку діставала чверть народних учителів⁵²⁸.

⁵²³ Там само. Арк. 3.

⁵²⁴ Там само. Арк. 9.

⁵²⁵ Dokumenty osobiste i materialy biograficzne Antoniny Machczyńskiej. *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. Sygn. Rps. BN. IV9812. K. 32, 48–50.

⁵²⁶ Наказ про перевірку за 1873 р. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 1.

⁵²⁷ Обіжники про надання уроків в'язням. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4665. 11 арк; Статут школи при Львівській в'язниці. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 105. 13 арк.

⁵²⁸ Відомість про платню вчителів. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2897. Арк. 1–12.

Ситуація з покараннями була складнішою. За відсутності конкретних заборон учитель часто сам не розумів, коли переходив межі дозволеного. Головними формами покарання вчителя було позбавлення п'ятирічних додатків, переведення, звільнення та звільнення без права поновлення⁵²⁹. Рішення про це приймала Крайова шкільна рада за результатами дисциплінарного слідства. Причини покарань були типовими: занедбування обов'язків, некомпетентність, фізичне або моральне знування з учнів, національна дискримінація, конфлікти з місцевим населенням, неморальна поведінка. Проте сюжети дисциплінарних справ показують широкий спектр ситуацій і контекстів.

Найпоширенішою причиною покарань була некомпетентність і занедбування обов'язків. За це карали звільненням, переведенням чи позбавленням п'ятирічного додатку. Визначення якості роботи вчителя перевіркою знань учнів не завжди була об'єктивною. Так, Ю. Шнайдер передали клас після виходу на пенсію вчителя, що останній рік майже не працював. Під час інспекторської перевірки учні показали незадовільні як для другого класу результати, але це було потрактовано як вина Ю. Шнайдер, а не її попередника. Шкільна адміністрація обмежилася попередженням, оскільки це був перший рік її роботи у школі⁵³⁰.

Через занедбування обов'язків учителя можна було позбавити грошових додатків до зарплати. За результатами дисциплінарного слідства у справі Францішка Будзинського комісія прийняла рішення про разове зняття п'ятирічного додатку, тому що «вчитель Будзинський систематично занедбує обов'язки в школі»⁵³¹. У подібну ситуацію потрапив Рафал Окульовський, що був відсутнім на роботі більшу частину навчального півріччя (42 дні)⁵³². Його теж хотіли позбавити п'ятирічного додатку, проте виявилося, що на перешкоді

⁵²⁹ Інструкція про проведення розслідувань. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2190. Арк. 28.

⁵³⁰ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 29.

⁵³¹ Особова справа Францішка Будзинського. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5223. Арк. 14.

⁵³² Особова справа Окульовського Рафала. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5577. Арк. 2.

виконання обов'язків став психоневрологічний розлад⁵³³. Додатку Р. Окульовського не позбавили, але через специфіку захворювання відсторонили від виконання вчительських обов'язків на рік⁵³⁴.

Проблема необ'єктивності рішень, пов'язаних з компетентністю, була гострою з огляду на різницю у мовах викладання. Свідectво про закінчення вчительської семінарії давало право працювати в будь-якій народній школі, тому вчителя польської національності могли призначити в школу з руською мовою, і навпаки. Якщо для русинів це рідко становило проблему, то для вчителя-поляка таке призначення ставало випробуванням. Такому вчителеві було дуже складно адаптуватися. Діти не розуміли його, а він заледве вловлював зміст того, що говорили йому. Такий випадок стався в с. Космач Косівського повіту. Туди було призначено вчительку-польку Агнешку Владаркевич. Під час інспекторської перевірки школи в 1875 р., було встановлено, що учні не знають азів грамоти. Вчительку було звинувачено в невиконанні обов'язків. У звіті інспектор вказував, що вона сама дуже погано читає і «її вчительська діяльність обмежується механічним переписуванням букв»⁵³⁵. А. Владаркевич було звільнено.

Поряд із занедбуванням професійних обов'язків фігурувало звинувачення в аморальній поведінці. Такі слідства часто були пов'язані з алкоголізмом. За це карали не одразу, вчителя попереджували. Коли це не допомагало, його могли звільнити, або залишити на випробувальний термін. Часто на випробувальний період вчителя переводили до школи в тій місцевості, де мешкав інспектор, щоб перевірити його поведінку можна було будь-коли⁵³⁶. Парадоксально закінчилася справа Леона Блехажа з школи села Міліка Новосондецького округу, який «напивається, ходить по хатах селян, б'ється»⁵³⁷. Інспектор організував

⁵³³ Там само. Арк. 11.

⁵³⁴ Там само. Арк. 18.

⁵³⁵ Справа про звинувачення А. Владаркевич у занедбуванні обов'язків. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 213. Арк. 16–17.

⁵³⁶ Там само. Спр. 49. Арк. 81–83. Там само. Спр. 3073. Арк. 1–9

⁵³⁷ Там само. Спр. 49. Арк. 6.

переведення Л. Блехажа. На новому місці заробітна плата виявилася на 50 злр. вища за попередню, тобто замість покарання вчитель був нагороджений⁵³⁸.

Основою моралі були християнські засади, тому аморальність розглядалася в категоріях гріховності. Атеїзм був однією з найвагоміших підстав для звільнення⁵³⁹. У 1871 р. зі школи с. Угринів Калуського повіту було звільнено народного вчителя Яна Скрочківського, який без шлюбу проживав із вдовою⁵⁴⁰. Подібний закид стосувався вже згаданого Л. Блехажа, громадськість обурювали його нешлюбні стосунки і «залишені за цим наслідки неморальності, двоє дітей. Був оскаржений в суді в Криніку якоюсь з тих дівчат, яка мала з ним дитину»⁵⁴¹.

За рішеннями про недостатню кваліфікацію та занедбування обов'язків нерідко приховувався політичний аспект. Політичні звинувачення частіше траплялися щодо українських учителів, ніж щодо польських. Так, у 1901 р. народного вчителя Петра Андрушевича зі школи в Рогатині було переведено до однокласної школи в селі Микитинці Косівського повіту⁵⁴². У його характеристиці йшлося про звичайні дані, зате у примітці вказувалося, що він радикал і бере активну участь у поширенні ідей радикальної партії серед руського населення, яке приходило на вечірні курси⁵⁴³. Таке рішення носило характер покарання, адже передбачало, що вчитель у гірському селі буде відрізаним від громадського життя.

Браком педагогічних кадрів мотивувалося рішення про переведення Онисима Божича на роботу в польське село Вапенне Горлицького повіту з села Березівка Долинського повіту⁵⁴⁴. Утім причина полягала в тому, що О. Божич симпатизував

⁵³⁸ Там само. Спр.1085. Арк. 7.

⁵³⁹ Справа про звинувачення вчителів народної школи у Львові в атеїзмі. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3644. Арк. 1–8.

⁵⁴⁰ Там само. Спр. 49 Арк. 102–103.

⁵⁴¹ Там само. Арк. 6.

⁵⁴² Рішення про переведення П. Андрушевича до Косівського шкільного округу. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2461. Арк. 16–18.

⁵⁴³ Там само. – Арк. 42.

⁵⁴⁴ Рішення про переведення О. Божича до Горлицького шкільного округу. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2461. Арк. 42–43.

русофілам⁵⁴⁵. Слідство щодо вчительки з села Чаплі Старосамбірського повіту Поговецької Йоанни в 1912–1913 рр. закінчилось переведенням, оскільки було доведено її причетність до москвофільського руху⁵⁴⁶. Вона переконувала учнів та їхніх батьків у національному зв'язку русинів з народом Російської імперії.

Щодо польських учителів, то переведення за політичну активність були рідшими, але тому, що їх нарікання на владу були орієнтовані на середовище колег⁵⁴⁷. Але коли випадки політичної агітації мали місце, влада не закривала очі. 1 грудня 1900 р. Крайова шкільна рада перевела Валаха Міхала зі школи в Подгуже, передмісті Кракова, до Рудок Самбірського округу через соціалістичну агітацію⁵⁴⁸. За даними експозитури, 30 жовтня 1900 р. о 22:00 М. Валах ініціював у Будинку залізничників збори, на які з'явилося 30 осіб, в тому числі соціаліст І. Дашинський⁵⁴⁹. У справі М. Валаха увагу привертає те, наскільки швидко було прийняте рішення. Зазвичай, цей процес тягнувся понад рік. За прискореним сценарієм проходила справа Едмунда Ценглевича, який брав участь в заворушеннях у Кракові 24 січня 1890 р. Рішення про переведення було прийнято 1 березня цього ж року⁵⁵⁰.

Про об'єктивність рішень Крайової шкільної ради свідчить те, що вчителів-русинів не карали лише на підставі доносів, перевіряли їх. Так, на Максима Крушельницького, вчителя школи у Котиківцях, передмісті Городенки, донос подав староста. Звинувачення зводилися до москвофільства. Староста писав:

⁵⁴⁵ Там само. – Арк. 42.

⁵⁴⁶ Справа про звинувачення вчительки народної школи в селі Чаплі Погорецької Й. в москвофільстві. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4806. Арк. 1–22.

⁵⁴⁷ Звіт Вадовицької окружної ради про розгляд справи А. Черніха. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 8.

⁵⁴⁸ Справа про проведення вчителем міста Подгуже Валахом М. соціалістичної агітації серед робітників залізниці і виступи проти існуючого ладу на передвиборчому зібранні залізничників, 1900 р. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2321. Арк. 1–11.

⁵⁴⁹ Там само. Арк. 10.

⁵⁵⁰ Переписка КШР з Дирекцією поліції в Кракові про участь кандидата на вчителя Ценглевича Е. в організації студентських заворушень в університеті. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1133. Арк. 1–4.

«змоскалення Крушельницького надто промовисте»⁵⁵¹. У справі було проведено слідство, і комісія зробила висновок, що «Крушельницький не втручається до громадських справ поза шкільництвом»⁵⁵². Учителя залишили на роботі.

Причини, перебіг та результати дисциплінарних розслідувань дозволяють виокремити принципи службової дисципліни вчителя. Йому заборонялося пропускати заняття, з'являтися у школі в нетверезому стані, ображати учнів. Приватне життя вчителя теж брали до уваги, позашлюбні стосунки належали до табу. У громаді вчитель мав бути толерантним і аполітичним.

⁵⁵¹ Донесення староства м. Городенка про агітаційну діяльність Крушельницького М. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1129. Арк. 1, 3.

⁵⁵² Там само. Арк. 41.

РОЗДІЛ 6. ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА

6. 1. Загальні принципи

Модернізація стала викликом для педагогіки. Зміни були настільки стрімкими й об'ємними, що пристосуватися до них було складно, адже світ докорінно змінився упродовж одного покоління. На цьому ґрунті виникла проблема: як покоління, що виросло на традиційній світоглядній основі, може навчити нащадків жити в новочасних умовах. Це влучно охарактеризував Б. Лондинський: «Від Гоффманової до сьогоднішнього дня минуло півстоліття, а еволюція поступу принесла стільки відтінків у поточному житті, стільки різючих змін і яскравих відскоків від давньої суті, що розмови про речі повсякденні і громадські, при цьому розмови товариські, з нашими дітьми не належать до найлегших справ»⁵⁵³.

Підходи, що використовувались у шкільництві до середини ХІХ ст., орієнтувалися на традицію релігійного виховання в поєднанні з теоретичною базою Просвітництва і позитивізму. На цій основі склалися дві школи – німецька та англійська⁵⁵⁴. Англійський варіант був близьким до ідей «вільного виховання»⁵⁵⁵. Цю модель розробляли Р. Оуен і Ш. Фур'є. Німецька школа була авторитарнішою й опиралася на вчення Й. Ф. Гербарта⁵⁵⁶ та Т. Ціллера⁵⁵⁷. Саме її практикували в усій Габсбурзькій монархії, що пов'язано з єдиним інтелектуальним австро-пруським простором. Концепції гербартівської педагогіки увійшла в історію як символ консервативного виховання⁵⁵⁸.

Гербартівські погляди пов'язують із предметно орієнтованим підходом⁵⁵⁹. Його риси присутні в підручниках і посібниках з педагогіки, рекомендованих для учительських семінарій та народних учителів. Класичними зразками є «Педагогіка

⁵⁵³ Londyński B. Panna dorosła w rodzinie i społeczeństwie. Warszawa, 1905. S. IV.

⁵⁵⁴ Meissener A. Wkład Galicji w rozwój nauk pedagogicznych. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1995. T. 3. S. 79–80.

⁵⁵⁵ Hippeau C. Wychowanie publiczne w Anglii. Warszawa, 1874. S. 5–34.

⁵⁵⁶ Troskolański T. Zasługi Herbart'a około wychowania: studyum. Lwów, 1899. S. 6.

⁵⁵⁷ Ziller T. Vorlesungen Über Allgemeine Pädagogik. Berlin, 2010. S. 5–21.

⁵⁵⁸ Majorek C. Herbartyzm i «nowe wychowanie» w polskiej myśli pedagogicznej w Galicji na przełomie XIX i XX wieku. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 6. S. 11–12.

⁵⁵⁹ Зайченко І. Історія педагогіки у двох книгах. Книга II: школа, освіта і педагогічна думка в Україні. Київ, 2010. С. 471.

польська у нарисі» В. Серединського⁵⁶⁰, «Педагогіка і дидактика для вчителів народних шкіл та учительських семінарій» М. Барановського⁵⁶¹, «Педагогіка чи наука про виховання» Я. Стечковського⁵⁶² та «Наука про дитину: підручник для використання в учительських семінаріях та для вчителів загальних шкіл» З. Домбровського⁵⁶³. Схожі тези присутні в педагогічних монографіях, зокрема у працях Ф. Адлера «Виховання молоді в почутті обов'язку»⁵⁶⁴, О. Баїна «Наука виховання»⁵⁶⁵, Ф. Бохвіца «Думки про виховання людини»⁵⁶⁶ та ін.⁵⁶⁷.

Автори навчальних та наукових праць сходилися на думці про те, що виховання є більш пріоритетним у педагогічному процесі, ніж навчання. Йшлося про «виховуюче навчання». Початкова школа мала орієнтуватися на формування моральних якостей, навчання було засобом, виховання – метою. Набір якостей визначався виховним ідеалом, на формування якого направлений педагогічний вплив. Виховний ідеал у тогочасній Галичині включав кілька аспектів: релігійний, національний, гендерний і громадянський.

Християнство, незважаючи на трансформації світогляду, залишалося етичною основою. У досліджуваний період рідко говорилося про розділення морального і релігійного виховання. Тому релігійність була однією з основних якостей «ідеальної людини». Ф. Адлер вводив поняття «глобального сенсу виховання», під яким розумів створення справедливого суспільства на подібі «царства Божого»⁵⁶⁸. Фактично він апелював до ідеї «Граду Божого» Аврелія Августина. За

⁵⁶⁰ Sereďyński W. *Pedagogia polska w zarysie*. Lwów, 1868. 264 s.

⁵⁶¹ Baranowski M. *Pedagogika i dydaktyka: do użyciu nauczycieli szkół ludowych i seminarjów nauczycielskich*. Lwów, 1893. 156 s.

⁵⁶² *Pedagogika czyli nauka o wychowaniu ks. Jana Steczkowskiego. ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. Ossol. 3896/I. 130 k.

⁵⁶³ Dąbrowski Z. P. *Nauka o dziecku: podręcznik do użyciu seminarjów nauczycielskich i nauczycieli szkół powszechnych*. Lwów, 1912. 191 s.

⁵⁶⁴ Adler F. *Kształcenie młodzieży w poczuciu obowiązku*. Warszawa, 1905. 142 s.

⁵⁶⁵ Bain A. *Nauka wychowania*. Warszawa, 1880. 568 s.

⁵⁶⁶ Bochwic F. *Pomysły o wychowaniu człowieka*. Warszawa, 1847. 400 s.

⁵⁶⁷ Chmielowski P. *Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno: wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu i nauce oparte*, 1874. 143 s.; Dziędzielewicz A. *Wychowanie obywatelskie w szkole*. Lwów, 1914. 30 s.; Dzieduszycki W. *Listy o wychowaniu*. Lwów, 1892. 336 s.; Glicznier E. *Książki o wychowaniu dzieci*. Kraków, 1876. 146 s.; Glasgall H. *Nauka zręczności w dzisiejszem wychowaniu*. Lwów, 1909. 56 s.; Papłoński J. *Zasady wychowania*. Warszawa, 1871. 19 s.; Papłoński J. *Zasady i zakres wychowania domowego oraz historia metody poglądowej*. Warszawa, 1879. 52 s.

⁵⁶⁸ Adler F. *Kształcenie młodzieży w poczuciu obowiązku...* S. 23.

М. Здзіховським, учень в результаті педагогічного впливу мав «позбутися рабства інстинктів і бажань, відмовитися від егоїзму... і піддатися апостольському авторитету»⁵⁶⁹. Ідеалом була самовідречена особа, без амбіцій, з вірою.

Національна сторона включала формування таких якостей, як патріотизм, любов до народу і повага до іншого⁵⁷⁰. Гендерний аспект передбачав виховання дитини відповідно до її майбутніх статевих ролей, тобто у хлопців потрібно було розвивати самостійність, активність, здатність приймати рішення і брати на себе відповідальність, у дівчат – терплячість, альтруїзм, вміння приймати волю іншої людини⁵⁷¹. Найширшим за змістом був громадянський аспект, який співвідносився з філософією держави та її уявленнями про громадянина. Габсбурзька монархія від початку сформувала запит на громадянина нового типу: освіченого, мислячого, але лояльного, відданого і вдячного. Ідеалом виховання стала людина релігійна, з почуттям патріотизму (про негативне сприйняття іншої нації не йшлося), характер якої відповідав би її гендерній ролі, в міру освічена та лояльна до влади.

Виховний ідеал був у найширшому розумінні метою школи⁵⁷². Моралізаторський вплив мав здійснюватися через процес навчання, оскільки його суть полягала у пізнанні істини, що є моральним явищем⁵⁷³. Ці завдання школа, на думку В. Серединського, могла виконати тоді, коли для дітей «вона стане не полем інтелектуальної муштри, а другим домашнім вогнищем»⁵⁷⁴. Відповідальність за результат була покладена на вчителя: «Перед громадою, Богом і майбутнім відповідає вчитель, якому довірили своє найдорожче»⁵⁷⁵. За концепцією гербартівської педагогіки, учитель мав користуватись абсолютним

⁵⁶⁹ Zdziechowski M. *Wychowanie a religia*. Warszawa, 1914. S. 7.

⁵⁷⁰ Dąbrowski Z. P. *Nauka o dziecku...* S. 2; Baranowski M. *Pedagogika i dydaktyka...* S. 3.

⁵⁷¹ *Pedagogika czyli nauka o wychowaniu* ks. Jana Steczkowskiego. ZNiO we Wrocławiu. Rkps. Ossol. 3896/I. K. 7.

⁵⁷² Kliš A. *Wychowanie domowe w poglądach galicyjskich pedagogów doby autonomicznej. Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 8. S. 81–89; Kowerska Z. *O wychowaniu macierzyńskim*. Warszawa, 1881. 425 s; *Szkoła i dom rodzicielski. Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 19–20. październik; Seredyński W. *Pedagogia polska w zarysie...* S. 70.

⁵⁷³ Baranowski M. *Pedagogika i dydaktyka...* S. 8.

⁵⁷⁴ Seredyński W. *Pedagogia polska w zarysie...* S. 17.

⁵⁷⁵ Piramowicz G. *Instrukcja dla nauczycieli szkół początkowych wiejskich i miejskich względem ich stanu i obowiązków*. Warszawa, 1861. S. 3–4.

авторитетом⁵⁷⁶. У вимогах до нього акцент ставили на характер. За М. Барановським, він мав бути людиною релігійною, здоровою, розумово розвинутою, акуратною, сумлінною, стриманою. Важливим було покликання, тому «без веління серця вчитель є ремісником, а той хто має таке покликання – є митцем»⁵⁷⁷. На друге місце ставили педагогічну майстерність. Компетентності відводили третє місце⁵⁷⁸. Темперамент вважався несуттєвим: «Помилкова думка, що певні темпераменти не надаються до вчительської праці. Людина живого характеру може бути таким ж добрим учителем, як флегматик»⁵⁷⁹.

Запорукою успішності навчання педагоги вважали природну потребу дитини пізнавати світ⁵⁸⁰. З. Домбровський стверджував, що «нормальний розвиток відбувається тоді, коли йде по лінії природних потреб. Їх виявом є зацікавлення. Задовольнити інтерес, означає задовольнити потреби розвитку дитини»⁵⁸¹, не забуваючи, що «діти живуть у світі, витвореному через недостатній досвід і буйну фантазію»⁵⁸². Особливості віку вчитель мав використовувати максимально. Діти в період 6–14 рр., на думку педагогів, вирізняються «відкритим серцем»⁵⁸³, тому найбільше піддаються моралізації. Шляхом засвоєння вважалось емоційне навантаження історії⁵⁸⁴, літератури⁵⁸⁵, ручних робіт⁵⁸⁶ та релігії⁵⁸⁷. На думку Є. Островського, емоційна подача призводить до того, що «поняття відваги, героїзму, гонору і шляхетності врастають у психіку дитини»⁵⁸⁸.

Важливою частиною педагогічної теорії була проблема кари й нагороди. На

⁵⁷⁶ Szacunek i powaga. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 19–20. październik.

⁵⁷⁷ Ibid.

⁵⁷⁸ Baranowski M. *Pedagogika i dydaktyka*... S. 141–142.

⁵⁷⁹ Ibid. S. 132.

⁵⁸⁰ *Życie duszy dziecka. Rodzina i szkoła*. 1909. Nr 1–2. Styczeń.

⁵⁸¹ *Kształcenia fantazyi. Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 19–20. Październik.

⁵⁸² Baranowski M. *Pedagogika i dydaktyka*... S. 142.

⁵⁸³ Adler F. *Kształcenie młodzieży w poczuciu obowiązku*... S. 20.

⁵⁸⁴ Педагогічна розвідка О. Барвінського «Historja w szkole ludowej». *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 4185. Арк. 91–101.

⁵⁸⁵ Chmielowski P. *Poezya w wychowaniu*. Warszawa, 1881. 42 s.

⁵⁸⁶ Glasgall H. *Roboty ręczne w dzisiejszem wychowaniu*. Lwów, 1911. 71 s.

⁵⁸⁷ Belza W. *Katechizm polskiego dziecka*. Lwów, 1901. 16 s.

⁵⁸⁸ Ostrowski J. *Żywa Szkoła*. Lwów, 1914. S. 363.

думку М. Барановського, покарання і заохочення є крайньою мірою⁵⁸⁹. Такі погляди розділяла Ізабелла Мощеньська⁵⁹⁰. Караючи або нагороджуючи учня, вчитель мав пам'ятати про правила: співмірність вчинку до кари чи нагороди; урахування не тільки дій, а й намірів; увагу до індивідуальності. Покарання мало бути словесним, а його дієвість – забезпечуватися авторитетом. Фізичні покарання допускали в особливо важких випадках, але не всі педагоги. З. Савчинський писав: «Не бийте дітей ніколи..., бо бити – то не штука, а фікція»⁵⁹¹.

У Галичині склалися сприятливі умови для розвитку педагогічної думки. Перехід освіти під юрисдикцію місцевих органів влади і утворення крайової шкільної адміністрації призвело до актуалізації питань виховання й навчання⁵⁹². Вагомий вплив на розвиток педагогіки справило її інституційне оформлення в академічну дисципліну і відкриття кафедр педагогіки в Ягеллонському та Львівському університетах⁵⁹³. Основними напрямками їх теоретичної роботи були проблеми лібералізації школи та експериментальна педагогіка.

Ідеї «гуманної школи» і «ліберального навчання» ґрунтувалися на принципах рівності, свободи та усвідомлення того, що людина – не метод, а мета⁵⁹⁴. Одним із найбільших прихильників гуманного виховання був І. Франко, який стверджував, що той, хто з дитинства звик бути приниженим, не зможе вирости шляхетною людиною⁵⁹⁵. О. Тон теж говорив, що «покоління, яке приходить, має бути трактованим так само, як покоління, яке відходить»⁵⁹⁶. Педагоги ліберального напрямку виступали проти фізичних покарань. Я. Неціслав писав: «З точки зору

⁵⁸⁹ Baranowski M. *Pedagogika i dydaktyka...* S. 60.

⁵⁹⁰ Moszczeńska I. *Zasady wychowania*. Warszawa, 1907. S. 271, 273.

⁵⁹¹ Sawczyński Z. *Srogość w wychowaniu*. *Szkola*. Nr 15. 1892. S. 264.

⁵⁹² Meissener A. *Wkład Galicji w rozwój nauk pedagogicznych...* S. 81–83.

⁵⁹³ Luczyńska B. *Początki pedagogiki jako dyscypliny akademickiej na Uniwersytetach Jagiellońskim i Lwowskim w dobie autonomii*. *Galicja i jej dziedzictwo*, 1996. T. 8. S. 23–42.

⁵⁹⁴ Majorek C. *Herbartyzm i «nowe wychowanie» w polskiej myśli pedagogicznej w Galicji...* S. 13; Вдович С. *Розвиток ідей гуманної педагогіки в Західній Україні (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук / Київ. нац. пед. ун-т. ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1998. 21 с; Jamrózek W. *Galicyska socjalna demokracja wobec problemów edukacji*. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 8. S. 105–106.*

⁵⁹⁵ Франко І. *Педагогічні невігласи...* С. 185–188; Франко І. *Попереднє слово до «Книжки приказок про те, як належить поводитись з дітьми»*. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання / Упоряд. О. Дзеверін. Київ, 1960. С. 290–291.*

⁵⁹⁶ Thon O. *Pisma I. Kazania 1895–1906...* S. 234.

причинності та об'єктивної справедливості, накладання кар вважаю актом помсти»⁵⁹⁷. Прихильницею гуманного поводження з дітьми була К. Малицька⁵⁹⁸. Ліберальна педагогіка знайшла відголос в учительських часописах: «збыткомъ еще изъ страшныхъ варварскихъ временъ, въ которыхъ уживано пытки, кары тѣлесны суть имѣеть также тортурою»⁵⁹⁹.

У педагогічній думці Галичини проявилися західноєвропейські тенденції експериментальної психологічної педагогіки, розвитку якої сприяла раціоналізація світогляду⁶⁰⁰. Першим педагогом, який розробляв експериментальні концепції, був Б. Блажек. Він звернув увагу на потребу синхронізації фізичного, морального і розумового виховання дитини та винайшов прилад для вимірювання втомленості учня – пружинний естезіометр⁶⁰¹. Експериментальну психологічну педагогіку в Галичині розвинув К. Твардовський, основоположник Львівсько-Варшавської школи, яка започаткувала відхід педагогіки від філософії. Його учень, Л. Якса-Биковський, запропонував розглядати учнів як мікросуспільство, що має власні закони⁶⁰². В. Ратальський стверджував, що вчитель має знати індивідуальність учня, рекомендував складати таблиці-характеристики. Особливу увагу приділяв С. Блаховський⁶⁰³. Проте ідеї експериментальної педагогіки не були впроваджені у практику, а педагогічні дискусії залишилися «мистецтвом заради мистецтва».

Шкільна педагогіка в Галичині базувалася на предметно орієнтованому герbartівському підході. Головні його засади викладено в підручниках з педагогіки для учительських семінарій та в численних наукових працях. Проте час вносив корективи, і у відповідь на виклики модерної епохи педагоги почали пропонувати нові підходи до навчання й виховання в народній школі.

⁵⁹⁷ Niecisław J. Wychowanie współczesne jako stara przyczyna zdenerwowania... S. 21.

⁵⁹⁸ Бойко А. Педагогічні погляди та освітня діяльність Костянтини Малицької (1872–1947): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук / Тернопільський нац. пед. ун–т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2012. С. 15.

⁵⁹⁹ Где–що о карахъ въ школѣ. *Учитель*. 1869. Ч. 8. 26 червня (8 липня).

⁶⁰⁰ Szulakiewicz W. Początki pedagogiki eksperymentalnej w Galicji. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 8. S. 43–44.

⁶⁰¹ Караманов О. Поширення експериментальних психолого-педагогічних досліджень у Східній Галичині: Перша третина XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія.: Педагогічна*. Львів, 2004. Вип. 18. С. 216.

⁶⁰² Szulakiewicz W. Początki pedagogiki eksperymentalnej w Galicji... S. 46.

⁶⁰³ Караманов О. Поширення експериментальних психолого-педагогічних досліджень... С. 216–217.

6. 2. Національне виховання

Ідея національного виховання в Галичині виникла в рамках процесу формування національних проєктів. Із загостренням міжнаціональної напруги актуальнішою ставала концепція «власної школи», яка б могла забезпечити народ новою генерацією національної еліти. Центр виховного ідеалу поступово переміщався з релігійності на національну свідомість. Першими промоутерами національного виховання стали представники інтелігенції, особи часто заангажовані в політику і далекі від педагогіки. Вони усвідомлювали потребу в реформуванні підходів у школі так, щоб ідеологічне виховання доходило до дітей з найнижчих верств, які не отримували його від батьків, але в перспективі могли посилити національний рух. Однак реалізація «свої школи» вимагала участі педагогів. Незважаючи на те, що кожен дивився на шкільництво з точки зору інтересів власного національного руху, загальний зміст ідей мало чим різнився⁶⁰⁴.

Суть національної педагогіки сформулював З. Савчинський. Він стверджував, що ціллю є зробити вихованця таким, щоб «живучи на своїй землі, міг служити своїй вітчизні на становищі, до якого колись буде покликаний»⁶⁰⁵. Схожу думку висловив О. Барвінський, який вважав національне виховання «тим сполучником, який з'єднує індивідуа в різко визначні народні індивідуальности, кладе основи до їх окремішного існування і дає зародок до самостійного, питомого життя»⁶⁰⁶. Подібно говорив О. Тон. У нього виховання мало «забезпечити атмосферу єврейства, щоб діти розвивались у єврейському світогляді, щоб виховувалися в полум'яній любові до народу, бо любов до єврейства веде до визволення єврейства»⁶⁰⁷. Більшість фахових педагогів включали в національне виховання гуманістичну складову, тобто інтерпретували людину не лише як частину народу,

⁶⁰⁴ Majorek Cz. Polska myśl pedagogiczna w zaborze austriackim. *Przegląd historyczno-oświatowy*. Rzeszów, 1992. Nr 3–4. S. 10.

⁶⁰⁵ Sawczyński Z. Książd F. Dupanloup, biskup Orleański. *Otbitka ze Szkoły*. 1879. S. 9.

⁶⁰⁶ Педагогічні статті і розвідки. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 4185. Арк. 102.

⁶⁰⁷ Thon O. *Pisma...* S. 139.

але також як індивідуальність. У цьому контексті суттєво відрізнявся З. Баліцький, який абсолютизував роль національного. Його педагогіка була адаптацією «Думок новочасного поляка» Р. Дмовського до школи. Національне виховання ставало вихованням для потреб нації, де індивідуальне нівелювалось універсальним⁶⁰⁸.

Інструментами формування національної свідомості дітей у школі мав стати культ мови та міф минулого. М. Барановський робив основний акцент власне на мову, адже вербальні засоби, на його думку, становили підстави пізнання світу. Тут важливими були два моменти. По-перше, щоб рідна мова усвідомлювалася дитиною не лише як спосіб висловлювання, «але і як зовнішня форма, в котрій проявляється душа народу». Забезпечити це усвідомлення мав вихователь. По-друге, на основі зіткнення з іншою мовою в дитини мало сформуватися уявлення про межі середовищ і наступним кроком повинно було стати ототожнення себе з групою носіїв своєї мови⁶⁰⁹. Ідею М. Барановського про «душу народу» майже дослівно повторював З. Баліцький, проте він звертав увагу на ментальний і містичний вплив культу мови, який надає «специфічну духовну форму індивідууму, що нею говорить»⁶¹⁰. Містичний сенс мови в долі народу був одним із сюжетів О. Тона. Якщо більшість єврейських педагогів наголошували на педагогічній недоцільності іврити⁶¹¹, то О. Тон стверджував, що іврит повинні вчити саме діти, бо складність освоєння в них компенсується ідеалізмом. «Іскра ідеалізму», на його думку, «незмірно більше значить у житті народу ніж усі практичні настанови, в яких виховується покоління»⁶¹².

Педагоги сходилися на тому, що глорифікація минулого повинна бути

⁶⁰⁸ Balicki Z. *Zasady wychowania narodowego...* 36 s; Balicki Z. *Egoizm narodowy wobec etyki*. Lwów, 1902. 63 s; Dawidowicz A. Zygmunt Balicki o wychowaniu narodowym. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio K – Politologia*. Lublin, 2003. Vol. X. S. 159–172.

⁶⁰⁹ Baranowski M. *Pedagogika i dydaktyka...* S. 105.

⁶¹⁰ Balicki Z. *Zasady wychowania narodowego...* S. 5.

⁶¹¹ Soboń M. *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1869–1914*. Kraków, 2011. S. 84; Nordau M. *Żydowska emancypacja a wiara w mesjasza*. *Almanach żydowski*. Lwów: Juffy, 1910. S. 194; Lewicki W. *Z rozmów i rozmyślań na temat kwestii żydowskiej*. Lwów, 1914. S. 20; Chagall B. *Plonące świece*. Kraków, 1978. S. 53–55; Starkel J. *Jak Żydom postępować czyli Rozmowa starego Szmula z przyjaciółmi*. Lwów: 1891. S. 17–18.

⁶¹² Thon O. *Pisma I. Kazania...* S. 37.

цілеспрямованою, тому обов'язок формування героїчного міфу у свідомості нової генерації вони покладали на школу. Молодший шкільний вік вважався найбільш сприятливим, адже в 6–14 рр. діти ще не мали критичності і, сприймаючи інформацію буквально, здобували «розумний національний егоїзм»⁶¹³. О.Б арвінський писав: «Найбільша користь історії у тому, що учень з запалом хапається за видатні постаті і старається подібно, як ці постаті, із залізною волею йти до шляхетної цілі»⁶¹⁴. У національну версію історії для школярів К. Соханєвіч включав «будь-що, що було, і будь-де, де було, якщо тільки пов'язане з польським минулим, все повинно пробуджувати такі почуття, як Святий Грааль у серцях лицарів круглого столу»⁶¹⁵. На думку А. Карбов'яка, мотивами мали стати перемоги і жертвність⁶¹⁶. З. Баліцький відмовлявся від констатації поразок народу в минулому, визнаючи тільки «позитивне послання чину до сьогоденної реальності»⁶¹⁷. Національний міф для євреїв О. Тон вибудовував навколо ідеї вибраного народу: «Головне, що треба молоді тлумачити, що ми, євреї, навчили людство гинути в ім'я переконання, що можна в обороні ідеалу з піснею на устах дивитись в очі смерті...»⁶¹⁸.

Неоднозначно теоретики національної педагогіки ставилися до релігійного виховання. Частина з них називала національну ідею новою релігією. Радикальну позицію відстоював І. Франко: «віра і релігія вбиває розум людський і ще більше його затемнює...»⁶¹⁹. Схожими були погляди Є. Островського: «Християнство відрікається від природи людини, вважаючи її пригноблення ідеалом, відмовляється від пізнавальних потреб, проголошуючи бідність розуму і багатство віри, осуджує бажання добробуту, порив до боротьби, почуття гордості і влади, а

⁶¹³ Balicki Z. Egoizm narodowy wobec etyki... S. 35.

⁶¹⁴ Педагогічні статті і розвідки. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 4185. Арк. 92–93.

⁶¹⁵ Sochaniewicz K. Kult przeszłości w wychowaniu narodowym. Zamość, 1913. S. 10.

⁶¹⁶ Karbowski A. Problem wychowania narodowego: szkic. Lwów, 1913. S. 21.

⁶¹⁷ Balicki Z. Egoizm narodowy wobec etyki... S. 12.

⁶¹⁸ Thon O. Pisma I. Kazania... S. 13.

⁶¹⁹ Франко І. Чого хоче «Галицька робітницька громада»... С. 158.

отже осуджує почуття власного і національного «я»⁶²⁰. Протилежне судження висловив З. Баліцький: «Релігійне виховання сильно впливає на виховання національне... Покоління, виховане без релігії, не може породити людей цілісних, не може привести на світ ентузіастів, людей відповідальних і готових до чину»⁶²¹. Ядвіга Строкова висловлювалася за виховання в релігійному дусі, адже поняття «Бога і Вітчизни» вважала нероздільними⁶²².

Оскільки педагогіка національного виховання опиралась на емоції дітей, принципово важливою була особа покликана їх пробуджувати, тобто народний учитель. Його роль ототожнювали з місією. Так, М. Барановський називав народних учителів «Учителями Народу»⁶²³, а З. Баліцький стверджував, що обов'язком учителя є «виховання самого народу як однорідного і потужного організму до виконання великих справ, які його чекають»⁶²⁴. Учитель мав вірити в національні ідеали. На другому місці була компетентність, адже молоде покоління не могло поступатися за рівнем освіти суперникам. Як особистість учитель мав відзначатись такими рисами, як готовність до самопожертви, відданість справі й готовність до безкорисливої праці⁶²⁵; усвідомлювати, що не просто працює з дітьми, а служить на благо народу.

Основним методом національного виховання у школах педагоги вважали пояснення вчителя, адже самі тексти «говорили» не до всіх дітей, а їх зміст обмежувався «офіційною» версією. К. Соханєвіч наголошував на проведенні у школі культурних заходів національного характеру, зокрема, святкувань річниць⁶²⁶. Оригінальний ігровий методу засвоєння національного міфу

⁶²⁰ Ostrowski J. *Żywa Szkoła...* S. 76.

⁶²¹ Balicki Z. *Zasady wychowania narodowego...* S. 13.

⁶²² Strokowa J. O wychowaniu narodowym: rzecz odczytana w Krakowie na dochód Towarzystwa Szkoły Ludowej 12 kwietnia 1894 r. Poznań: 1896. S. 17.

⁶²³ Baranowski M. Wychowanie powinno być narodowe, ale powinno zwalczać przywary narodowe. *Szkoła*. 1912. Nr 1. S. 4–5.

⁶²⁴ Balicki Z. *Zasady wychowania narodowego*. *Szkoła*. 1910. Nr 1. S. 65.

⁶²⁵ Голубець М. Народному учительству. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.

⁶²⁶ Sochaniewicz K. Kult przeszłości w wychowaniu narodowym... S. 39.

запропонувала К. Гофманова. Вона створила настільну гру, яку назвала «П'яст». Діти, кидаючи кубики, пересували гральні фішки по квадратах. Кожен квадрат відповідав події в історії Речі Посполитої. Якщо подія мала добрі наслідки для держави – фішка пересувалася вперед, якщо погані – гравця відкидало назад. В центрі містилася карта Польщі, вона була фінішем і перемогою. До гри додавалася книжка з поясненням символіки кожного квадрату⁶²⁷.

З огляду на присутність національного підтексту в усіх сферах життя суспільства, більшість сприймала ідеї національного виховання схвально. Проте серед педагогів знаходилися особи, які відмовлялися мислити типовими кліше. Одним із найяскравіших прикладів був Ян Неціслав – доктор філософії і практикуючий педагог. Він писав: «Не визнаю «національного виховання». Визнаю тільки єдине загальнолюдське виховання, яке, звичайно, пристосоване до рівня культури та інтелекту тих, хто виховує і тих, кого виховують... Позбавлення національної самобутності і національне виховання є насправді одним і тим самим. Школа для цієї мети є одним з невисихаючих джерел знервованості і почуттів антисоціальних: взаємної погорди, ненависті, бажання помсти»⁶²⁸. Ця позиція підтримки не отримала.

Національна педагогіка, що формувалася в Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст., відповідала викликам часу і орієнтувалась на соціальний запит, який полягав у вихованні національно свідомого покоління. Педагоги-теоретики сходилися на думці про те, що основними інструментами ідеологічного впливу на дітей у школі могли стати культ мови й національний міф, забарвлений емоційною подачею. В цьому контексті вчителю була відведена особлива місія – людини, в чий руках було майбутнє народу.

6. 3. Гендерне виховання у шкільній педагогіці. Коедукація

⁶²⁷ Гра «П'яст», друге видання. ZNiO we Wrocławiu. Sygn. 57.495. K. 1.

⁶²⁸ Niecisław J. Wychowanie współczesne jako stara przyczyna zdenerwowania. Warszawa, 1912. S. 13–14, 15.

Державний шкільний закон від 14 травня 1869 р., що запроваджував шкільний примус для всіх дітей монархії, актуалізував у Галичині проблему гендерного виховання учнів у школі. Раніше в цьому контексті вона не розглядалася, адже дореформена освітня система опиралась на старі педагогічні моделі, орієнтовані на максимум, що «світом жінки – дім, домом мужчини – світ»⁶²⁹, тобто на традиційні релігійні виховні ідеали. Щоправда, спроби переглянути їх мали місце і до впровадження загальнообов'язкового навчання, але вони стосувалися радше домашнього виховання⁶³⁰. Перед новими суспільними викликами педагоги почали шукати відповіді на питання про доцільність однакового рівня освіти чоловіків і жінок та подальші сфери їхнього застосування.

Освіченість на тлі модернізації швидко стала домінантою виховного ідеалу для юнаків. Вимога освіченості поширилася й на дівчат. Для них необхідність здобуття освіти було пов'язана як з ідейним кліматом, так і з соціально-економічними змінами⁶³¹. Зрештою, освіченість повністю інтегрувалась у виховний ідеал дівчинки. Ілюстрацією цього може служити вірш Северини Духінської: «Чудово коли в неділю рано дівчинка з книжечкою кланчить в костелі, з книжок розум до голови прибуває, а книжка належну забаву вміщає»⁶³².

Професійні педагоги підтримували поширення освіти серед представників обох статей. Основним аргументом був «дух часу»: думка про те, що нова реальність потребує формування в дітей інших механізмів пристосування. Якщо протягом минулих століть роль універсального світоглядного регулятора виконував досвід поколінь, то тепер пріоритетності набули знання, здобуті в результаті навчання. П. Хмельовський зазначав, що знання є тим самим досвідом, тільки воно стосується не світу уяви, а пізнання методом спостережень та

⁶²⁹ Вирізки з газетних статей про жіночу емансипацію. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6804. Арк. 36.

⁶³⁰ Malecka W. Rady dla młodych dziewcząt. Warszawa, 1827. 129 s; Hoffmanowa K. Listy o wychowaniu. Kraków, 1833. 204 s; Bochwic F. Pomysły o wychowaniu człowieka. Warszawa, 1847. 134 s; Samson J. Wychowanie dziewcząt w rodzinie: rady praktyczne matki. Warszawa, 1862. 166 s.

⁶³¹ Bain A. Nauka wychowania. Warszawa, 1880. S. 1.

⁶³² Duchńska S. Upominek dla dziewcząt wiejskich. Kraków, 1862. S. 87.

експериментів⁶³³. Деякі педагоги погоджувалися з тезами про материнство як національну місію, виконання якої можливе лише за умови освіченості жінки. Проте єдиної думки про необхідний жінкам і чоловікам інтелектуальний рівень не було. Можна виділити два основні підходи – традиціоналістський та новаторський.

Традиціоналісти стверджували, що єдиного навчального плану впроваджувати не потрібно. Тут існували три концепції: релігійно-містична, матеріалістична, та ліберальна⁶³⁴. Релігійно-містична концепція базувалася на тезі про те, що статеві ролі розділено «за Божою волею» і обом статям дане відмінне призначення. «За Божою волею» жінка нижче ніж чоловік, тобто її інтелектуальний рівень повинен поступатися його рівню. Найяскравішим популяризатором таких поглядів був Ю. Дзерович, котрий в стосунку до хлопців вживав поняття «ґрунтовної освіти», а до дівчат – «умовної освіти»⁶³⁵.

Матеріалістична концепція опиралась на натуралізм й фізіологію: оскільки жінка слабша фізично і об'єм мозку в неї менший, вона фізично й розумово не може вчитись, як чоловік, тому всі спроби «зрівняння» через шкільне навчання є протиприродними. Такі думки поширював З. Баліцький: «На патріотизмі закінчується виховання, спільне для чоловіків і жінок. Перед чоловіками далі стоїть вища ціль – присвоїти собі знання і виробити в собі риси, потрібні їм як майбутнім керівникам народу; жінки мають зберегти в собі і передати майбутнім дітям у чистому вигляді найглибші риси національного інстинкту... До життя в домашній сфері жінки мусять бути виховані, не забуваймо про те, що і так половина наших національних вад є наслідком неправильного навчання жінок»⁶³⁶.

Найбільш антижіночою була ліберальна концепція. Жінку вона визнавала не менш здібною ніж чоловіка, проте категорично засуджувала жіночу активність в

⁶³³ Chmielowski P. Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno: wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu i nauce oparte. Warszawa, 1874. S. 9.

⁶³⁴ Dzieduszycka A. Kilka myśli o wychowaniu i wykształceniu niewiast naszych. Lwów, 1871. S. 15.

⁶³⁵ Дзерович Ю. Що це таке вихованє. *Учительське слово*. 1914. Ч. 9–11. Січень–лютий.

⁶³⁶ Balicki Z. Zasady wychowania narodowego... S. 7.

публічному просторі, оскільки «вона підриває суспільний і родинний спокій». Рівна з чоловіками освіта теоретично вважалася можливою, але головним було те, щоб вона не отримала практичного застосування. Широкі знання могли б спровокувати деяких жінок «вийти за межі дому», тож, щоб не створювати загрозової ситуації, освіту дівчат належало обмежити до необхідного мінімуму. Такі ідеї висловлював, зокрема, К. Санте-Фуа. Він вважав, що навчання повинно проходити у жіночих школах, де заняття мали б тривати не більше двох годин. Повний навчальний день, на його думку, вів до того, що «дівчинка відвикає від перебування вдома, стає байдужою до родинного життя і безпорадною перед жіночою долею... набирає більше чоловічих рис, починає підважувати мораль, а вслід за цим йде вільна любов, розлучення і схожі явища»⁶³⁷.

Новатори вбачали в рівному по якості навчанні як для дівчат, так і для хлопців абсолютне благо. При цьому не обов'язково йшлося про фемінізм, серед педагогів цього напрямку було багато прихильників християнського виховання і критиків жіночої емансипації. Наприклад, М. Барановський наголошував на поєднанні однаково доброї освіти з традиційним гендерним вихованням і суворою релігійністю⁶³⁸, називаючи емансипацію «симптомом хвороби суспільства»⁶³⁹.

Прихильники феміністичних поглядів не відкидали релігії, але зменшували її вагу, одночасно критикуючи традиційні виховні ідеали. Так, А. Дзедушицька вважала, що «не можна відмовити дівчинці хліба щоденного, так як не можна забрати в неї духовний харч, а ним є усестороннє шкільне навчання і робота, що робить її корисним членом суспільства»⁶⁴⁰. І. Франко вітав жіночу емансипацію і переконував, що дівчатам потрібна освіта не менше, ніж хлопцям⁶⁴¹.

Гострота дискусій зросла з впровадженням практики коєдукації в народних

⁶³⁷ Sainte-Foi K. *Chwile natchnienia młodej osoby*. Lwów, 1887. S. 181.

⁶³⁸ Baranowski M. *O wychowaniu dziewcząt z uwzględnieniem obecnych stosunków i potrzeb*. Lwów, 1889. S. 3–24.

⁶³⁹ Baranowski M. *O nowoczesnych dążnościach kobiet i o sposobie rozwijania się kobiet*. *Rodzina i szkoła*. 1898. Nr. 6. 16 marca.

⁶⁴⁰ Dzieduszycka A. *Książka młodej kobiety*. Warszawa, 1881. S. 39–40.

⁶⁴¹ Вирізки з газетних статей про жіночу емансипацію. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6804. Арк. 34.

школах, що полягала у спільному навчанні дітей обох статей. Законом було передбачено, що «де місцевий бюджет дозволяє, мають дівчата окремо навчатися»⁶⁴². Але ресурсів на розбудову шкільної мережі бракувало, а про створення шкіл для дівчат коштом держави мова взагалі не йшла. Виходом стало введення в державних початкових школах коедукції. Спільне навчання дітей у віці 6–14 рр. турбувало педагогів з огляду на те, що в цей період формуються життєві установки. Ніхто з них не ставив під сумнів того, що коедукційна модель матиме відчутний вплив на виховання, проте оцінювали її по-різному.

Прихильниками коедукції найчастіше ставали емансиповані жінки-педагоги. Здобуття дівчиною освіти разом з хлопцями вони вважали передумовою зростання ролі жінки в суспільстві та рівноправ'я статей: «Коли привикнуть підчас довгих літ спільної науки бути трактовані на рівні з мущинами, коли само таки жите зсадить їх зі дотеперішнього педесталу спеціальної жіночости і поставить в ряди людей – коли вони мимоволі зростуть ся з ідеєю рівності всіх людей, тоді повинні зрозуміти ясно свої рівні права»⁶⁴³. Ще одним аргументом на користь коедукції була природність змішаного середовища. Позитивний вплив коедукції вбачався й у тому, що вона «може зробити стосунки між молоддю обох статей ближчими, чистішими і zarazом простішими»⁶⁴⁴. І. Моценьська стверджувала, що відокремлення хлопців і дівчат є причиною загострення статевих потягів і появи психічних розладів на сексуальному ґрунті⁶⁴⁵.

Противники коедукції підкреслювали особливості психології дівчат. Спільне навчання вони вважали недоцільним з педагогічної точки зору. Такі ідеї висловлював К. Санте-Фуа⁶⁴⁶. Його критику коедукції можна звести до трьох тез. По-перше, так звана «відраза крові», тобто природжене табу на стосунки в межах

⁶⁴² Ustawa krajowa z dnia 2 maja 1873 o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół ludowych... S. 186.

⁶⁴³ Про коедукцію. *Жіноче діло*. 1912. Осінь. 15 вересня.

⁶⁴⁴ Moszczeńska I. Zasady wychowania... S. 272

⁶⁴⁵ Ibid. S. 273.

⁶⁴⁶ Sainte-Foi K. Chwile natchnienia młodej osoby. Lwów, 1887. S. 180–186.

роду, роблять спільне виховання дівчат і хлопців у родині природним і безпечним, проте цей інстинкт не поширюється на інших осіб і від десятого року життя коєдукація створює спокусу. Від цього ж застерігав О. Духнович, який ознакою «пороку дітей з боку хтивості чи любострастя» вважав мутний погляд, «жовті знаки» під очима та сумний настрій⁶⁴⁷. По-друге, швидший розвиток дівчинки під час навчання може викликати почуття пригнобленості в юнака. Дівчинка, натомість, з віком починає фізично та інтелектуально поступатися хлопчику і, прагнучи дорівнятися до нього, працює понаднормово, що шкодить здоров'ю. На цьому наголошував теж Крістіан Уфер, що називав коєдукацією однією з причин нервових зривів дівчат-підлітків⁶⁴⁸. Третя теза заперечувала корисність коєдукації в пізнанні протилежними статями внутрішнього світу іншого, адже, споглядаючи щодня хиби та переживаючи суперництво в навчанні, хлопці та дівчата можуть втратити прихильність і повагу одне до одного. Доповнювала цю критику консервативна громадська думка⁶⁴⁹.

Незважаючи на аргументи противників коєдукації, вона стала загальною. Для неї потрібно було знайти обґрунтування педагогічної доцільності, основою для якого стала теза про те, що приблизно до 10–14 рр. дитина є «безстатевою», тобто методи виховання можуть бути однаковими⁶⁵⁰. Певні обмеження існували щодо взаємодії дітей. Особливо близька дружба не віталася. 11 грудня 1902 р. Крайова шкільна рада видала розпорядження, в якому директорам шкіл належало «заборонити учням і ученицям цілуватися в губи»⁶⁵¹. Відмінності встановлювали в покараннях, учителям забороняли бити дівчат і рекомендували проводити виховні заходи без сторонніх очей⁶⁵². Гендерний аспект виховання у школі забезпечували уроками рукоділля, які ще називали «жіночою працею», та заняттями спортом, які

⁶⁴⁷ Духнович О. Слово настанови учителю. *Учитель*. 1897. Ч. 3, 10 лютого.

⁶⁴⁸ Ufer K. Nerwowość i wychowanie dziewcząt w domu i w szkole. Warszawa, 1897. S. 45–61.

⁶⁴⁹ Вирізки з газетних статей про жіночу емансипацію. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6804. Арк. 9.

⁶⁵⁰ Adler F. Kształcenie młodzieży w poczuciu obowiązku... S. 17.

⁶⁵¹ Odpis okólnika Rady szkolnej krajowej z dnia 11 grudnia 1902 roku. Nr 40682. *Archiwum państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986. Sygn. 6. K. 4.

⁶⁵² Baranowski M. O wychowaniu dziewcząt z uwzględnieniem obecnych stosunków i potrzeb... S. 9–14.

проходили в той самий час для хлопців.

Гендерне виховання у шкільній педагогіці набуло пріоритетності у зв'язку з практичними потребами. Педагогічна думка одноголосно підтримувала включення дівчат в освітній процес, що зближувало виховні ідеали чоловіків і жінок. Проте актуальними залишались патріархальні цінності. Коедукація стала черговим яблуком розбрату. Запровадження спільного навчання розглядалося не стільки як об'єднання дітей обох статей в одному класі, скільки з перспективи входження дівчат у хлопчачий світ. Тому власне ученицям належало в широкому сенсі пристосовуватись, чого не вимагалось від хлопців.

РОЗДІЛ 7. ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

7. 1. Жіночі мотиви вибору вчительського фаху

Жіноча емансипація була одним із найскладніших явищ у творенні новочасного суспільства. Бажання жінки вийти із домашнього простору стало серйозним викликом для Галичини другої половини XIX – початку XX століття. Це означало, що для жінок потрібно було виділити нішу в чоловічому світі, зокрема знайти їм місце на ринку праці. Домінантною роллю в житті суспільства чоловіки поступатися були не готовими⁶⁵³, тому професії, які виділяли жінкам, належали до тих, що стали небажаними для «сильних світу цього». Однією з них виявився фах народного вчителя. Натомість для жінок можливість працювати в народній школі стала щасливим шансом. З усіх варіантів професійної реалізації цей був найпрестижнішим і найбільш прийнятним з точки зору традиційного розподілу гендерних ролей. Жінка-вчителька здобувала і поширювала освіту, що включало її до інтелектуального прошарку, але специфіка роботи, тобто перебування серед дітей, не загрожувала її «жіночності». Мотиви, що підштовхували жінок до професії народної вчительки, хоча й були індивідуальними, нерідко співпадали із загальними для обох статей причинами. Проте певні суто жіночі тенденції все таки простежуються. Серед основних можна виділити вплив ідейного клімату, відсутність рівноцінної альтернативи і необхідність утримувати себе самотійно.

Рішення про вступ до учительської семінарії часто приймала не стільки дівчина, скільки її родина. Батьки не завжди розраховували на те, що донька працюватиме в школі, іноді вони лише намагалися підвищити її цінність на «ринку наречених»⁶⁵⁴. Це було пов'язано з появою в громадській думці нового образу ідеальної жінки: освіченої дружини, що може стати опорою чоловікові не

⁶⁵³ Żałądz-Strzelczyk D. «Jako rządzić mają rodzice córki swe». Poglądy na wychowanie kobiet w Polsce XVI – XVIII w. *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej* / Pod red. Jamrozka W. i Żołądz-Strzelczyk D. Poznań, 1998. T. 1. S. 63; Bilewicz A. Wzór kobiety, żony, matki w świetle osiemnastowiecznych kazań... – S. 88.

⁶⁵⁴ Academia feminins. *Жіноче діло*. 1912. Весна. 21 цвітня.

тільки в побуті, а й у громадській діяльності. Новий ідеал прийнявся швидко зважаючи на те, що він співвідносився з риторикою національних рухів. В основі поєднання освіченості жінки і національних інтересів лежало переконання, що «наше жите тогди доперва стане справді народним, коли наше руське жіноцтво... буде піддержувати ватру неугасаємого патріотизму»⁶⁵⁵. Цим цілям мала служити жіноча освіта, оскільки «щоб родини могли стати такою підвалиною справді народного життя, треба конче образования рускому жіноцтву»⁶⁵⁶.

Зі змінами ідеалу дружини викристалізувався новий образ матері. Тепер вона мала не тільки виховувати дітей християнами, а й патріотами. Про це говорила Я. Строкова: «Якщо син твій... має вирости оборонцем свободи і вірно служити Батьківщині, то все ж мусиш ти гартувати його дух і навчити його бути мужнім, безстрашним, відважним, войовничим»⁶⁵⁷. Доносити такі ідеали до дитини могла тільки та жінка, яка була достатньо освіченою, щоб розуміти проблеми міжнаціонального протистояння і політичної кон'юнктури. Освіта, яку забезпечували учительські семінарії, була достатньою⁶⁵⁸. Ще одна перевага полягала у фаховому вивченні педагогіки: жінка вважалася більш готовою до материнства. Учительська семінарія як форма підготовки до жіночої ролі в родині була популярною в сім'ях консервативної інтелігенції із середніми статками.

Іншим мотивом, що впливав з ідейного клімату, був вибір учительського фаху як можливість здобути особисту незалежність. Під впливом гасел жіночої емансипації у свідомості дівчат зароджувався ідеал «Femina nova» – освічена, працююча, самодостатня жінка, здатна конкурувати з чоловіком. Кількість прихильниць таких поглядів зростала з інституційним розвитком жіночого руху⁶⁵⁹.

⁶⁵⁵ Споминки про жите і діяльність Володимира Барвінського. Коштом і заходом товариства «Просвіта». Львів, 1884. С. 42.

⁶⁵⁶ Там само. С. 52.

⁶⁵⁷ Strokowa J. O wychowaniu narodowem... S. 20–21.

⁶⁵⁸ Majchrzyk-Mikuła J. Die Frauen im polnischen schulwesen um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts. Piotrków Trybunalski, 2012. S. 17–43.

⁶⁵⁹ Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика феміністичного руху в Україні та Польщі першої половини ХХ ст. (історіографія та історіософія проблеми). *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 1999. № 50. С. 153–165; Потапюк Л. Жіночий рух та освіта на західній Україні: історико-педагогічний аспект. *Вісник Вінницького*

і посиленням пропаганди вільної жінки. У феміністичних газетах з'являлись статті, суть яких зводилася до того, що шлях до звільнення жінки пролягає через фінансову незалежність⁶⁶⁰, а утримання дружини чоловіком принизливе для жіночої статі⁶⁶¹, бо «жінка не хоче бути рабинею родини, вона хоче бути її керманичем»⁶⁶². Серед літературних творів, які змінювали світогляд дівчат, на увагу заслуговують повісті О. Кобилянської та Н. Кобринської. Як писала О. Дучимінська, О. Кобилянська показала «жінку-людину, яка вже мала в душі свій світ, а не тільки відбитку «його»⁶⁶³. Н. Кобринську О. Дучимінська називала «Апостолкою поневолених», що покликана «давати нові цілі і вартості жіночої душі»⁶⁶⁴. Вплив на вибір вчительського фаху серед емансипанток мали приклади відомих феміністок, які були педагогами⁶⁶⁵. Мова йде про «матір польського фемінізму» К. Гоффманову⁶⁶⁶, «гетьманшу феміністок Польщі» П. Кучальську-Райншміт⁶⁶⁷, «жіноче обличчя сіонізму» П. Раковську⁶⁶⁸ та інших.

Професія народної вчительки для самореалізації юних феміністок надавалась якнайкраще, адже включала всі елементи образу «Femina nova», в тому числі змагання з чоловіками, які ще залишалися більшістю педагогів. Так, одна з дописувачок газети «Вчителька» писала: «Спільна праця на одному полі з

політехн. ін-ту. 2010. № 6. С. 15–19; Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884-1939. Київ, 1995. С. 106–113.

⁶⁶⁰ Справа жіночої рівноправності. *Жіноче Діло*. 1912. 30 червня (літо).

⁶⁶¹ Гроші в подружжю. *Жіноче Діло*. 1912. 15 вересня (осінь).

⁶⁶² Вирізки з газетних статей про жіночу емансипацію. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6804. Арк. 10.

⁶⁶³ Дучимінська О. Весняні дні... С. 173.

⁶⁶⁴ Дучимінська О. Наталія Кобринська як феміністка. Коломия, 1934. С. 15.

⁶⁶⁵ Krzyżanowska N. Kobiety w (polskiej) sferze publicznej. Toruń, 2012. S. 149–152; Szatlach M. E. Dylematy Polek na rynku pracy – aspekty historyczno-prawne. *Feminizm po polsku*. URL: file:/// C:/Users/ow/Downloads/616-Feminizm-po-polsku-st%20(1).pdf.

⁶⁶⁶ Borkowska G. Strategia pszczoły: Żmichowska wobec Hoffmanowej. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*. Warszawa, 1993. Nr 4/5/6 (22/23/24). S. 70–80; Stankiewicz-Kopieć M. Poglądy Klementyny z Tańskich Hoffmanowej 1798–1845 w refleksji uczennic. Zarys zagadnienia. *Studia Paedagogica Ignatiana*. Kraków, 2014. S. 99–121; Papi J. Klementyna. Powieść dla dorastających panien osnuta na tle życia Klementyny z Tańskich Hoffmanowej. Kraków, 2012. S. 3–211.

⁶⁶⁷ Kuczalska-Reinschmit P. Nasze drogi i cele. Szkic do programu działalności kobiecej. Lwów, 1897. S. 1–24; Haan F., Daskalova K., Loutfi A. Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries. New-York, 2006. S. 274–277.

⁶⁶⁸ Czerwonogóra K. Syjonistyczny ruch kobiet w Europie na przełomie XIX i XX wieku. *Studia Judaica*. Kraków, 2015. Nr 2 (36). S. 271–291; Rakovsky P. My Life as a Radical Jewish Women. *Memoirs of a Zionist Feminist in Poland*. Indiana, 2002. S. 17–21.

чоловіками має стати лекцією рівності. Приступаючи до праці... вчителька має пам'ятати, що колеги-чоловіки трактують її нижче себе, тож має вона довести... рівність, а старанністю праці навіть вищість»⁶⁶⁹ Народна школа була місцем, де чоловіки й жінки мали однакові шанси на професійний розвиток.

Учительський фах давав жінкам настільки широкі можливості, наскільки це взагалі було можливо на той час. Гідної альтернативи, яка б поєднувала інтелектуальну працю, стабільні заробітки і престиж у громадській думці, не існувало. Тому в учительську професію приходили амбітні жінки, які прагнули проявити себе в інших сферах, але такої можливості не мали. А іноді вони хотіли займатися менш престижною роботою, але це не відповідало статусу сім'ї. Тоді рішення про вступ до семінарії приймалось під тиском родичів. Ю. Шнайдер з дитинства мріяла про кар'єру, спершу ці мрії були пов'язані зі сценою, згодом – з юриспруденцією. Але до таких намірів негативно поставився її дядько, Омелян Лопушанський: «Дядько формаліст. Безапеляційно рішає про долю одиниці, коли вважає, що це корисне. Розумію: треба привикати до думки про семінарію, не бажати зірки з неба! Правничі студії не для дівчини, артистки сходять на злу дорогу, а коли б я мала б бути лише учителькою музики, то краще вже стати народною вчителькою»⁶⁷⁰. Аналогічним був приклад К. Банах-Гриневич. У її випадку рішення прийняв батько, Краківську учительську семінарію він обрав як спосіб дати доньці статус та інтегрувати її в польське середовище⁶⁷¹.

У другій половині XIX – на початку XX ст. загострилась проблема неспроможності родин утримувати дорослих доньок. Це особливо стосувалося селянських сімей. Цінність сільськогосподарської праці на тлі індустріалізації знижувалась, а кількість дітей залишалася незмінно високою, на одну родину припадало в середньому 5–7 нащадків⁶⁷². Суттєво підвищився шлюбний вік, тому

⁶⁶⁹ Terlecka K. Luźne uwagi. *Nauczycielka*. 1914. Nr 1. 3 maja.

⁶⁷⁰ Уляна Кравченко. Хризантеми... С. 41.

⁶⁷¹ Гриневич Я. Катря Гриневичева: Біографічний нарис... С. 10.

⁶⁷² Вирізки з газетних статей про жіночу емансипацію. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6804. Арк. 1.

батьки були змушені довше утримувати доньку⁶⁷³. Цю проблему А. Дзедушицька охарактеризувала так: «Дочкам дається тільки поверхова освіта і на тому кінець – бо що ж могла б робити донька? Піде заміж! Але все ж не всі заміж ідуть і часом не швидко... Отож кожна дівчина, якій батьки не можуть залишити маєтку... має отримати фахову освіту»⁶⁷⁴. Учительський фах розв'язував ряд побутових проблем, наприклад, забезпечував помешканням при школі.

Жіночі мотиви вибору фаху народної вчительки значною мірою були пов'язані із викликами модернізації. Формування нового образу освіченої матері й дружини в громадській думці, поява фемінізму в ідейному просторі та зміни соціально-економічних реалій за відсутності гідної альтернативи призвели до того, що жінки все частіше обирали школу як місце праці. Таким чином було розпочато перехід педагогічної діяльності в розряд «жіночої роботи».

7. 2. Народні учительки

Фах народного вчителя належав до тих видів професійної діяльності, де гендерна специфіка роботи була особливо помітною. Жінки й чоловіки, займаючи одну посаду, по-різному підходили до обов'язків, відмінно проявляли себе у громадській сфері, інакше вибудовували взаємини з учнями, колегами та адміністрацією. Неоднаковими були труднощі, в учительок вони нерідко стосувались власне гендерних аспектів, адже, як ствердила А. Дзедушицька, «суспільство, відкриваючи жінці фах вчительки, відчуває такий самий страх, як мати, що вперше дає в руки доньки голку»⁶⁷⁵.

Жінка-вчителька у др. пол. XIX – на поч. XX ст. сприймалась як звичне явище. Це було пов'язано зі значною кількістю представниць професії. Підтвердженням можуть служити звіти інспекторів і Крайової шкільної ради. Так, перевірка, що проходила протягом 1871/1872 н. р. по всіх дев'яти вчительських

⁶⁷³ Dzeduszycka A. Gawędy matki. Lwów, 1872. S. 153; Дівочий інститут в Перемишлі. *Руслан*. 1897. Ч. 141. 24 червня (6 липня).

⁶⁷⁴ Dzeduszycka A. Listy nauczycielki poświęcone nauczycielkom ludowym... – S. 9–10.

⁶⁷⁵ Dzeduszycka A. Kilka myśli o wychowaniu i wykształceniu niewiast naszych. Lwów, 1871. S. 12.

семінаріях (з них 3 жін. і 6 чол.), показала: чисельність семінаристок – 232 особи, семінаристів – 151 особу⁶⁷⁶. Максимальна чисельність учнів на одну чоловічу вчительську семінарію становила 38 осіб (у Краківській семінарії)⁶⁷⁷, мінімальна – 26 чоловік (у Тернополі)⁶⁷⁸. У жіночій вчительській семінарії Кракова навчалося 113 учениць⁶⁷⁹, у Львівській – 89⁶⁸⁰, а в Перемишльській – 30 осіб⁶⁸¹.

Протягом 1900–1911 р. кількість випускників чоловічих вчительських семінарій була вищою, ніж жіночих. Однак кваліфікацію постійного вчителя отримало більше жінок. На 1902 р. відсоток жінок, які склали цей іспит, становив 60,4 %⁶⁸², на 1905 р. – 64,2 %⁶⁸³, у 1908 р. – 61,2 %⁶⁸⁴, на 1911 р. – 58,4%⁶⁸⁵. Загальне число народних учителів на 1907/08 н. р. складало 12 636 осіб, з яких чоловіки – 46,3 % (5 852 особа), жінки – 53,7 % (6 787 осіб)⁶⁸⁶. Істотно не змінилося це співвідношення і в 1910/11 н. р.: із загальної чисельності учителів, 15 038 осіб, на чоловіків припадало 44,95 % (6 761 особа), на жінок – 55,05 % (8 277 осіб)⁶⁸⁷.

Говорити про дискримінацію при працевлаштуванні вчительок підстав немає. До чоловічих шкіл призначали чоловіків, до жіночих – жінок, у коєдукаційних школах рішення приймали на конкурсній основі. Єдине обмеження встановлював Закон від 2 травня 1873 року: «Народні вчительки тільки на нижчому рівні шкільної науки, тобто перші три роки, можуть виконувати вчительські обов'язки в класах, де навчаються хлопці або хлопці і дівчата»⁶⁸⁸. Це зменшувало шанси жінок на роботу в чотирикласних школах, де за місцево-класовим принципом оплата праці була найвищою. Ю. Шнайдер згадувала: «Савицький на конференції сказав

⁶⁷⁶ Звіти інспекторів про перевірку діяльності вчительських семінарій. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 202. Арк. 1–95.

⁶⁷⁷ Там само. Арк. 1.

⁶⁷⁸ Там само. Арк. 50.

⁶⁷⁹ Там само. Арк. 1.

⁶⁸⁰ Там само. Арк. 59.

⁶⁸¹ Там само. Арк. 2.

⁶⁸² Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1901/1902... S. 59.

⁶⁸³ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1904/1905... S. 80.

⁶⁸⁴ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1907/1908... S. 79.

⁶⁸⁵ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1910/1911... S. 82.

⁶⁸⁶ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1907/1908... S. 27–28.

⁶⁸⁷ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1910/1911... S. 56.

⁶⁸⁸ Ustawa z dnia 2 maja 1873 względem stosunków prawnych stanu nauczycielskiego... S. 196.

своє «veto» проти того, щоб я провадила четверту клясу... «Пані в четвертій клясі не буде учити, є нові мапи, яких вона сама не знає»⁶⁸⁹. В іншому на законодавчому рівні проголошувалося, що «вчителі і вчительки рівні з точки зору прав і службових обов'язків»⁶⁹⁰. З позиції шкільних рад, вчителька була бажанішою, ніж вчитель, адже її вважали більш дисциплінованою і передбачали, що в роботі виникатиме менше клопотів, зокрема, вона не зловживатиме алкоголем⁶⁹¹.

Думку про те, що вчителька краще виконуватиме роботу, підтримувала педагогічна преса: «педагогічна цінність учителя полягає не в знаннях, а в методиці, тут потрібен не вчений, а педагог... Тож важливим критерієм цінності виховання стає для нас стаття»⁶⁹². Жінкам, на думку авторів публікацій, більш притаманний альтруїзм і педагогічне чуття, тому вчительки є здібнішими, ніж їх колеги-чоловіки⁶⁹³. Газета «Педагогічний огляд» наводила інформацію про результати конференції у Пенсільванії, де нібито знайшла підтвердження теза про те, що здібності чоловіка і жінки до вчительської праці співвідносяться, як 1:10⁶⁹⁴.

Якість педагогічної роботи і взаємини з учнями залежали від індивідуальних рис учителя, а не від статі. Проте вчительки мали певні переваги. Діти легше сприймали жінку, адже це було для них звичним від народження. На неї проектували образ матері⁶⁹⁵. Вчительки найчастіше мали досвід виховання власних дітей чи молодших братів-сестер, що спрощувало їм пошук підходів до учнів⁶⁹⁶. На важливості цього досвіду наголошувала П. Раковська, хоча зізнавалась: «Я мила, чесала, годувала молодших дітей, і жодна праця не була для мене такою тяжкою, все робилося не від серця, а з почуття обов'язку...»⁶⁹⁷.

Стосовно суворості, то тут також все залежало від особи вчителя. У спогадах

⁶⁸⁹ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 83.

⁶⁹⁰ Ustawa z dnia 2 maja 1873 względem stosunków prawnych stanu nauczycielskiego... S. 195.

⁶⁹¹ Alkoholizm w szkole. *Rodzina i szkoła*. 1908. Nr. 19–20. Październik; Обух К. Які то руські діячі в Снятинщині. *Народ*. 1890. Ч. 12. 15 червня; W sprawie szkół naszych. Zeszyt I. Nauczyciel. Lwów, 1866. С. 28–30.

⁶⁹² Die Arbeit der Lehrer und die Lehrerin. *Pädagogische Rundschau*. 1892. № 20. S. 257.

⁶⁹³ Kwestya płciowa a szkoła. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 19–20. Październik.

⁶⁹⁴ Die Arbeit der Lehrer und die Lehrerin. *Pädagogische Rundschau*. 1892. №. 20. S. 257.

⁶⁹⁵ Machczyńska A. Młoda nauczycielka... S. 17.

⁶⁹⁶ Jadwiga z Łobozowa. Wzniosłe zadanie. *Nauczycielka*. 1914. Nr 1. 3 maja.

⁶⁹⁷ Rakovsky P. My Life as a Radical Jewish Women... – S. 21.

колишніх учнів містяться згадки як про вчителя, що тримав «драконську дисципліну»⁶⁹⁸, так і про вчительку, що «коли сердита, сичала, як гадюка»⁶⁹⁹. Не бракувало ностальгічних образів «коханого вчителя»⁷⁰⁰ і «доброї пані»⁷⁰¹. Однак серед матеріалів дисциплінарних розслідувань, де мали місце факти знущання з дітей, не фігурували вчительки. Це не дозволяє стверджувати, що таких випадків не було, просто вони не отримували розголосу. Цікавою ілюстрацією є запис у щоденнику третьокласниці Марії Бакєновської: «Сьогодні пані Вільчинська була пекельно зла, страхіття. Зоська Донбровська питає її про якесь пояснення, а та вар'ятка хапає голку до паперу і бац! В Зоську! І то ще називається вчителька!»⁷⁰². Траплялись протилежні випадки, коли вчительки не могли опанувати клас. Тоді все списували на те, що вони жінки, а отже заслуговують на поблажливість⁷⁰³.

Учителювання вводило жінку в чоловіче професійне середовище. Вчительки цього нерідко боялися. О. Дучимінська згадувала: «З цілої душі я бажала собі, щоби була управителька... довідалася, що учить «пані». Аж відрадніше стало, що не мужчина»⁷⁰⁴. Хоча стосунки, зазвичай, будувалися позитивно або нейтрально, існували загрози. Йдеться про неприйняття жінки чоловічим колективом через конкуренцію, яка загострювалася під час перевірок, преміювання і призначення директорів. Формою неприязні могло бути заперечення її здібностей. В. Баліцький писав про одну зі своїх колег: «Вона вже мала четвертий рік служби, а я тільки закінчив учительську семінарію, але я був мудрішим, вона... поступалась чоловічій розумом... Слід додати, що вона була дуже красивою і вміла подобатись»⁷⁰⁵.

Конкуренція з жінкою для чоловіка XIX ст. була новим відчуттям, з чим пов'язані категоричні реакції. 1885 р. до однокласної школи в Дрогині приєднали дві школи сусідніх сіл Осечан та Бжончовіц. Реорганізована школа почала діяти

⁶⁹⁸ Jan Szuścik (Pastuszek). *Życiorys nauczyciela. ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. K. 33.

⁶⁹⁹ Пласконіс В. З рідного села в широкий світ. Сент-Кетерінс, 1975. С. 59.

⁷⁰⁰ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości... S. 123.

⁷⁰¹ Hold M. *Szkolnictwo powszechne we Lwowie we wspomnieniach byłych uczniów...* S. 229–250.

⁷⁰² Pamiętnik Maryi Bakienowskiej, ucz. III kl, 1907. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. Akc. 217/80. 21 października.

⁷⁰³ Czykiel T. *Matka. Szkolnictwo*. 1900. Nr 3. 25 stycznia.

⁷⁰⁴ Дучимінська О. Весняні дні... С. 155.

⁷⁰⁵ Balicki W. *Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. ZNiO we Wrocławiu*. Rkps I. 13254. K. 444.

під керівництвом директорки дорогинської школи, а вчителі-чоловіки, що були керівниками шкіл в Осечанах та Бжоунчовіцах, стали її підлеглими. Це була типова практика, при об'єднанні шкіл місце директора отримував той, на базі чиєї школи це об'єднання проходило, але підпорядкування жінці обурювало і майже одразу один з підлеглих подав прохання про переведення⁷⁰⁶.

Іншим чинником була залежність учительки від адміністрації, представленої чоловіками. Ця залежність могла проявлятися у формі сексуальних домагань. У вже згаданій справі К. Петрики було доведено такі факти. Кореспондент «Кур'єра Львівського» Е. Земський стверджував: «Маю докази, що він молодих учительок змушує підтримувати стосунки неморальні з багатьма пробощами, а вони потребують інспектора з цих причин»⁷⁰⁷. Інший свідок, лікар, говорив про зґвалтування: «Нещасна призналась мені, що завагітніла внаслідок насильного стосунку з окружним інспектором»⁷⁰⁸. Звинувачення у зґвалтуванні не підтвердилося, оскільки вчителька відмовилася свідчити. Становище вчительок, що опинялися в таких ситуаціях, було скрутним, адже вони прагнули зберегти не тільки роботу, а й репутацію. «Чесне ім'я» було важливим з огляду на те, що подібні факти траплялися переважно з молодими учительками, яких чекало заміжжя. У громадському просторі ця тема належала до табу, і ніхто, крім хіба що Габрієли Запольської⁷⁰⁹, не говорив вголос про злочини сексуального характеру, а тим більше коли вони стосувалися школи. В окремих випадках вчительки використовували жіночу привабливість для кар'єрного просування⁷¹⁰.

Існували відмінності у формах самореалізації вчительки в громадському просторі. Діяльність учительок на благо громади обмежувалась господарськими гуртками, курсами для дорослих і культурними заходами. О. Дучимінська писала:

⁷⁰⁶ Справа про реорганізацію початкової школи в с. Дорогині. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 836а. Арк. 67–72.

⁷⁰⁷ Справа про звинувачення Клавдія Петрики. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 1.

⁷⁰⁸ Там само. Арк. 2.

⁷⁰⁹ Zapolska G. O czym się nawet myśleć nie chce. Warszawa, 1914. 394 s; Zapolska G. O czym się nie mówi. Kraków, 1909. 368 s; Zapolska G. Kaśka-Karyatyda. Kraków, 1888. 458 s.

⁷¹⁰ Справа про звинувачення Клавдія Петрики. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1085. Арк. 4–5.

«З людьми я дуже зжилась і мала усякі уряди: була сестрою милосерця, правою порадою... та суддею полюбовним. Взимі в хаті господаря, де була школа, я вчила жінок пекти булки і маринувати м'ясо... Цеся... організувала церковний хор... Ми так сплели свої особисті інтереси з загальними, що не можна було їх розділити»⁷¹¹. В очах селян вчителька користувалася повагою, але тип її авторитету був іншим, ніж у випадку чоловіка. Вона не ставала порадицею «у серйозних справах», наприклад, перед виборами, «бо що ж жінка тямить в політиці?»⁷¹² У громадах, де працювали вчительки, роль «головного інтелігента» і знавця суспільних справ належала священику. Конкурувати з ним вчителька не могла. Якщо ж учителька ангажувалась у політичні справи, то її активність проявлялась у формі публіцистичних текстів, а не в організації віч.

Передаючи жінкам фах вчителя, суспільство встановлювало межі бажаного, допустимого та забороненого. Етичні рамки були суворими: вимагалась скромність, набожність, стриманість у забавах і стосунках з протилежною статтю. Засуджувалось вживання алкоголю і куріння. Осуд могли викликати тяж яскраві тканини одягу і макіяж, адже «декольтована красота зі штучними цвітами і рум'янцями на лиці не повинна стояти перед дітьми і учити їх правди життя»⁷¹³. До суворих норм найважче було пристосуватися молодим учителькам сільських шкіл, адже вік диктував потреби і зацікавлення, але вони постійно перебували у всіх на очах. А. Дзедушицька твердила, що «суспільство несправедливо вимагає від молодой вчительки, вчорашньої учениці семінарії, поваги старої матрони»⁷¹⁴.

Міським учителькам було простіше, бо саме місто було більш модернізоване і анонімне. К. Банах-Гриневич згадувала про дозвілля у Львові: «Модна сукня – мистецький твір з мистецької робітні Свіщовської – «Труд» у Ринку. Зачіска волосся відповідна до моди. В ушах золоті ковтки з туркусом, на пальцях –

⁷¹¹ Дучимінська О. Весняні дні... С. 167.

⁷¹² Wojczyński R. Zadanie Nauczycielki. *Nauczycielka*. 1914. Nr 1. 3 maja.

⁷¹³ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 79.

⁷¹⁴ Dzieduszycka A. Listy nauczycielki poświęcone nauczycielkom ludowym... S. 238.

перстні... Часом ми всією українською богемою йшли до кав'ярні Шнайдера... Була ще друга кав'ярня «Централка»..., а на вулиці Театральній була на другому поверсі кав'ярня «Штука»⁷¹⁵. Якщо міська вчителька спокійно могла приходити в ресторани, то поява її сільської колеги в місцевій корчмі у новомодному вбранні, викликала б чималий резонанс. Хоча товариські розваги і модні вбрання були потрібні не всім навіть замолоду. Ю. Шнайдер стверджувала: «Тільки жінки-ляльки, з холодним серцем і пустою головою, шукають моделей й розваг»⁷¹⁶. Складності, пов'язані з нормами поведінки згладжувалися з віком.

Серед народних учительок були перші жінки Галичини, які будували блискучі кар'єри. Для них учительські семінарії і народні школи були тимчасовим, але необхідним етапом. Так, М. Радваньська, доктор філософії, О. Сікорська, перша студентка медичного факультету Ягеллонського університету, М. Шарловська, друга жінка, що захистила докторат з філософії в Галичині, М. Стшельська, доктор права, С. Татарувна, доктор філософії – усі вони закінчили учительські семінарії і щонайменше три роки працювали в народних школах. Наприкінці професійної діяльності вони відновлювали зв'язки з початковим шкільництвом, стаючи викладачами учительських семінарій⁷¹⁷.

Учительський фах був однією з найбільш егалітарних професій. Рівність прав, можливостей та статусу гарантувало законодавство, утім гендерна специфіка нікуди не зникала. Бути вчителькою означало мати певні привілеї, що стосувалися, зокрема, службових обов'язків. Одночасно перед учителькою виникали виклики, пов'язані з входженням в професійне середовище, появою залежності від керівників-чоловіків і суворими вимогами суспільної моралі. Поступовий перехід вчителювання в розряд «жіночої роботи» дозволяє стверджувати, що ці труднощі вчительки успішно долали.

⁷¹⁵ Гриневич Я. Катря Гриневичева: Біографічний нарис... С. 26–27.

⁷¹⁶ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 56.

⁷¹⁷ Meissner A. Wkład nauczycielek galicyjskich szkół pedagogicznych w rozwój teorii... S. 132–148.

7. 3. Учителі-чоловіки

У др. пол. XIX ст. інтерес чоловіків до народної школи як місця праці почав знижуватися. Одночасно з перетворенням освіти в масовий феномен⁷¹⁸ відбувався активний індустріальний розвиток, на ринку праці утворювалися нові галузі, що могли забезпечити вищий прибуток, ніж робота в початковій школі⁷¹⁹. Чоловік був, зазвичай, годувальником сім'ї, тому матеріальне питання було для нього пріоритетним. Цим пояснюється відтік чоловіків з неприбуткових сфер⁷²⁰. Важливим аспектом стала лібералізація соціального складу студентів вищих навчальних закладів⁷²¹. Після здобуття вищої освіти відкривалися перспективи у здобутті престижної посади. Утім, учительський фах таки забезпечував статус інтелігента, якому могла відповідати лише людина з певним освітнім і культурним рівнем. Тобто вчителями ставали і залишалися чоловіки з інтелектуальним ресурсом, котрі з різних причин не могли претендувати на вищі щаблі⁷²².

Випадки, коли в народній школі працювали чоловіки з вищою освітою, траплялися рідко і викликали змішані почуття: від нерозуміння і констатації, що «отаким то був з нього студент», до захоплення й приписування йому мало не апостольської місії⁷²³. 29 липня 1870 р. до Крайової шкільної ради надійшов лист з Рогатинського шкільного округу з проханням про призначення на посаду вчителя Лукаша Базилінського. За даними кваліфікаційної таблиці, він закінчив теологічний факультет Львівського університету⁷²⁴. Крайова шкільна рада дала згоду, зазначаючи, що учитель повинен стати зразком для інших, бо «його освіта є

⁷¹⁸ Biernacka M. Oświata a społeczno-kulturowe przemiany tradycyjnej społeczności wiejskiej od końca XIX wieku do odzyskania niepodległości. URL: http://www.cyfrowaetnografia.pl /Content/990/Strony+od+EP_XXVI_z2-6Biern.pdf.

⁷¹⁹ Dybiec J. Galicja na drodze do wielkiej przemiany. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914)*. Kraków, 2010. S. 31–42.

⁷²⁰ Kasabuła T. Pozycja społeczna mężczyzny na ziemiach polskich w XIX wieku. *Mężczyzna, etyka, ekonomia*. Białystok, 2011. S. 81–88.

⁷²¹ Banach A. K. Synowie chłopów na katedrach Uniwersytetu Jagiellońskiego od połowy XIX wieku... S. 73–85.

⁷²² Gulczyńska J. Mężczyzna a szkoła na przykładzie szkoły średniej ogólnokształcącej w Poznaniu w okresie międzywojennym. *Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie: ewolucja ról w kulturze polskiej*. Poznań, 2010. S. 54.

⁷²³ Seklecka A. Tożsamość płciowa wobec wyzwań XXI wieku, czyli mężczyźni w zawodach sfeminizowanych. *Płeć w życiu publicznym: różnorodność problemów i perspektyw*. Toruń, 2009. S. 99–109

⁷²⁴ Рішення про призначення, переміщення і звільнення вчителів початкових шкіл з прізвищами на букву А–Б. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 14.

рідкістю серед вчительського грона і він достойний найвищої довіри»⁷²⁵. Інший випадок наводила О. Дучимінська: «помер учитель Андрій Цурковський. Він скінчив теологію, але з любові до народу пішов на вчителя. Це робило велике враження на молоді, запальні душі... Ціль життя – служба і праця для народу»⁷²⁶.

Вирішальним у роботі вчителів-чоловіків було співвіднесення статусу з власними уявленнями про маскуліність. Частина почувала себе «на своєму місці», тому працювала, отримуючи внутрішню сатисфакцію. Таких прикладів було багато, зокрема, М. Ломацький, В. Баліцький, Ю. Опалек, Я. Шусьцік, П. Кирчів, Д. Дмитерко чи С. Федорчук. Траплялися протилежні ситуації, коли робота сприймалась як недостатньо оплачувана для сім'ї. Це вводило чоловіка в депресію. Не останню роль тут відігравала дружина і її вимоги. Це було причиною душевних терзань Я. Бойка, посилених смертю дитини⁷²⁷. Становище покращилось, коли він відійшов від учителювання. Інших чоловіків мучила необхідність виїзду в село. М. Ломацький згадував про свого колегу: «Призначили раз у «Богом забутій» закинутій Гуцульщині, «за Магурою», молодого вчителя. Гірка була його доля там... Дуже хутко здичавів. Залишав часто школу і учнів та йшов «на мандри». Сновигав по горах, блукав верхами, а то й на полонини виходив. Людей уникав»⁷²⁸. Ще однією причиною незадоволення ставала робота з наймолодшими дітьми. Входження в народну школу жінки підважувало думку про відповідність професії чоловічим ролям. Такого співробітника згадувала Ю. Шнайдер: «Представляє себе як відлюдька, мізантропа, знеохоченого, нещасливого, без віри у що-небудь, без ніякої надії на майбутнє»⁷²⁹.

Підхід до малих дітей був простим не для всіх мужчин, навіть якщо вони входили в клас з найкращими намірами. Проблема загострювалась у коєдукаційних та жіночих школах. Д. Стефаняк, стверджував: «У школах,

⁷²⁵ Там само. Арк. 17.

⁷²⁶ Дучимінська О. Весняні дні... С. 164.

⁷²⁷ Wojko J. Ze wspomnień... S. 102, 188.

⁷²⁸ Ломацький М. Українське вчителство на Гуцульщині... С. 18–19.

⁷²⁹ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 67.

принаймні коєдукаційних і жіночих, належить доручити виховання винятково вчителькам... ми ще занадто багато уваги приділяємо різниці статей, учениця ніколи не довірить учителю свої думки і тривоги, бо бачить у ньому людину «з тамтого табору», бо боїться, що «пан-створіння» не зрозуміє її...»⁷³⁰. Я. Шусьцік підтверджував, що з ученицями працювати важче, «бо на хлопців відома метода». Починаючи роботу, він «постановив використовувати лагідні й тільки педагогічні методи», проте після того, як учні вкрали в нього годинник, змінив підхід: «Я зрозумів, що в класі існує ще з часів мого попередника гніздо анархії, яке мене, зважаючи на доброту, почало тероризувати. На чолі тих гультяїв був забіяка дебелого зросту, Клімша. І я взявся за його шкуру, і настав святий спокій»⁷³¹.

Якщо вчителю не вдавалося здобути авторитет учнів і він «розпускав дітей», оцінювали його суворіше ніж жінку⁷³². Про вчительку казали, що «просто вона жінка», а про вчителя – «який з нього чоловік». Одного з таких згадував дописувач газети «Схід»: «Учень йому насмілювався противитись, відповідати з погордою, зухвало... Навіть учень, що просив вибачення, в тій самій хвили мусив опустити очі, щоб не дивитись на нього, інакше – відчував це виразно – розсміявся б на все горло йому в обличчя»⁷³³. Учні підсвідомо ставились до слабохарактерного вчителя жорстокіше, ніж до вчительки. Змінити ситуацію було складно, адже зневага з боку дітей наростала з кожним упущеним порушенням.

Позашкільна діяльність учителів була ширшою, ніж учительок. Це пов'язано з меншою участю чоловіка у домашньому побуті. Якщо жінка після роботи мусила «тримати на собі дім», то він міг займатися «справами». Основними напрямками активності були політичні, національні, культурні й соціальні сфери. У політику входило порівняно небагато, адже статус державного службовця змушував триматися подалі від усього, що стосувалось агітації. Загроза звільнення

⁷³⁰ Embe. O duszy dziecka żydowskiego (Spostrzeżenie polskiego nauczyciela). *Moriah*. 1910. Nr 5-6. Grudzień.

⁷³¹ Jan Szuścik (Pastuszek). *Życiorys nauczyciela. ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. K. 115.

⁷³² Seklecka A. Tożsamość płciowa wobec wyzwań XXI wieku... S. 106.

⁷³³ Przed przebiegiem nauczyciela. *Wschód*. 1901. Nr 32. 31 maja.

нерідко зупиняла навіть ідейних і національно свідомих вчителів. Як пояснював Я. Шусьцік, «за політикування міг би я заплатити дорогою ціною – добробутом родини, мені не буйних вісімнадцять»⁷³⁴. Подібно про В. Оменінського говорив В. Пласконіс: «Оменінський рішучо відмовлявся встрявати у справи політичного характеру. Мав п'ятеро синів і дочку Олю, тож ніс за них відповідальність»⁷³⁵. Знаходилися й інші, М. Ломацький, згадуючи І. Савкевича, писав: «по горах ходить, гуцулів на віча скликає... Говорив гостро й запально, не оглядаючись на те, чи це подобається, чи ні його зверхникам»⁷³⁶. Щоправда, І. Савкевич був самотнім. Хоча певну політичну роль відігравало багато вчителів, особливо в селах, де вони ставали порадиниками для часто неосвічених селян при виборі відповідного кандидата. Я. Сломка, стверджував, що вчитель «значив у селі більше, ніж адвокат, суддя чи інший службовець з вищими школами в місті»⁷³⁷.

З політичною активністю були пов'язані національні аспекти. Проте діяльність учителя як носія національної ідеї цим не обмежувалась, вона могла переплітатися з іншими, зокрема, культурними й соціальними напрямками роботи. Д. Дмитерко писав в автобіографії: «Въ Мосткахъ коло Щирця распочавъ свою громадску дѣяльність. Его старанемъ станула хороша школа, дом парахіянинный и давъ починъ до будовы церкви. Засновавъ першу філію Товариства Педагогічного въ Щерци... ревню трудивъ ся надъ моральнымъ двигненемъ народу, голосячи краснорѣчиви проповѣды»⁷³⁸. Д. Дмитерко освоїв ази медицини і «надзвичайно щасливо удѣлявъ лѣкарскоѣ помочи безінтересовно»⁷³⁹. Аналогічним прикладом був М. Базінський, котрий протягом 1891–1916 рр. навчав у школі с. Завоя Краківського шкільного округу. Він, «поляк з крові й кості», у своєму селі був вчителем, органістом, засновником бібліотеки, стоматологом і костоправом. Як

⁷³⁴ Jan Szuścik (Pastuszek). *Życiorys nauczyciela. ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. K. 134.

⁷³⁵ Пасконіс В. З рідного села в широкий світ... С. 60.

⁷³⁶ Ломацький М. Українське вчителство на Гуцульщині... С. 25–26.

⁷³⁷ Słomka J. *Wspomnienia włościanina*. Kraków, 1912. S. 26–28.

⁷³⁸ Дмитро Дмитерко. Автобіографія. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 167. Оп. II. Спр. 1036, п. 37. Арк. 7.

⁷³⁹ Там само.

фіксує шкільна хроніка, пацієнти до нього приїздили навіть з Кракова⁷⁴⁰.

У селах вчителя-чоловіка любили більше, ніж учительку. П. Кирчів давав настанови колегам: «Нехай не жиє учитель йяк королевич казковий в недоступнім замку... Нехай він сам зайде в низькі пороги під солом'яну стріху родичів его школярів і школярок..., нехай не жалує часу пристанути коло свого громадянина... Нехай він окаже єму, що той громадянин для него не чужий». До нього ставилися відкритіше й тому, що «про справи при чарці завжди поговорити можна»⁷⁴¹.

Статус сільського вчителя викликав неоднозначні реакції місцевого духовенства. Траплялися випадки, коли священики пробували виживати вчителів. У хроніці школи с. Радоча Вадовіцького повіту занотовано: «1892 рік. Кс. парох Юзеф Карась шкодив де тільки міг вчителю.... вчитель був змушений вдатися до суду... 1896 рік. Парох, особистий недруг вчителя, за допомогою Тшечковського внесли подання до Високої ц. к. Крайової шкільної ради, в якому виражали наклеп..., але безрезультатно»⁷⁴². Бажання пароха с. Хомраніце Новосондецького повіту заволодіти землею, що перебувала в користуванні вчителя, призвело до блокування роботи школи⁷⁴³. Схожий випадок описано у пресі: «священик Д. в Княжому не перебирає засобів, аби перешкодити будові тої споруди... почав читати ніби з газети, а сам вигадував, що уряд заборонив будувати нові школи»⁷⁴⁴. В умовах «війни» сільських «авторитетів», громади підтримували переважно священика. По-перше, вчителі змінювалися частіше, ніж священики. По-друге, селяни були назагал релігійними. По-третє, вчитель мав вплив тільки на тих, в кого були діти шкільного віку, а від священика залежали всі.

Для вчителів-чоловіків питання зовнішнього вигляду було менш суттєвим, ніж для учительок. Переважно вчителі дотримувалися класичного стилю.

⁷⁴⁰ Kronika Szkoły Ludowej w Zawoi. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 1349. Sygn. 144. Bez numerów.

⁷⁴¹ В який спосіб мігби учитель виробити довіря в громаді і позискати прихильність для школи. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Кирч. 29, п. 2. Арк. 2.

⁷⁴² Teczki z wyciągami kronik szkolnych. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 1349. Sygn. 148. K. 505.

⁷⁴³ Ibid. K. 297–298.

⁷⁴⁴ Korespondencja. Złoczów (w sprawie szkoły ludowej w Książem). *Strażnica Polska*. 1879. Nr 6. 19 czerwca.

М. Опалек описував свого першого педагога так: «Старший елегантний чоловік, завжди акуратно одягнений, на симпатичному обличчі виблискує золота оправа цвікеру»⁷⁴⁵. У селах на вбрання нерідко не зважали. М. Ломацький так представляв Дмитра Ботюка: «Часто ходив босо, бо мав лише одну пару взуття і дуже її шанував... Ні комірця, ні краватки не носив»⁷⁴⁶. Хоча були й такі, що намагалися стежити за віяннями моди. Ф. Тарнавський згадував: «учитель Матковський був вичесаний і вистроєний, як лялька. Йому подібного... я пізніше не зустрічав ні в гімназії, ані в університеті»⁷⁴⁷. Частина притримувалися стилю «Денді», намагаючись наблизитися до аристократичності⁷⁴⁸.

Табу щодо вчителів-мужчин стосувалися поведінки. Засуджувалося зловживання спиртним, азартні ігри, позашлюбні стосунки. Межі між тим, щоб «обговорити справи при чарці» і «розпиячитись на добре» часто виявлялися хиткими⁷⁴⁹. В азартні ігри вчителі втягувалися рідко, це вимагало значних коштів. Багато залежало від середовища. Чим вищим був статус друзів, тим вірогіднішою ставала ця форма дозвілля, бо «лотереї і азартні ігри то шал і хвороба сфер інтелігентських»⁷⁵⁰. Але гра в карти без грошових ставок була прийнятною⁷⁵¹. Тобто йшлося про те, щоб у вчителя не було деструктивних залежностей.

Становище вчителів-чоловіків порівняно з жінками мало плюси і мінуси. До переваг належали можливості реалізації в громадській сфері, вплив і авторитет в громаді, менша кількість обмежень зі сторони громадської думки. Недоліками часто ставало недостатнє матеріальне забезпечення, зниження престижу професії

⁷⁴⁵ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901... S. 100.

⁷⁴⁶ Ломацький М. Українське учительство на Гуцульщині... С. 35.

⁷⁴⁷ Тарнавський Ф. Спогади... С. 26.

⁷⁴⁸ *Фотокартка дітей родини Прохазьків з домашніми вчителями*. Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zesp. 1654. Sygn. 84. K. 1; Шандренко О. Мода як феномен культури ХХ століття. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ, 2007. С. 80–83.

⁷⁴⁹ O zgubnych skutkach używania napojów wysokowych i zwalczaniu nierozsądnego ich używania przez rodzinę i szkołę. *Rodzina i szkoła*. 1898. Nr 1. 1 stycznia; Alkoholizm w szkole. *Rodzina i szkoła*. 1908. Nr 19–20. Październik; Обух К. Які то руські діячі в Снятинщині. *Народ*. 1890. Ч. 12. 15 червня; W sprawie szkół naszych. Zeszyt I. Nauczyciel. Lwów, 1866. S. 30.

⁷⁵⁰ Lwów, d. 7 maja. *Strażnica Polska*. 1879. Nr 3. 8 maja.

⁷⁵¹ Jezierski F. Nauczyciel ze stanowiska moralnego i naukowego: dzieło dla rodziców i nauczycieli. Warszawa, 1847. S. 22–23.

за рахунок входження в педагогічну роботу жінок, імовірні труднощі в налагодженні контакту з учнями. Проте ключовим було суб'єктивне ставлення до професії. Чоловіки, які вважали народну школу життєвою поразкою, самі наражалися на численні проблеми з учнями, колегами й громадою. Натомість, тим, хто почувався в школі на своєму місці, було значно легше долати перепони.

7. 4. Сім'ї народних учителів

Специфіку організації вчительських сімей частково розкриває статистика. У звіті Крайової шкільної ради наведено дані про сімейний стан учителів, де виділено чоловіків і жінок, а також розділено їх за статусом на постійних і тимчасових, без вказівки на вік. Вік визначаємо умовно, виходячи з нижньої вікової межі вступу до вчительської семінарії, мінімального терміну навчання і складання кваліфікаційного іспиту на сталого вчителя через три роки по закінченню семінарії. До тимчасових учителів зараховуємо осіб 19–22 рр., до постійних – старших 22 рр. На 1907/08 р. серед тимчасових учительок незаміжніми були 80,25 %, з яких 25,9 % були міськими вчительками, а 74,1 % – сільськими. Постійні (сталі) народні вчительки більшою мірою були незаміжніми, вони становили 63,7 %, з яких 34,3 % викладали в місті, 65,7 % – в селі. Стосовно чоловіків-учителів проявлялись інші тенденції. З тимчасових неодруженими було 80,5 %, що збігається з показниками серед жінок. Проте 76,2 % постійних учителів-чоловіків уже мали власні сім'ї, тоді як заміжні вчительки становили всього 27,6 %. Серед одружених учителів 71,5 % жили і працювали в селах⁷⁵².

Якщо вчителі-чоловіки одружувалися у звичному для тогочасних мужчин віці, то вчительки виходили за стандартами XIX ст. пізно. Типовий середній вік укладення шлюбу для дівчини коливався в межах 16–19 рр.⁷⁵³ На цей час припадало навчання. Поєднувати здобуття професії з сім'єю було неможливо, адже в регламентах семінарій прописувалось правило, за яким учениця мала

⁷⁵² Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1907/1908... S. 56, tabl. CII.

⁷⁵³ Вирізки з газетних статей про жіночу емансипацію. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6804. Арк. 1.

покинути заклад у випадку заміжжя. Такі ситуації траплялися рідко. Наприклад, за 1886/87 н. р. з 205 учениць Львівської учительської семінарії навчання через заміжжя покинули тільки 3 особи⁷⁵⁴, Краківської – з 252 на 1901/02 н. р. – жодна⁷⁵⁵, Жешувської – на 85 учениць у 1908/09 н. р. – одна⁷⁵⁶. Тобто проблема заміжжя ставала для учительок актуальною тоді, коли для середньостатистичної дівчини шлюбний вік підходив до кінця. Одразу після закінчення навчання створювати родини не поспішали ні вчителі, ні вчительки. Натомість, після 22 років матримоніальне питання більшість чоловіків вирішувала, тоді як заміжні жінки в цьому ж віці були меншістю. Це було пов'язано з трьома чинниками: пошуком партнера, соціальною ендогамією і впливом емансипації.

До любовних історій учителів-чоловіків середовище ставилося з розумінням і поблажливістю. П. Кирчів писав про двох учителів, які боролися за одну дівчину: «Значить так, як Чернаковський падлюка, як кривдить Сербина, чесного чоловіка, як хоче мов павук обмотати бідну дівчину в свою зрадливу сіть, вчинити її нещасливою на ціле життя, знеславити (а таке вже раз було!) і потім ще копнути ногою свою жертву, то ти дивись, але не мішайсь, бо що тобі там до того? Нині такий світ»⁷⁵⁷. Я. Шусьцік, який одружився у 25 р., про свої романи згадував: «Будучи на третьому році семінарії, я зустрів красив блондинку німкеню, Жозефіна... Вона поїхала, здається, до Відня і пропала. Перша справжня любов!.. Потім справді були любовні пригоди, романи, флірти, як то завжди буває»⁷⁵⁸. Оскільки суспільство дозволяло чоловіку-вчителю вибирати і пробувати збудувати взаємини, необов'язково вдалі, йому простіше було підібрати дружину.

Стосунки вчительки з кавалерами викликали неоднозначні реакції.

⁷⁵⁴ Жіноча учительська семінарія у Львові. Класний каталог I–IV класів за 1886/87 навчальний рік. ДАЛО. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–211.

⁷⁵⁵ Seminarium Nauczycielskie Żeńskie im. F. Peisendanza w Krakowie. Katalog główny 1901/02. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1232. SPR 1. K. 1–412.

⁷⁵⁶ Seminarium Nauczycielskie Żeńskie w Rzeszowie. Katalog główny 1908/09. *Archiwum państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 258. Sygn. 5. K. 1–233.

⁷⁵⁷ Кирчів П. *З учительського життя*. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Кирч. 14, п. 2. Арк. 2.

⁷⁵⁸ Jan Szuścik (Pastuszek). *Życiorys nauczyciela. ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. K. 100, 130.

Вважалося, що до заміжжя краще не афішувати присутність чоловіка в житті. За вчителькою, яка мала досвід кількох невдалих романів, закріплювалась репутація: «для кожного досяжна»⁷⁵⁹. Підозра у вільній любові була найбільш негативним елементом образу вчительки. Це створювало проблеми, особливо відчутні в селах. Необхідність приховувати деталі особистого життя для людини, що знаходилася на виду, була психологічно складною. В. Баліцький згадував, що його наречена-вчителька мешкала за 46 км від нього: «відстань далека була дуже зручною для мене, бо вона не заважала мені в роботі, і для неї, бо нас не бачили на селі»⁷⁶⁰.

Вплив на приватне життя мала соціальна ендегамія. Для жінок це питання було гострішим, ніж для чоловіків. Велике число інтелігентів виходило з села, але дуже незначний відсоток у село повертався: більшість залишалась у містах, до села направлялись або вчителі, або священики. Фактично єдиним варіантом для заміжжя вчительки був вчитель, бо священики у випадку католиків перебували в цілібаті, у греко-католиків – одружені. Оскільки таких людей було небагато, дівчині, навіть якщо вона сама походила з селянської родини, після отримання освіти й зростання культурних потреб, було важче знайти пару⁷⁶¹. Саме тому сільські вчительки залишались самотніми частіше від міських. У містах вибір був ширшим. Деякі прагнули знайти елітного чоловіка. Ілюстрацією може служити підвищений інтерес до Івана Франка⁷⁶². Серед претенденток на шлюб з ним були вчительки Ю. Шнайдер⁷⁶³, О. Білінська-Охнич, К. Попович-Боярська, Ю. Дзвонковська. Зрештою, О. Хоружинська теж за освітою була вчителькою⁷⁶⁴.

Іншою причиною пізніх шлюбів учительок був вплив емансипації і власні

⁷⁵⁹ Sauvan J. L. Przestrogi i rady przydatne nauczycielkom. Kraków, 1877. S. 139–140.

⁷⁶⁰ Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. ZNiO we Wrocławiu. Rkps I. 13254. K. 527.

⁷⁶¹ Вирізки з газетних статей про жіночу емансипацію. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6804. Арк. 19.

⁷⁶² Швець А. «...Подружжя майже завжди – лотерея...» (Матримоніальна концепція Івана Франка). *Іван Франко: Тексти. Факти*. Київ, Львів, 2011. Вип. I. – С. 128–136; Швець А. Із секретів «сімейного вогнища» Івана Франка: мемуарні відкриття (неопубліковані спогади Марії Грінченко). *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*. Київ, 2010. Т. 5. С. 181–189.

⁷⁶³ Лукіянович Д. Листи І. Франка до Уляни Кравченко. *Іван Франко. Статті і матеріали*. Львів, 1956. С. 173.

⁷⁶⁴ Швець А. «Прихильниця Ваша від усього серця» (Ольга Франко та Олена Пчілка: життєтворча історія). *Українське літературознавство*. Львів, 2012. Вип. 76. С. 64.

гроші, що дозволяли деякий час жити самотійно. О. Дучимінська писала: «Чи ж «він» конче мусить бути?.. Невже ж життя не може бути цікаве і без «нього»... Чому розв'язкою ближчого знайомства конче має бути подружжя? Це ж нецікаво»⁷⁶⁵. Відкладення одруження пояснювалось кар'єрними амбіціями: народження дитини змушувало покидати чи переривати роботу. Концентрація на особистому житті суперечила ідеалам вчительки-альтруїстки. Це було суттєвим для Ю. Шнайдер: «Поза особистим щастям ми маємо для кого жити і повинні жити, щоб трудитися»⁷⁶⁶. «Трудитися» для загального блага заміжнім було важче.

В учителів-мужчин було менше причин уникати шлюбу. Неодруженому чоловікові було важче жити, ніж незаміжній жінці, адже він був змушений виконувати повсякденні справи, які одружені чоловіки перекладали на дружин. Я. Шусьцік зізнавався, що запропонував одружитися вчительці з сусіднього села лише коли вирішив облаштувати собі побут⁷⁶⁷. Соціальна ендогамія також не була настільки суттєвою: те, що дружина поступається за статусом, інтелектуальним чи матеріальним рівнем було нормою. Учителі в селах користувались авторитетом, тому мали досить великий вибір наречених.

Хоча існували «недоступні висоти». Така історія сталася в Якуба Бойка. Він хотів одружитись на дочці комірника, але отримав відмову: «Мене вона не захотіла, бо маю мало ґрунту, бо я не робітник, а тільки в книжках грабуюсь»⁷⁶⁸. Я. Бойко одружився з донькою місцевого селянина: «якщо мною погордувала дочка комірника, то покажу їй, коли з дочкою багатого ґазди оженюсь... ні з того, ні з сього женюсь без любові»⁷⁶⁹. Учительський фах дещо полегшував йому невдалу сімейну ситуацію: протягом навчального року він перебував поза домом.

Досить багато чоловіків-вчителів прагнули мати освічених дружин, адже жінки, з якими інтереси були схожими, викликали вищий інтерес. З цим пов'язане

⁷⁶⁵ Дучимінська О. Весняні дні... С. 158, 186.

⁷⁶⁶ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 70.

⁷⁶⁷ Jan Szusćik (Pastuszek). Życiorys nauczyciela. *ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. K. 130.

⁷⁶⁸ Bojko J. Ze wspomnień... S. 118, 119.

⁷⁶⁹ Ibid. S. 120, 121, 124.

поширення шлюбів між колегами по фаху. Їм простіше було зустрітися в межах однієї чи сусідніх шкіл, а однакова робота забезпечувала спільні теми. Іноді такі шлюби укладалися за розрахунком. Так, стосунки О. Гриневича з К. Банах-Гриневич склалися заочно⁷⁷⁰. Вже після першого візиту до Кракова О. Гриневич повернувся до Винник з дружиною, хоча взаємних почуттів не було.

В учительських сім'ях проявлялися тенденції до скорочення кількості власних дітей. На 1907 р. лише 970 із 12 639 (7,76 %) вчителів мали на утриманні більше трьох дітей⁷⁷¹. Це не дає підстав стверджувати, що тільки такий відсоток належав до умовно багатодітних, оскільки сюди враховувалися також ті, чії нащадки перебували на самостійному забезпеченні. Однак загальну картину статистика відображає. Основною причиною, яку називали вчителі, було недостатнє матеріальне забезпечення⁷⁷². Проте їхні прибутки були достатніми для зарахування до середнього класу, представники якого зберігали високий рівень народжуваності. Існували інші мотиви. Йдеться, зокрема, про втому від дітей. Окрім цього, починала з'являтися література на тему планування сім'ї та обмеження плідності⁷⁷³. Освічені жінки могли використовувати рекомендації.

Тип авторитету, що панував у сім'ях народних учителів, був порівняно демократичнішим. Якщо дружиною вчителя була непрацююча жінка, моделі взаємин наближались до патріархальних. Натомість коли життєвою партнеркою була вчителька, стосунки ставали майже егалітарними. Це було наслідком спільного формування сімейного бюджету⁷⁷⁴. Власні прибутки і відчуття самостійності змінювали ставлення жінки до шлюбу, він переставав бути непорушною твердинею, яку вона мала обороняти будь-якою ціною. Усвідомлення того, що можливо вижити без чоловіка, зменшувало страх бути

⁷⁷⁰ Гриневич Я. Катря Гриневичева: Біографічний нарис... С. 18.

⁷⁷¹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1907/1908... S. CIII.

⁷⁷² W sprawie szkół naszych. Zeszyt I. Nauczyciel... S. 30.

⁷⁷³ Wachholz L. Zur Lehre von den sexuellen Delikten. Wien, 1910. S. 63–81; Spencer H. Rozwój stosunków płciowych. Warszawa, 1905. S. 8–12; Nyström A. K. Życie płciowe i jego zasady. Warszawa, 1907. S. 247–259; Czernowski A. Życie płciowe i jego znaczenie ze stanowiska zdrowotno-obyczajowego. Berlin, 1904. S. 147–168.

⁷⁷⁴ Гроші в подружжю. *Жіноче Діло*. 1912. 15 вересня.

покинутою чи приреченою терпіти неналежне ставлення⁷⁷⁵.

З іншого боку, вчительські родини стримував чинник громадської думки, важливої для репутації педагога. Нестійкість сімейних стосунків засуджувала консервативна інтелігенція⁷⁷⁶. Розлучена вчителька опинялася під таким самим тиском, як і незаміжня, запідозрена в частій зміні кавалерів. К. Банах-Гриневич відчула це на собі. Осуд став випробуванням: «криві погляди жіноцтва, багато з яких трудилися заводово фліртом! А тепер дивлять ся на мою «малість» з високого сідалища»⁷⁷⁷. Розлучений чоловік викликав швидше співчуття, адже відповідальність за збереження родини покладалася на жінку⁷⁷⁸. Полегшити становище розлучених учительок намагалась А. Махчинська. 1901 року вона ініціювала створення у Львові притулку для учительок, де вони могли проживати, опинившись у складних життєвих ситуаціях⁷⁷⁹. Заснована нею ж організація, «Товариство учительок», могла надавати фінансову допомогу⁷⁸⁰.

Сімейне життя народних учителів і учительок різнилось з огляду на специфіку поєднання гендерних ролей з професійною діяльністю. В контексті пошуку життєвого партнера жінки опинялись у складнішій ситуації, їхні можливості суворіше обмежувались віком, нормами моралі та соціальною ендогамією. Помітним був вплив фемінізму. Для чоловіків знайти дружину було простіше, тому чисельність одружених учителів перевищувала кількість заміжніх вчительок. Вчительські родини знаходилися на межі традиційних і новочасних партнерських взаємин подружжя. У родинях учительок вперше запроваджувався новий уклад, що був пов'язаний як з віком, так і з прибутками жінки. Відносно пізні шлюби призводили до того, що вона ставала дружиною, будучи більш

⁷⁷⁵ Жінка в Америці. *Жіноче Діло*. 1912. 15 вересня.

⁷⁷⁶ Современная любовь. *Временникъ Ставропигійского Института съ мѣсяцесловомъ на годъ обыкновенный 1898. Годъ изд. 35*. Львовъ, 1897. С. 138.

⁷⁷⁷ Лист до Барвінського О. Г. від Каті Гриневич, не датований. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1009. Арк. 3–4.

⁷⁷⁸ Dzieduszycka A. *Książka młodej kobiety*. Warszawa, 1881. S. 7, 8.

⁷⁷⁹ Papiery dotyczące Związku Koleżeńskiego byłych Seminarzystek i Nauczycielek we Lwowie, później Związku Nauczycielek, oraz Schroniska dla Nauczycielek we Lwowie. *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. Sygn. Rps.sygn IV 9840. K. 77.

⁷⁸⁰ Ibid. K. 78.

свідомою своїх обов'язків, прав і можливостей. Власні гроші давали їй у шлюбі певну свободу, право голосу й шанс вийти зі стосунків, які її не влаштовували.

РОЗДІЛ 8. ПОБУТ І ДОЗВІЛЛЯ

8. 1. Шкільні приміщення

Місце роботи для людини інтелектуальної праці становить один із ключових осередків, навколо яких розгортається її повсякдення. Йдеться не лише про саме приміщення, а й про атмосферу, котра впливає на результат. У випадку народних учителів школа нерідко означала ще більше, адже в житті майже кожного з них був етап, коли шкільні мури ставали домом. І навіть мешкаючи поза школою, у її стінах педагоги проводили від шести до десяти годин щодня шість днів на тиждень. Тому умови помітно відображались на настрої та здоров'ї вчителів.

Перше розпорядження Міністерства Віросповідань і Освіти стосовно вимог до приміщень народних шкіл було видано 31 серпня 1874 р.⁷⁸¹. Його двічі підтверджували: у 1889 та 1907 рр. Згідно з документом, школа повинна була знаходитись в чистому, сухому місці з необмеженим доступом повітря. Споруда не могла примикати до господарських і промислових об'єктів, стіни належало білити вапном, вікна мали розташовуватися так, щоб світло падало зліва, і в жодному разі не з півночі. На одного учня мало припадати щонайменше 0,5 м² поверхні підлоги і 4 м³ об'єму повітря. Розмір класів визначався показником кількості дітей шкільного віку протягом попередніх п'яти років. Максимальна площа класу становила 40 м². У школах мали бути туалети із водопроводом для очищення каналізаційних труб. Обігрів мав здійснюватися залізними або гальковими грубками в період, коли температура знижувалась до +5 С. Відкриття чи закриття школи могло відбутись лише за висновком державного лікаря⁷⁸².

Проте теорія розходила з практикою. Майже чверть шкільних приміщень не відповідала міністерським стандартам, половина – відповідала їм лише частково. За даними звіту Крайової шкільної ради, на 1875/76 н. р. з 2 972 шкіл 33,5 % знаходились у належному стані, 37,75 % зараховувались до задовільних,

⁷⁸¹ Inspektorat szkolny, inspektorowie szkolni okręgowi. AGAD w Warszawie. Zesp. 304. Syng. 6u. K. 613.

⁷⁸² Ibid. K. 614.

28,75 % – до незадовільних⁷⁸³. У 1880/81 н. р. на 2 860 вимогам повністю відповідало 41,45 %, частково – 32 %, повністю не відповідало – 26,56 %⁷⁸⁴. Перевірка в 1902/03 н. р. показала, що на 4 194 школи дуже добрі умови мало 32,16 %, добрі – 29,76 %, задовільні – 21,49 %, незадовільні – 16,14 %⁷⁸⁵. У 1907/08 н. р. з 4 828 шкіл дуже добрий стан був у 30,65 %, добрий – 26,62 %, задовільний – у 22,22 %, невідповідний – 20,53 %⁷⁸⁶. Таке співвідношення збереглося й надалі: в 1910 р. з 5 394 шкіл 32,46 % належали до дуже добре облаштованих, 24,14 % – добре, 21,04 % – задовільно, 22,36 % – незадовільно.

Шкільні приміщення у Східній Галичині були кращими, ніж у Західній. На 1910 р. найбільше погано придатних будинків було в Новосондецькому (62,16 %), Вадовицькому (60,24 %), та Освенцімському (52,94 %) шкільних округах, тоді як у гірських районах Надвірної не існувало жодної аварійної школи. Це пов'язано з тим, що в дореформений період у Західній Галичині існувало більше навчальних закладів, з метою економії реорганізовані розташовувались у старих будівлях. Найкращим був стан львівських (з 39 в дуже доброму і доброму стані – 33) і краківських шкіл (з 41 – 33)⁷⁸⁷. Сільські школи мали переваги у вигляді присадибних ділянок. У 1875 р. 57,47 % народних шкіл були ними забезпечені⁷⁸⁸.

На момент впровадження шкільного примусу приміщень не вистачало, тому тимчасовим виходом ставала оренда залів під класи. Варіанти були різними: від канцелярії до корчми. Стан таких шкіл був далеким від задовільного, адже, по-перше, ці будинки часто були старими і простоювали пустими по кілька років, по-друге, їх будували з іншою метою. Так, Б. Барановський звітував про народну школу в Каньчuzі: «Класи розкидано по трьох будинках, а сусідство із в'язницею, до стін, якої примикають деякі класи і подвір'я, є невідповідним»⁷⁸⁹. Схоже

⁷⁸³ Ibid. 1875/1876. Tabl. VI.

⁷⁸⁴ Ibid. 1880/1881. Tabl. VI.

⁷⁸⁵ Ibid. 1904/1905. S. XL–XLI, tabl. 20.

⁷⁸⁶ Ibid. 1907/1908. S. XLVIII – XLIX, tabl. 21.

⁷⁸⁷ Ibid. 1910/1911. S. LI–LII, tabl. 21.

⁷⁸⁸ Ibid. 1875/1876. Tabl. VI.

⁷⁸⁹ Ustawodawstwo w zakresie szkolnictwa elementarnego. AGAD w Warszawie. Zesp. 304. Sygn. 303u K. 83.

сусідство мала школа села Радоча Вадовицького повіту. Клас було облаштовано на місці старої плебанії, розділеної між школою і корчмою. Власник корчми, Р. Глюкман, скаржився на те, що «через сусідство з школою мало виторговує, бо люди соромляться вчителя, не входять до корчми і не напиваються, як раніше»⁷⁹⁰.

Хоча шкільні приміщення планували збудувати по всіх округах, оренда затягувалась до моменту, поки будинок ставав непридатним. У хроніці школи с. Желєзнікова Новосондецького округу за 1896 р. записано: «Дах будинку так знищився, що під час дощу як учні, так і вчитель мусили використовувати дощовики..., громада викупила стару корчму і землю, що до неї належала, у міста Новий Сонч. Магістрат міста... продав корчму за 50 злр.»⁷⁹¹ З боку магістрату це було майже добродійним актом, бо ціна виявилась символічною. Побудова дерев'яної школи в с. Кшижановіце Бохнянського округу того ж року коштувала 2 700 злр.⁷⁹² Іноді аварійний стан орендованих приміщень призводив до трагедій. Наприкінці грудня 1899 р. дах однієї зі шкіл Калуша не витримав поривів вітру, з чого почалось повалення стелі. Під завалами загинуло шестеро дітей і вчитель⁷⁹³.

Старі шкільні приміщення та орендовані зали відзначались ще однією особливістю: вони несли певну історію. Б. Опалек розповідав про героїзм учителів львівської школи ім. св. Антонія, що «як один муж пішли боронити Польщу» під час Січневого повстання 1863 р.⁷⁹⁴. Власне до цієї школи в 1868 р., будучи ветераном повстання, прийшов учителювати його дід, Юзеф Опалек⁷⁹⁵. Школа ім. св. Антонія отримала репутацію «повстанської»⁷⁹⁶. Ходили й менш звияжні легенди. П. Зварич згадував про шкільного привида в с. Тулова Снятинського округу: «люди обминали той будинок, боячись нечистої душі ката-мандатора...

⁷⁹⁰ Teczki z wyciągami kronik szkolnych. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 1349. Sygn. 148. K. 505.

⁷⁹¹ Ibid. K. 220.

⁷⁹² Ibid. K. 31.

⁷⁹³ Wiadomości potoczne. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 1. 5 stycznia.

⁷⁹⁴ Інтерв'ю з Болеславом Опалком (1925 р. н.), записане в Жешуві 27–29 січня 2015 р., інтерв'юєр Варяниця А. Матеріали з архіву автора.

⁷⁹⁵ Kronika rodu Opałków. Materiały z archiwum rodzinnego zebrane przez W. Opałka. S. 21.

⁷⁹⁶ Інтерв'ю з Болеславом Опалком.

дається чути шелест з шкільної залі, немов би хтось пересував лавки»⁷⁹⁷.

Новозбудовані школи ореолу таємничості не мали, але були надійнішими і зручнішими. Школи в містах будували з цегли⁷⁹⁸. Іноді вони ставали витворами мистецтва. 1882 р. було завершено будівництво найбільшої у Львові школи ім. св. Анни, що знаходилася на розі вул. Казимира і св. Анни (сьогодні Львівська правнича гімназія)⁷⁹⁹. Будівля в готичному стилі коштувала місту 114 000 злр. У 20 класах могло розміститись 1 000 учнів. Архітектором став Ю. Гохбергер, за його ж проектом 1883 р. збудовано школу ім. Марії Магдалени на вул. Новий Світ, 11, а також у 1892 році – школу ім. Адама Міцкевича на вул. Театральній, 15⁸⁰⁰. До інших львівських шкіл, що стали пам'ятками архітектури, належали школа ім. Станіслава Сташиця побудована в 1890 р. на вул. Скарбковській, 45 (сьогодні вул. Лесі Українки), і школа ім. Тадеуша Чацького, що постала 1891 р. на перетині вул. Котлярської, Алембеків та Берка (зараз Львівський технологічний ліцей)⁸⁰¹.

Шкільні класи облаштовувались залежно від матеріальних можливостей. У найпростіших варіантах інтер'єр обмежувався грубою, рядами парт, лавок, столом і кріслом учителя, дошкою і шафою для навчальних матеріалів. Найчастіше парти і лавки становили одну конструкцію – шкільну лаву. Такі лави були розраховані на 6–8 учнів⁸⁰². Лише на початку ХХ ст. почали з'являться двомісні парти конструкції Лікрота⁸⁰³. В. Баліцький описував: «У класі була шафа, мій столик і крісло. Вміщались тільки три лави, довгі від стіни до стіни, так що залишалось з боку лише одне вузесеньке місце, тож щоб дістатися до лавки треба

⁷⁹⁷ Зварич П. Спомини 1877–1904. Вінніпег, 1976. С. 12–13.

⁷⁹⁸ Aus meiner Jugendzeit. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 33. 16 August.

⁷⁹⁹ Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895. Lwów, 1896. S. 332–335.

⁸⁰⁰ Ibid. S. 360.

⁸⁰¹ Ibid. S. 355; Łapot M. Szkoła Ludowa im. Tadeusza Czackiego we Lwowie (1879–1914) – nowy rozdział w dziejach edukacji Żydów lwowskich. *Rocznik Polsko-Ukraiński*. Częstochowa, 2014. Nr XVI. S. 302.

⁸⁰² Instrukcja dotycząca się stawiania i urządzania budynków publicznych szkół pospolitych i wydziałowych wydana przez Radę Szkolną Krajową na mocy art. 25 ustawy szkolnej z dnia 2 maja 1783 (Dz. u. kr. Nr 37). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1875. S. 73.

⁸⁰³ Боровчук В. Проблеми формування правильної постави учнівської молоді на початку ХХ століття, шляхом підбору правильно обладнаних шкільних меблів. URL: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=16255>=1.

було не проходити, а перескакувати»⁸⁰⁴. Шкільні лави відрізнялися за висотою, їх ставили так, щоб перший ряд був найнижчим, останній – найвищим. Розміщення по зростанню було пов'язано з тим, що в межах одного класу навчалися діти різного віку. У звіті інспектор народних шкіл Львова, Ян Гаусман, писав: «Оригінальним і зовсім не потішним є вигляд I-го і II-го класу. Тут можна побачити поруч із маленькими дітьми... великих переростків-бугаїв»⁸⁰⁵.

По центру класу за столом обличчям до учнів сидів учитель. Збоку від столу в краще облаштованих школах знаходилися кафедри. За інструкцією Крайової шкільної ради, «кафедра повинна знаходитись на підвищенні, щоб вчитель міг бачити усі парти і учнів за ними. Кафедра має бути похилена проти учнів... її відстань від першої лави має становити коло двох метрів»⁸⁰⁶. Рекомендовано ставити кафедру при стіні без вікон, найкраще навпроти них⁸⁰⁷. Світло не засліплювало учнів і освітлювало таблицю, проте це погано впливало на зір учителів, їм доводилося працювати з найтемнішого кута і обличчям до сонця⁸⁰⁸.

Таблиця мала знаходитися зліва від учительського столу і кафедри. За розпорядженням Міністерства від 19 липня 1875 р., в класі мало бути дві дошки, одна з яких розграфлена червоними горизонтальними лініями для каліграфічного письма⁸⁰⁹. Якщо другої дошки не було, то червоне розграфлення передбачалося на звороті наявної. Дошка не могла висіти на стіні, а стояла на стояку, в якому коригувалась висота⁸¹⁰. Дошки виготовляли з полірованої деревини, найчастіше дубової. Писали білою крейдою, змивали водою в кінці кожного навчального дня,

⁸⁰⁴ Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. ZNiO we Wrocławiu. Rkps I. 13254. K. 450.

⁸⁰⁵ Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895... S. 372.

⁸⁰⁶ Instrukcja dotycząca się stawiania i urządzania budynków publicznych szkół pospolicznych... S. 74.

⁸⁰⁷ Janke O. Zasady higieny szkolnej. Podręcznik przeznaczony do użytku nauczycieli, kierowników szkół i lekarzy szkolnych. Warszawa, 1906. S. 121–122.

⁸⁰⁸ Krukowski J. Ideowe i wychowawcze wartości wyposażenia izby szkolnej. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*. Tarnów, 2011. Nr. 1(18). S. 16.

⁸⁰⁹ Rozporządzenie Ministra Wyznań i Oświecenia z dnia 19 lipca 1875 l. 6081, którem wydano postanowienie zachowania przepisów sanitarnych w publicznych szkołach ludowych w Galicyi i W. Księstwie Krakowskiem (Dz. u. kr. Nr 84, cz. XXXI). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1875. S. 244–245.

⁸¹⁰ Ibid. S. 245.

а протягом занять їх витирали сухою тканиною⁸¹¹. Траплялося, що учні, намагаючись уникнути опитування, обмазували таблицю салом⁸¹². Змити товстий шар жиру було складно, що гарантувало дітям день, вільний від письмових уроків.

У зразкових класах були глобуси, карти, годинники, моделі тварин і фігур, картини й портрети⁸¹³. М. Опалек згадував: «Портрету цісаря в шкільних класах не вішали. Роль допоміжного навчального засобу виконували кольорові літографії Пришляка... У турботі за розвиток шкільництва Міська рада забезпечила народні школи портретами польських королів з оригіналів Матейка»⁸¹⁴. Щодо портрету цісаря у інакше твердив М. Чула: «Єдиною картиною був портрет цісаря Франца Йосифа І»⁸¹⁵. К. Ельвертовський теж пам'ятав портрети⁸¹⁶.

Позаурочний робочий час учитель проводив у шкільній канцелярії. Входити туди учням було заборонено⁸¹⁷. У канцелярії були відведені робочі місця для всіх учителів школи, стояли шафи, де зберігалась документація. Канцелярія була місцем спілкування учителів⁸¹⁸.

Приміщення народних шкіл були різними: від постсередньовічних і по-пуританському облаштованих, до новочасних, добре оснащених і оздоблених яскравими деталями інтер'єру. Перші нерідко несли в собі певну історію і атмосферу легенди, другі – забезпечували комфортні умови праці. Негативним чинником, що впливав на здоров'я учителів, було погане освітлення та пил, що спричиняли захворювання дихальних шляхів і зниження зору. Шкідливих чинників було більше у старих і дерев'яних приміщеннях, у яких дошкуляла проблема надмірної вологості і диму з опалювальних груб.

⁸¹¹ Janke O. Zasady higieny szkolnej... S. 123.

⁸¹² Wilkoński A. Wspomnienia szkolne. Pomyłki i ułamek starej gawędy. Warszawa, 1907. S. 12–13.

⁸¹³ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1904/1905... S. XL – XLI, tabl. 20; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1907/1908... S. XLVIII – XLIX, tabl. 21; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1910/1911... – S. LI – LII, tabl. 21.

⁸¹⁴ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości... S. 100.

⁸¹⁵ Czula M. Niedola szkolna małopolskiego chłopca 1895–1900. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 464.

⁸¹⁶ Elwertowski K. Szkoła i życie. Ze wspomnień nauczyciela. Warszawa, 1962. S. 34.

⁸¹⁷ Gomułicki W. Wspomnienia niebieskiego mundurka... S. 16–17.

⁸¹⁸ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 28.

8. 2. Матеріальне становище

Заробітна плата була головним джерелом прибутків для народних учителів. Тому питання оплати праці, були чи не найбільш обговорюваними в учительському середовищі. Відображення ця проблема знайшла й у сеймових дискусіях та на сторінках громадсько-політичної преси. Фактично всі сходилися на тому, що вчителі заробляють надто мало.

Питання розміру заробітної плати вирішувалось на крайовому рівні. Це було закріплено § 55 Державного шкільного закону: «заробітна плата, нижче якої жодна шкільна громада не повинна опускатись, має забезпечувати вчителя настільки, щоби він був звільнений від інших, перешкоджаючих, побічних занять, міг присвятити усі сили школі»⁸¹⁹. На рівні провінції мінімальні розміри зарплати були встановлені постановою Сейму від 2 листопада 1869 р. Бюджетна комісія мала щороку розробляти проект шкільного бюджету. Сюди мали бути враховані видатки на оплату праці вчителів. Розмір найнижчої заробітної плати залежав від категорії місцевості. Поділ обумовлювався кількістю мешканців, умовами життя, цінами на товари першої необхідності.

До найвищої категорії (I) належали вчителі, що працювали у Львові та Кракові, їхня річна зарплата мала становити не менше ніж 600 злр. для львівських і 500 – для краківських. До другої категорії (II) зараховувались учителі, які працювали у великих повітових містах, для них мінімальний рівень оплати становив 400 злр. Межі між третьою (III) і четвертою (IV) категорією були досить розмитими. Сюди належали вчителі, які працювали в селах і провінційних містечках. Сума зарплати визначалася кількістю мешканців та учнів школи, мінімальний розмір становив 300 злр. на рік⁸²⁰. Середній розмір зарплати

⁸¹⁹ Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869.* Wien, 1869. S. 277–289.

⁸²⁰ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 23. Lwów, 1869. S. 3.

наближався до суми, визначеної для четвертої категорії.

§ 30 передбачав премії-додатки вчителям кожних п'ять років. Цей додаток мав становити 10 % від найнижчої суми заробітної плати для даної місцевості⁸²¹. Для тимчасового вчителя щорічна зарплата мала становити 60 % від мінімуму. Для директора школи були передбачені додатки за керівництво: для Львова та Кракова – 300 злр, в інших містах – 200 злр., у селах – 100 злр⁸²². Якщо при школі вчителю не надавалося помешкання, виділялась компенсація: 30 % для директора і 10 % для вчителя⁸²³. У шкільному бюджеті вказувалася сума, до якої могли підвищуватися зарплати. З розширенням шкільної мережі квота на зарплати збільшувалась. З 1 січня 1889 р. до зарплати вчителя призначали п'ятирічні додатки фіксованого розміру – по 100 крон. За 25 рр. роботи, що відраховувались з моменту здачі кваліфікаційного іспиту, вчитель отримував додатково 500 крон⁸²⁴.

Галицький сейм з 1905 р. почав призначати «дорожняні додатки», що полягали в разовому підвищенні платні вчителів на 20–25 %⁸²⁵. Такі додатки протягом 1905/06 н. р. отримали 93,7 % учителів. Проте одноразова допомога не могла змінити становища. 29 жовтня 1905 р. на засіданні Сейму секретар освітньої комісії Францішек Томашевський вніс пропозицію про врегулювання оплати праці вчителів. Її було відхилено, як і ініціативу щодо підвищення квоти на допомогу вчителям⁸²⁶. Відхилення обґрунтовувалось дефіцитом бюджету – мінімальне

⁸²¹ Ibid. S. 3–4.

⁸²² Ibid. S. 5.

⁸²³ Ibid. S. 5–6.

⁸²⁴ Stenograficzne Sprawozdania z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1905. Lwów, 1905. T. 2. S. 1148.

⁸²⁵ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Alegat 413. Lwów, 1905. S. 1; Ibid. Alegat 415. Lwów, 1905. S. 1; Ibid. Alegat 416. Lwów, 1905. S. 1–3; Ibid. Alegat 430. Lwów, 1905. S. 1–2; Ibid. Alegat 441. Lwów, 1905. S. 1–4; Ibid. Alegat 446. Lwów, 1905. S. 1–2; Ibid. Alegat 450. Lwów, 1905. S. 1–3; Ibid. Alegat 451. Lwów, 1905. S. 1–3; Ibid. Alegat 465. Lwów, 1905. S. 1–2; Ibid. Alegat 484. Lwów, 1905. S. 1; Ibid. Alegat 485. Lwów, 1905. S. 1–2; Ibid. Alegat 486. Lwów, 1905. S. 1–3; Ibid. Alegat 487. Lwów, 1905. S. 1–4; Ibid. Alegat 505. Lwów, 1905. S. 1–6; Ibid. Alegat 507. Lwów, 1905. S. 1–3; Ibid. Alegat 508. Lwów, 1905. S. 1–2; Ibid. Alegat 510. Lwów, 1905. S. 1–5; Ibid. Alegat 514. Lwów, 1905. S. 1; Ibid. Alegat 529. Lwów, 1905. S. 1–6; Ibid. Alegat 550. Lwów, 1905. S. 1–3; Ibid. Alegat 551. Lwów, 1905. S. 1–2.

⁸²⁶ Ibid. S. 3245–3246.

підвищення платні вчителям вимагало б виділити додатково 2 000 000 крон⁸²⁷.

На початку ХХ ст. питання про підвищення зарплати почали піднімати вчительські товариства на вічах⁸²⁸. Ці віча зводилися до закликів організувати загальну маніфестацію, що змусила б владу звернути увагу на матеріальне становище вчителів. Маніфестація вперше відбулася 17 лютого 1907 р., коли до Львова прибуло за різними даними 7 000–9 000 народних учителів⁸²⁹. Акція проходила під гаслом: «Край видержить рік без школи, але учительство не видержить без хліба». Вимоги вчителів були сформульовані в чотирьох пунктах: скасування найнижчої категорії заробітних плат; зрівняння зарплат вчителів з оплатою службовців чотирьох найнижчих ранг; підвищення п'ятирічних додатків; збільшення пенсійних виплат і допомоги вдовам і сиротам⁸³⁰.

У результаті маніфестації Галицький сейм повернувся до врегулювання зарплати вчителів⁸³¹. Проте головна вимога – зрівняння зарплат з оплатою праці службовців найнижчих рангів – не була виконаною. Натомість підвищено суми: для вчителів-чоловіків першої категорії підвищення становило 500 крон на рік, для вчительок – 300 крон; для вчителів другої категорії – 400 крон, для вчительок – 250 крон; для вчителів третьої категорії – 300 крон, для вчительок – 200 крон; для вчителів четвертої категорії – 200 крон, для вчительок – 100 крон. Змінювався принцип нарахування п'ятирічних додатків. Сума для одного вчителя становила 900 крон: на п'ятий і десятий рік роботи вчитель отримував по 100 крон, на п'ятнадцятий і двадцятий – по 150 крон, а на двадцять п'ятому і двадцять шостому – 200 крон. Рішення викликало незадоволення учителів: воно мало полегшувало становище, тих хто належав до третьої і четвертої категорії.

⁸²⁷ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Alegat 618. Lwów, 1905. S. 1–3.

⁸²⁸ Черпінський М. Основні віхи діяльності товариства «Взаємна поміч українського вчительства»... С. 4–7.

⁸²⁹ Хліба хочемо – жити хочемо! *Прапор*. 1908. Ч. 6. 15 вересня.

⁸³⁰ Хліба хочемо – жити хочемо! *Прапор*. 1908. Ч. 6. 15 вересня.

⁸³¹ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Alegat 10. Lwów, 1907. S. 1–2; Ibid. Alegat 12. Lwów, 1907. S. 1–3; Ibid. Alegat 86. Lwów, 1907. S. 1–2; Ibid. Alegat 115. Lwów, 1907. S. 1–4.

Важке матеріальне становище вчителів стало причиною ще однієї великої маніфестації 14 січня 1912 р. у Львові. На акцію протесту з'їхалося 12 000 учителів з усієї Галичини⁸³². Маніфестація проходила під гаслом: «Хліба і людських прав!» Вимоги полягали у зміні місцево-класового принципу поділу платні на особисто-класовий, що враховував би стаж роботи вчителя; скасуванні останнього класу платні для сільських учителів; піднятті розмірів пенсії і фінансової допомоги вдовам і сиротам учителів до рівня державних службовців⁸³³.

Як і у 1907 р. реакція влади була примирливою, але вона не задовольнила вимог і обмежилась «дорожніями додатками». Цей крок учителі сприйняли як обман і образу: «Всі надії, всі обіцянки і запевняння розплились, як ледові замки! Лишилась наруга над справедливістю: дорожній додаток»⁸³⁴. Його суть полягала в одноразовій грошовій допомозі вчителям сумою 2 453 000 крон, тобто по 160 крон на кожного⁸³⁵. Ситуація не змінилася й надалі. Хоч у пресі публікували заклики до протестів, масштабних маніфестацій не відбувалося⁸³⁶.

Ще одним аспектом було питання пенсії (емеритури). Вона розподілялася за тим самим місцево-класовим принципом, становлячи на початку ХХ ст. від 150 до 600 крон⁸³⁷. Підвищення квоти на пенсіонерів у Галичині відбулося в 1907 р., коли Сейм ухвалив підняти квоту державних урядовців до 2 000 крон, приватних службовців – до 1 500 крон, а вчителів – до 1 200 крон. У вересні 1908 р. Сейм, з ініціативи І. Дембовського, прийняв зміни щодо пенсій сільських учителів: 1) Сільський вчитель, що належав до IV категорії платні і вийшов на пенсію після 10 років роботи до прийняття ухвали про підвищення пенсії отримував би

⁸³² Дорожній додаток. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.

⁸³³ По величавій маніфестації. *Прапор*. 1912. Ч. 3. 25 січня.

⁸³⁴ Дорожній додаток. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.

⁸³⁵ Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1912... Lwów, 1912. T. 4. S. 6170–6187; Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1912. Alegat 925. Lwów, 1912. S. 1–2

⁸³⁶ Ладьмо ся до боротьби. *Учительське слово*. 1912. Ч. 2. Жовтень.

⁸³⁷ Старці–прошаки перед Соймом. *Прапор*. 1908. Ч. 8. 15 жовтня.

150 крон, а після її прийняття – з квоти 1 000 крон почав отримувати 210 крон; 2) Сільський вчитель, що належав до IV категорії платні і вийшов на пенсію після 15 років роботи до прийняття ухвали отримував би 224 крони, а після її прийняття – з квоти 1 000 крон почав отримувати 367 крон; 3) Сільський учитель, що належав до IV категорії платні і вийшов на пенсію після 20 років роботи до прийняття ухвали отримував би 300 крон, а після її прийняття – з квоти 1 000 крон почав отримувати 500 крон. Проте підвищення стосувалося лише тих, що вийшли на пенсію після ухвали, а для тих, хто закінчив службу до 1908 р., виплати залишилися незмінними⁸³⁸. До 1914 р. сума пенсії зросла на 100–150 крон⁸³⁹.

Матеріальна допомога родинам учителів була нижчою на 35–40 % від того, що отримували вдови й сироти державних службовців чотирьох нижчих рангів. Квота на допомогу сім'ям урядовців становила на початку XX ст. 1 000–1 200 крон, родинам учителів – 600–700 крон⁸⁴⁰. Допомога розподілялася без урахування стажу⁸⁴¹. Ситуація покращилася після прийняття проекту І. Дембовського в 1908 р. За ним почали враховувати стаж. Для родини вчителя, який пропрацював у школі 10 р., допомога підвищувалася на 100 крон, 15 років – на 143 крони, 20 років і більше – на 200 крон⁸⁴². Проте вдови і сироти учителів далі отримували нижчу суму, ніж родини урядовців.

Матеріальне становище народних учителів було скрутним. Особливо це стосувалося сільських учителів та тих, хто працював у школах невеликих містечок. Подорожчання змушувало вчителів шукати додаткових джерел прибутку, якими найчастіше ставали приватні уроки. Питання про врегулювання вчительської зарплати та матеріальну допомогу пенсіонерам, сиротам і вдовам

⁸³⁸ Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1908. Lwów, 1908. T. 1. S. 201.

⁸³⁹ Неймовірне але правдиве. *Учительське слово*. 1914. Ч. 9–11. Січень–лютий.

⁸⁴⁰ Старці–прошаки перед Соймом. *Прапор*. 1908. Ч. 8. 15 жовтня.

⁸⁴¹ Stenograficzne Sprawozdania z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1905. Lwów, 1905. T. 2. S. 1154.

⁸⁴² Stenograficzne Sprawozdania z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1908... S. 201–202.

учителів часто ставало предметом дискусій у Галицькому сеймі. Крайова влада поступово підвищувала суми зарплат і надавала одноразові «дорожняні додатки», але це не змінило становища народних учителів, які залишались найбільш матеріально незабезпеченою частиною інтелігенції Галичини.

8. 3. Домашній побут і відпочинок

Обравши фах народного вчителя, людина не могла розраховувати на особливі достатки. Про це попереджала газета «Шкільництво»: «Учителі, що відіграють в устах гумористів роль голодранців, знаходять у сучасному суспільстві слова визнання і подиву, але щоб поправити їхній стан у щоденному житті, відповідь одна – край занадто бідний»⁸⁴³. Мало хто з учителів мав власне помешкання. Причиною цього були не тільки низькі прибутки, адже учитель міг дозволити собі нерухомість. Так, у 1870-их роках невелике помешкання у Львові коштувало 3 000 – 4 000 злр.,⁸⁴⁴ а вчителі заробляли від 600 злр. на рік⁸⁴⁵. Якщо враховувати те, що максимальні заощадження могли становити не більше 50 % річної зарплати, то за 10–12 років купівля житла можливою. Придбання дому з земельною ділянкою в селах коштувало тоді ж до 3 000 злр.,⁸⁴⁶ а вчителі заробляли в рік 300–350 злр.⁸⁴⁷ Економія в 50 % могла дозволити вчителеві зібрати кошти за 17–20 рр.

Проте виникало питання доцільності такої інвестиції, адже практика службових переведень підважувала цінність нерухомого майна. Це на собі відчув Ф. Будзінський⁸⁴⁸. У відповідь на повідомлення про переведення, він написав до Крайової шкільної ради листа, в якому просив залишити його в тій самій школі, адже «двадцять років трудився, щоб до чогось доробитися, тепер купив у Черепині два морги і збудував дім», а «батьки мої – власники реальної власності у Львові, з

⁸⁴³ Odezwa. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 1. 5 stycznia.

⁸⁴⁴ Lwów, d. 7 maja. *Strażnica Polska*. 1879. Nr. 3. 8 maja.

⁸⁴⁵ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 23. Lwów, 1869. S. 3.

⁸⁴⁶ Wyniki połowicznej pracy. *Strażnica Polska*. 1879. Nr. 9. 31 lipca.

⁸⁴⁷ Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu... Alegat 23... S. 3.

⁸⁴⁸ Особова справа Францішка Будзинського. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5223. Арк. 1–79.

причини їх похилого віку мушу займатися справами, не занедбуючи учительські обов'язки»⁸⁴⁹. Проте Крайова шкільна рада перевела його до с. Козяри Збарзького повіту⁸⁵⁰. Тож вигідніше було збирати гроші на інші цілі.

Житло при школі мало складатися з двох кімнат і кухні. У селах надавали земельну ділянку й прилеглі господарські будинки. Так, при оголошенні конкурсу на заміщення посади вчителя в с. Старі Богородчанах Станіславівського повіту було вказано, що громада готова надати, крім помешкання, 1 морг поля і сад з шести фруктових дерев⁸⁵¹. Цим учитель міг користуватися на час роботи в школі. У випадку надзвичайної ситуації відбудову приміщення брала на себе громада.

Стан помешкань при школі часто не відповідав санітарним нормам. Ю. Шнайдер так описувала наданий будинок: «Входжу. В сінях вітер зірвав мені капелюх. Стелі майже не було, а в стрісі діри, протяг... Жах ледовою рукою обнімав моє серце»⁸⁵². Схоже житло в стінах школи описано у шкільній хроніці с. Пцим Мисленіцького округу: «1886. Вчитель представив сумний і оплаканий стан, спричинений вологою, знищеною хатою... зруйновані чорні балки, підлога ґрунтова, двері ще де-не-де можна спостерегти»⁸⁵³. У серпні 1912 р. товариство «Взаїмна поміч українських учителів» написало до Сейму прохання про створення санітарної комісії у складі двох лікарів і будівельника, яка мала б визначати придатність приміщення під житло. Проте це звернення влада проігнорувала⁸⁵⁴.

Надання житла спрощувало становище вчителя. Проте тут існували дві проблеми. Перша полягала в тому, що при наданні помешкання враховувались лише можливості громади, а чисельність родини вчителя до уваги не бралась⁸⁵⁵. Специфічні побутові проблеми виникали в сім'ях, де вчителями були чоловік і дружина. Траплялось, що через переведення вони роками не жили під одним

⁸⁴⁹ Там само. Арк. 23.

⁸⁵⁰ Там само. Арк. 32–33.

⁸⁵¹ Рішення про оголошення конкурсів на заміщення вакантних посад вчителів початкових класів на 1870 р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 22, 105.

⁸⁵² Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 96, 103.

⁸⁵³ Teczki z wyciągami kronik szkolnych. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 1349. Sygn. 148. K. 183.

⁸⁵⁴ Артикул 16. *Учительське слово*. 1912. Ч. 2. Жовтень.

⁸⁵⁵ Stanowisko nauczyciela(lki) w społeczeństwie. *Szkolnictwo*. 1912. Nr 1. 5 stycznia.

дахом⁸⁵⁶. Щоб отримати роботу в одній місцевості, подружжя вчителів нерідко намагалося використати зв'язки з кимось із шкільної адміністрації⁸⁵⁷.

Друга проблема, з якою стикались вчителі, мешкаючи при школі, зводилась до того, що вихід на пенсію прирівнювався до втрати житла. 1870 року в такій ситуації опинився Климент Рожанський, вчитель народної школи с. Старява Мостиського повіту: «після тридцяти років праці залишився без шматка хліба і даху над головою»⁸⁵⁸. Щоб не потрапити в таке скрутне становище, вчителі намагались якомога довше не виходити на пенсію. Дехто з учителів-пенсіонерів змушений був проживати разом з дорослими дітьми або іншими родичами.

У містах вчителі переважно винаймали житло. Найгострішою ця проблема була для тимчасових учителів, які отримували найнижчу заробітну плату. Вони, зазвичай, винаймали кімнату в помешканні, де жили господарі. Проживати окремо мали можливість директори шкіл. М. Опалек згадував, що через два роки після призначення батька на посаду директора, вони змогли переїхати до нової квартири⁸⁵⁹. В селах орендувати помешкання було дешевше, а іноді вчитель взагалі нічого не платив. О. Дучимінська, проживала безкоштовно, але «за це мала зараджувати хатнім господарством: вчити жінку раціональної господарки»⁸⁶⁰. Комічний випадок описано в газеті «Прапор». Вчителька орендувала кімнату в майстра по виготовленню трун. Господар надавав помешкання безкоштовно. Будинок складався з двох кімнат – одна була в розпорядженні вчительки, а в другій влаштовано майстерню. Сам господар з сином влітку ночував у хліві, а взимку – в майстерні, де за ліжка їм служили труни⁸⁶¹.

Фінансові можливості учителів у не завжди дозволяли організувати побут

⁸⁵⁶ Рішення про переведення вчителя Ю. Себестяновича та листування з цього приводу. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2461. Арк. 34–35.

⁸⁵⁷ Лист до Барвінського О. Г. від Каті Гриневич від 28 липня 1908 р. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 11. Спр. 1009. Арк. 1–2; Лист до М. Бобжинського від Станіслава Засчовського від 4 липня 1891 р. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów. Rkps. BJ. 8077/III. К. 403.

⁸⁵⁸ Рішення про оголошення конкурсів на заміщення вакантних посад вчителів. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 158.

⁸⁵⁹ Opalek M. O Lwowie i mojej młodości... S. 31.

⁸⁶⁰ Дучимінська О. Сумний Христос... С. 204.

⁸⁶¹ З Рогатинщини. *Прапор*. 1909. Ч. 29. 12 жовтня.

належним чином. М. Ломацький згадував вчителя, що опинився в критичній ситуації. Не було такого дня, щоб у його домі чогось не бракувало, часом це були продукти, іноді – одяг чи взуття⁸⁶². Іноді допомога надходила від державних інституцій⁸⁶³. Але це стосувалося статусних учителів. У селах вчителі поєднували роботу в школі з господарством. Я. Кубіш писав про те, що добробут його родини залежав від врожаю, але він за вчительською роботою не мав часу працювати на полі, тому господарство вела дружина⁸⁶⁴. Учителям допомагали селяни: «будучи певними доброго виховання діток, батьки зберегли звичай давання вчителю продуктів і тепер дають: 6 мішків пшениці, 6 мішків різної їжі»⁸⁶⁵. Взамін за заняття з дітьми вчитель «діставав повний харч» у родині С. Шухевича⁸⁶⁶.

Робота займала весь тиждень народного вчителя. Вихідним була тільки неділя⁸⁶⁷. Ранок неділі для більшості учителів розпочинався походом до церкви чи костелу на богослужіння⁸⁶⁸. Там присутність учителя вважалась обов'язковою⁸⁶⁹. Решту дня він міг розпланувати, як вважав за потрібне.

Народні вчителі часто присвячували вільні години читанню. Вибір літератури залежав від уподобань: серед книг траплялись як наукові праці чи класика, так і бульварні романи. Ю. Шнайдер згадувала: «Я присвячую вільні хвилини даліше читанню і науці природи.... Книжок я мала доволі: були в мене такі автори як Фігієн, Овен, Schutze, Jader, Дарвін Кароль і Дарвін Франц»⁸⁷⁰. Існували топові автори, книги яких ставали бестселерами: О. Кобилянська, Г. Запольська, І. Франко чи Б. Шульц. О. Дучимінська писала: «Я дуже захоплювалась

⁸⁶² Ломацький М. Українське учительство на Гуцульщині... С. 31–33.

⁸⁶³ Интересная привилегия. *Слово*. 1882. № 113. 19 (31) октября.

⁸⁶⁴ Kubisz J. Pamiętnik starego nauczyciela... S. 269.

⁸⁶⁵ Teczki z wyciągami kronik szkolnych. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 1349. Sygn. 148. K.. 219.

⁸⁶⁶ Шухевич С. Моє життя. Спогади... С. 62.

⁸⁶⁷ Okólnik c. k. Rady szkolnej krajowej do Dyrekcyi wszystkich szkół i seminaryów nauczycielskich męskich i żeńskich, szkół przemysłowych, akademii handlowej we Lwowie w sprawie odpoczynku niedzielnego. *Dziennik urzędowy c. k. Rady szkolnej krajowej w Galicyi*. 1903. 6 czerwca.

⁸⁶⁸ Piramowicz G. Instrukcja dla nauczycieli szkół początkowych wiejskich i miejskich... S. 18.

⁸⁶⁹ Skoczek A. O szkole ludowej... S. 118.

⁸⁷⁰ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 30.

«Царівною» Кобилянської, Наталка з «Царівни» – це було щось нове»⁸⁷¹. Я. Шусьцік зачитувався драмами Тікамацу Мондзаемона, японського Шекспіра⁸⁷².

Для літератури не обмежувалася читанням; вчителі самі робили літературні спроби. Ю. Шнайдер під псевдонімом Уляна Кравченко – найбільш відома серед учителів-літераторів. К. Банах-Гриневич з 1909 р. була редактором газети «Дзвінок» і писала вірші для дітей⁸⁷³. Твори для дітей належали перу Л. Войтарович⁸⁷⁴ та О. Дучимінської⁸⁷⁵. Експериментувала з поезією К. Попович, але не дуже вдало⁸⁷⁶. І. Франко називав її авторкою віршів «так кепських, що не раз розпука бере»⁸⁷⁷. Майже невідомими залишилися меланхолійні поезії Я. Бойка⁸⁷⁸.

У вільний час міські народні вчителі відвідували театри, художні виставки та філармонії. Учителі, що працювали в селах, обов'язково ходили до театру, приїжджаючи до міста. В їх розумінні театральне мистецтво сприймалось як частина культури інтелігенції. Деякі вчителі входили до труп аматорських театрів, а іноді й самі їх організовували, так Я. Кубіш згадував про свою участь у постановках аматорського театру, який згодом очолив⁸⁷⁹.

Важливим було спілкування вчителів з товариством. Більшість намагалися відпочивати в середовищі інтелігенції; у містах це було простіше. Найбільше вчителі спілкувалися з колегами. Натомість у селах, крім вчителя, до інтелігенції належало тільки духовенство⁸⁸⁰. М. Ломацький, згадуючи вчителів на Гуцульщині, писав, «після учительської семінарії гордували хлопським товариством, то й трималися осібно, заприязнилися тільки з панотцями... Але коли уростали в тверду

⁸⁷¹ Дучимінська О. Сумний Христос... С. 172–173, 178.

⁸⁷² Jan Szuścik (Pastuszek). Życiorys nauczyciela. ZNiO we Wrocławiu. Sygn. Akc. 60/80. K. 124.

⁸⁷³ Гриневич Я. Катря Гриневичева: Біографічний нарис... С. 33.

⁸⁷⁴ Z dnia na dzień coś nowego. Ludwika Wojtarowiczowa. ZNiO we Wrocławiu. Sygn. Akc. 209/77. Załącznik 4–7.

⁸⁷⁵ Дучимінська О. Сумний Христос... С. 161.

⁸⁷⁶ Лист І. Франка до К. Попович від 17 березня 1885 р. ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 658. Арк. 1.

⁸⁷⁷ Франко І. Зібрання творів у 50-и т... С. 403–404.

⁸⁷⁸ Wojko J. Ze wspomnień... S. 143.

⁸⁷⁹ Kubisz J. Pamiętnik starego nauczyciela... S. 298–300.

⁸⁸⁰ Уляна Кравченко. Записки вчительки... С. 44; Дучимінська О. Сумний Христос... С. 159–160.

гуцульську землю і запускали в неї коріння, тратили свою погорду»⁸⁸¹.

Отже, народним учителям через відносно невисоку зарплату, практику службових переведень було складно організувати сімейний добробут. Утім, вони намагалися жити на рівні з представниками інтелігенції та вкладали кошти не лише в забезпечення базових матеріальних потреб, а й у власний розвиток.

⁸⁸¹ Ломацький М. Українське учительство на Гуцульщині... С. 38.

РОЗДІЛ 9.

НАЦІОНАЛЬНІ КОТЕКСТИ РОБОТИ НАРОДНИХ УЧИТЕЛІВ

9. 1. Народна школа в польсько-українських взаєминах

Національні протиріччя служили загальним тлом політичного і культурного життя Галичини. Активізація українсько-польського протистояння щодо освіти припала на 1860-ті роки, що пов'язано з початком децентралізації монархії. Раніше система шкільництва не викликала полеміки, що пояснюється сильними позиціями австрійського чинника⁸⁸². Впровадження автономії докорінно змінили ситуацію⁸⁸³. Здобуття права вирішувати питання «крайової культури»⁸⁸⁴ на місцевому рівні поляки вважали своїм здобутком. На зміну германізації прийшла полонізація. Однак Галичина була етнічно різномірною⁸⁸⁵. Тож політика полонізації наštтовхнулася на опір з українського боку. Польський чинник мав двозначний вплив на розвиток українського руху, з одного боку, як приклад для наслідування, з іншого – як загроза, що підшттовхувала до реакції⁸⁸⁶. Головна вимога українських діячів полягала в поділі провінції на східну і західну. Так українці планували дорівнятися до здобутків поляків, отримавши власну автономію з можливістю її українізації. Польські політики виступали проти поділу, розцінюючи його як чергову територіальну втрату⁸⁸⁷.

Дискусія щодо територіального розмежування стала причиною загострення ширшого питання національного поділу як такого. В цьому ключі розглядалась і школа. Українці розглядали школу як «останній оплот»⁸⁸⁸. У листі до

⁸⁸² Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji... S. 60–61.

⁸⁸³ Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі. Київ, 2008. С. 853; Miklaszewska J. Filozofia polityczna stańczyków. *Kraków i Galicja wobec premian cywilizacyjnych (1866–1914)*. Kraków, 2011. S. 19–23.

⁸⁸⁴ Мудрий М. Проблема автономії Галичини в діяльності Галицького крайового сейму (кінець 60-х – початок 70-х рр. XIX ст.) *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1995. Вип. 30. С. 49.

⁸⁸⁵ Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych wydane przez Prajowe Biuro Statystyczne. T.13. Zesz. 1: Najważniejsze wyniki spisu ludności z 31 grudnia 1890. Lwów, 1890. S. 6.

⁸⁸⁶ Скельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ, 2010. С. 142.

⁸⁸⁷ Аркуша О. Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 39–40. Львів, 2005. С. 149–202.

⁸⁸⁸ Quousque tandem? *Діло*. 1880. Ч. 3. 21 (9) сьня; Школа – се народ. *Прапор*. 1909. Ч. 14. 14 травня; Школа – се народ (конець). *Прапор*. 1909. Ч. 15. 21 травня; Націоналізація нашого виховання. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.

О. Барвінського Йосиф Кобилянський писав, що головною причиною слабкості позицій русинів у Галичині є полонізація еліти та «теперішнє упослідженє руского языка во всѣх школахъ», при цьому «першу причину вже тепер очевидно змѣнити не мож, але стараймося неустанно о усуненє другої причини – бо то єст вопрос нашої народности, котра инакше все далѣи и борзо упадати мусит»⁸⁸⁹. Домагання українців щодо шкільництва звелися до відкриття нових руських шкіл та переведення на українську мову викладання значної частини вже існуючих.

На політичному рівні питання національного характеру початкових шкіл гостро поставало в 1863–1867 рр. У цей час права національних мов ще не були закріплені законами, а процеси децентралізації тривали. Головним аргументом українських політиків була теза про те, що навчання польською негативно відображається на якості освіти українських дітей, польська сторона апелювала до неформованості руської мови⁸⁹⁰. Л. Сапєга стверджував: «Руська мова не є ще усталеною. Те, що один вважає за правильне, другий прийняти не хоче»⁸⁹¹. Тому руська мова не могла, на його думку, бути зрівняною з польською, особливо в освіті. Привід для цього давали дискусії навколо «язичія» і фонетичного письма⁸⁹².

Польсько-українські дискусії актуалізувались під час роботи над створенням Крайової шкільної ради. Її створення українські депутати сприймали як наступ на свої права. На засіданні сейму 27 грудня 1866 р. при обговоренні статуту Крайової шкільної ради депутат Г. Гинилевич заявив: «Руський народ зазнав великого поступу, щоб бути використаним як матеріал для чужих цілей»⁸⁹³. Йому заперечив

⁸⁸⁹ Лист до О. Барвінського Кобилянського Й., від 29 листопада 1880 р. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 4960. Арк. 1–2.

⁸⁹⁰ Dietl J. O reformie szkół krajowych. Kraków, 1865. S. 143–144.

⁸⁹¹ Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z 1868 roku. Lwów, 1868. S. 575.

⁸⁹² Въ дѣлѣ языковой равноправности. *Галичанинъ*. 1900. Ч. 20. 26 января (7 февраля); Протести українського населення у місцевостях на букви «А» – «В» проти впровадження нової фонетики. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1178. Арк. 1–124.

⁸⁹³ Stenograficzne Sprawozdania z czwartej Sesji Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1866. Lwów, 1866. S. 369.

Ф. Зємялковський: «Нехай русини не бояться освіти, освіта їх, мабуть, не вб'є»⁸⁹⁴. Дискусія завершилася тим, що права української мови затвердив § 19 Основного державного закону⁸⁹⁵ і § 26 Державного шкільного закону⁸⁹⁶.

За ухвалою Сейму від 22 листопада 1872 р., мовою викладання могла стати одна з крайових мов, а інша – предметом вивчення. Така постанова стала аргументом у боротьбі за українізацію шкільництва. Це було проблемою для станьчиків, адже постійні домагання руських депутатів і блокування їхніх вимог поляками дестабілізувало політичну ситуацію. Складність становища краківських консерваторів полягала в тому, що вони відстоювали інтереси власного національного руху, але були змушені виконувати вимоги Відня, який хотів порядку у провінції, що передбачало компроміс з українцями. Шляхом до нього було створення мережі шкіл з українською мовою викладання в селах, де проживала більшість русинів⁸⁹⁷. Такий варіант не влаштував жодну зі сторін. Кожна вважала, що дискримінується. Русини претендували на створення середніх шкіл⁸⁹⁸, а поляків обурювало чисельне зростання українських початкових шкіл⁸⁹⁹.

Складність розмежування шкіл на руські та польські полягала в етнічній неоднорідності Галичини, зокрема в частині від Жешува до Самбора⁹⁰⁰. Ця проблема була особливо гострою в селах. Зазвичай сільські громади не мали матеріальної можливості відкрити окремі школи, успіхом вважалося облаштування хоча б однієї. Це було не завжди доцільно, зважаючи на кількість

⁸⁹⁴ Ibid. S. 375–376.

⁸⁹⁵ Staatsgrundgesetz vom 21 December 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder... S. 394–396.

⁸⁹⁶ Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden... S. 277–289.

⁸⁹⁷ Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у ХХ ст. *Галичина: Етнічна історія: Тематичний збірник статей*. Львів, 2008. С. 136.

⁸⁹⁸ Родимць. *Діло*. 1881. Ч. 90–91. 18 (30) падолиста.

⁸⁹⁹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1875/1876... S. 5; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1880/1881... S. 6; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1886/1887... S. XV; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1901/1902... S. 7; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1904/1905... S. 25; Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1911/1912... S. 13.

⁹⁰⁰ Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869... S. 17.

дітей шкільного віку. Тому учні були змушені навчатись однією з крайових мов, тобто польською чи руською, а друга ставала обов'язковим предметом⁹⁰¹.

З початку 1880-х років боротьба між українцями й поляками щодо шкільництва почала набувати більш радикальних рис. Українські народовці закликали батьків уникати польських шкіл⁹⁰² і вимагати «щоб в народних школах чисто-руських громад знесено науки польського языка»⁹⁰³. Новий імпульс боротьбі за українізацію шкільництва дала розробка Шкільної новели 1882–1883 рр.⁹⁰⁴. Ініціатива Е. Черкавського щодо введення § 75 про «особливі стосунки» в Галичині для українських діячів була несподіванкою⁹⁰⁵. Її сприйняли, як чергову антируську акцію, зрештою, так воно і було.

З виходом на політичну арену польських націонал-демократів протистояння навколо шкільництва загострилося ще більше. Якщо раніше діячі польського руху не сприймали руське питання настільки серйозно, то на початку ХХ ст. нова генерація політиків побачила в ньому загрозу. Діячі польського руху трактували кожен руський школяр як «замах на права польської мови»⁹⁰⁶, зазначаючи, що відкриття руських шкіл «просто збіднює розумово руську молодь»⁹⁰⁷. Певна рація в цих аргументах була. Навчання в руських школах без вивчення польської

⁹⁰¹ Dutkova R. Polityka szkolna w Galicji... – S. 10.

⁹⁰² Борба Русинѡвъ о руску школу народну во Львовѣ. *Дѣло*. 1880. Ч. 4. 12(24) сѣчня; Quousque tandem? *Дѣло*. 1880. Ч. 3. 21 (9) сѣчня; Новинки (Руській языкъ выкладовый «на папери»). *Дѣло*. 1880. Ч. 56. 19 (31) липня; Памятаймо на наши права. *Дѣло*. 1880. Ч. 59. 30 липня (11 серпня); Гадки подолянина V. *Дѣло*. 1880. Ч. 59. 30 липня (11 серпня); Гадки подолянина IV. *Дѣло*. 1880. Ч. 54. 12 (24) липня; Самоволя. *Дѣло*. 1880. Ч. 42. 31 мая (12 червня); Дописи Зъ всхѡдной Галичины. *Дѣло*. 1880. Ч. 88. 15 (27) листопада; Голось зъ краю. *Дѣло*. 1880. Ч. 82. 22 жовтня (3 листопада); Допись зъ села. *Дѣло*. 1881. Ч. 8. 28 сѣчня (9 лютого); Родимць. *Дѣло*. 1881. Ч. 85. 31 жовтня (12 падолиста); Наслѣдства польонизаціи школь. *Дѣло*. 1881. Ч. 93. 28 падолиста (10 грудня); Свобода руского народа а нашѣ польонизаторы. *Дѣло*. 1881. Ч. 94. 2 (14) грудня; Якъ виховуваты нашѣ дѣти? *Дѣло*. 1882. Ч. 6. 23 сѣчня (4 лютого); Якъ виховуваты нашѣ дѣти (дальше)? *Дѣло*. 1882. Ч. 7. 27 сѣчня (8 лютого); Якъ виховуваты нашѣ дѣти (дальше)? *Дѣло*. 1882. Ч. 8. 30 сѣчня (11 лютого).

⁹⁰³ Резолюции предложены комитетомъ для Юсифиньскаго обходу. *Дѣло*. 1880. Ч. 89. 19 листопада (1 грудня).

⁹⁰⁴ Петиція «Рускои Рады» и львѡвскихъ Русинѡвъ до рады державной въ справѣ школьной новелѣ. *Дѣло*. 1883. Ч. 14. 5 (17) лютого.

⁹⁰⁵ Шкѡльне образованье и пѣдступъ владѣ школьнѣхъ. *Дѣло*. 1882. Ч. 23–24. 24 марця (5 цвѣтня); Шкѡльна новеля. *Дѣло*. 1883. Ч. 9–10. 27 сѣчня (8 лютого); Новеля школьна а Русины. *Дѣло*. 1883. Ч. 13. 3 (15) лютого.

⁹⁰⁶ Nowy zamach na prawa języka polskiego. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 481. 15 października; Gimnazjum Ruskie w Stanisławowie. *Słowo Polskie*. 1903. Nr. 459. 2 października.

⁹⁰⁷ Nasze szkolnictwo ludowe. *Słowo Polskie*. 1903. Nr. 469. 9 października.

мови перекривало доступ до середньої освіти. Через масове відкриття в селах однокласних і двокласних шкіл з руською мовою виникла проблема невідповідності чисельності вчителів до кількості шкіл. Створення мережі таких закладів українські політики вважали перемогою. Проте якість освіти їх не турбувала, адже відповідальність за це несла Крайова шкільна рада.

Виходом з освітньої кризи став поділ шкіл на сільський і міський тип. Зміст реформи звівся до того, що для сільських шкіл, у яких навчалося більшість русинів, навчальні плани було спрощено, а для того, щоб вступити до середньої школи, необхідно було ще навчатися у третьому-четвертому класі в місті, де школи були переважно польськими. У такій системі русини вбачали механізм колонізації⁹⁰⁸, поляки – спосіб забезпечити ефективність навчального процесу. М. Бобжинський пояснював: «Народні школи не можуть мати єдиного наукового плану, а мусять пристосовуватися до кількості дітей і вчителів»⁹⁰⁹. І. Макух вважав, що «так погано поставленого шкільництва, як у Галичині, здається ніде не було на світі»⁹¹⁰ і, що «двотипові школи – се школи кастові, а навчальні плани двотипових шкіл ігнорують найважливіші засади педагогії»⁹¹¹. Проблема руських політиків у полягала в тому, що вони не пропонували альтернативи, доказом чого став провал спроби реформувати систему народного шкільництва 1910 р.⁹¹²

Національні протиріччя в Галичині стали чинником переходу проблеми шкільництва з культурно-освітньої в політичну площину. Дискусії про початкову

⁹⁰⁸ Двотипові семінарії. *Прапор*. 1908. Ч. 7. 10 жовтня; Проти галицької системи оглуплювання. *Прапор*. 1908. Ч. 8. 15 жовтня; Проти галицької системи оглуплювання (кінець). *Прапор*. 1908. Ч. 10. 15 листопада; Ще про двотипові семінарії. *Прапор*. 1909. Ч. 2. 15 січня; Ще про двотипові семінарії (кінець). *Прапор*. 1909. Ч. 3. 25 січня; Бесіда п. посла Макуха, виголошена на Загальних зборах тов. «Вз. Пом. Уч.» 7 цвітня 1909. *Прапор*. 1909. Ч. 13. 5 травня; Школа – се народ. *Прапор*. 1909. Ч. 14. 14 травня; Школа – се народ (кінець). *Прапор*. 1909. Ч. 15. 21 травня; Реформа галицького народного шкільництва?! *Прапор*. 1909. Ч. 15. 21 травня; Проти двотиповости народних шкіл. *Прапор*. 1909. Ч. 19. 18 червня; Справа двотиповости шкіл народних і семінарій учительських. *Прапор*. 1909. Ч. 29. 12 жовтня; Хто як нас виховує. *Учительське слово*. 1914. Ч. 9–11. Січень–лютий.

⁹⁰⁹ Bobrzyński M. Z moich pamiętników... S. 160–161.

⁹¹⁰ Макух І. На народній службі. Детройт, 1958. С. 167.

⁹¹¹ Бесіда п. посла Макуха, виголошена на Загальних зборах тов. «Вз. Пом. Уч.» 7 цвітня 1909. *Прапор*. 1909. Ч. 13. 5 травня.

⁹¹² Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z pierwszej sesji dziewiątego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1909/1910. Alegat 650. Lwów, 1910. S. 1.

освіту розгорталися за принципом перетягування канату між польськими та українськими діячами. У таких умовах жоден компроміс не міг призвести до порозуміння, а кожна ініціатива ставала новим об'єктом протистояння.

9. 2. Народні вчителі в національному русі

Ідеологи національних рухів не обмежувалися дискусіями навколо мови викладання і кількості шкіл. Самі по собі ні мова, ні кількість ще не означали виконання покладеної на шкільництво функції поширення національної свідомості серед широких верств⁹¹³. Відкритим залишалось ідеологічне питання, і тут набирала ваги людський чинник, тобто особа вчителя. Польські і руські еліти з допомогою преси пропагували перелік обов'язків народного вчителя щодо «народу»: проводити уроки лише національною мовою, особливу увагу приділяти тим предметам, які стосуються національної історії і культури, будити в дітей гордість за народ, виховувати готовність до самопожертви в його ім'я, проводити патріотичні заходи, організовувати громадсько-політичне життя, дбати про формування серед дорослого населення відповідного ідейного клімату⁹¹⁴.

Проте на практиці вибір включатися в національний рух, залишатись осторонь чи проявлятися в чомусь іншому належав самому вчителю. Як і всі індивідуальні рішення, ці залежали від приватних життєвих обставин, морально-ціннісних орієнтирів і доброї волі. Тому, коли йдеться про тисячі людей, складно говорити про якісь конкретні мотиви. Можна натомість виокремити певні закономірності, що робили участь народних учителів більш вірогідною.

Першим чинником було походження⁹¹⁵. Найменшу активність у національному русі проявляли вчителі, які походили з етнічно змішаних родин.

⁹¹³ Kisielewski T. Świat chłopski: uległość i nienawiść, patriotyzm i obywatelskość... S. 141–150.

⁹¹⁴ Swieboda J. Problemy narodowościowe w szkolnictwie galicyjskim 1772–1918... S. 97–144; Juško E. Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa i powiatu... S. 47–59; Nowakowski J. Bolesny zarzut. *Rodzina i szkoła*. 1903. Nr. 4. Luty; Twardowski K. O istocie polskiej szkoły narodowej. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 23–24. Grudzień; Argasińska M. Czy nasza szkoła jest narodowa? *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 23–24. Grudzień; Łaszczewski W. Nauczyciel w znaczeniu narodowym. *Rodzina i szkoła*. 1908. Nr 3, 4, 5, 6. Luty, marzec

⁹¹⁵ Kornacka-Skwara E. Tożsamość narodowa w świetle przemian kulturowych. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika* / red. K. Rędziński. Częstochowa, 2011. Z. XX. S. 117–118.

Риторика еліт зводилася до формування образу «чужого-ворога», що не відповідало досвіду вчителя з польсько-руської сім'ї, де поняття «іншого», а тим паче «чужого», зазвичай, не існувало. Перші уроки толерантності він отримував удома. Така толерантність не належала до моральних засад, які прищеплювалися цілеспрямовано, а була чимось природнім, бо входила в повсякденні практики. Польсько-руське співжиття закладалося як норма і взірцева модель, що у старшому віці проектувалася на їхні власні стосунки.

Приклади, коли вчителі зі змішаних сімей ставали на певну сторону, нечисельні. Т. Будзиновський, син русина і польки, обрав польську ідентичність⁹¹⁶. І. Франко назвав його «явним перевертнем»⁹¹⁷, а В. Ковальський ініціював у Сеймі 5 жовтня 1881 р. дискусію щодо його «прислужництва»⁹¹⁸. Хоча з руськістю і польськістю в Т. Будзиновського був однаковий зв'язок: він був хрещеним у греко-католицькому обряді і з дитинства говорив руською мовою, а польська ідентичність стала його вибором у дорослому віці.

Учителі з етнічно однорідних родин виносили чіткіші уявлення про те, хто є «своїм», але визначальним було інше – як вони ідентифікували «не своїх»⁹¹⁹. Багато залежало від характеру взаємин з представниками інших національностей. Якщо досвід був позитивним, «не свої» маркувались як «інші», що не викликало ні агресії, ні відчуття загрози чи необхідності оборонятись. Учителі з таким сприйняттям найчастіше залишалися поза національними справами. Звичайно, власну думку про ситуацію вони мали і переважно симпатизували «своїм», але про більше, ніж голос на виборах, мова не йшла.

Найбільш схильними до участі в національному русі були ті народні вчителі, що походили з моноетнічних інтелігентських родин польсько-українського

⁹¹⁶ Тит Будзиновський. Біографія. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 167. Оп. II. Спр. 403, п. 18. Арк. 2, 4.

⁹¹⁷ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року. Львів, 1910. С. 349.

⁹¹⁸ Stenograficzne Sprawozdania z Czwartej Sesji Czwartego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1881. Lwów, 1881. S. 218.

⁹¹⁹ Schramm T. Wyznaczniki polskiej tożsamości narodowej u progu odzyskania niepodległości. URL: <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd/materialy/schramm.pdf>.

пограниччя. На це впливала атмосфера присутності «іншого-чужого», приклад поведінки батьків, специфічне інтелігентське середовище, що жило ідеями національного проекту. Чим радикальнішими були настрої, тим швидше майбутні вчителі закріплювали у свідомості за «іншими» статус «чужих». Потреба обороняти «свої» інтереси від «чужого зазіхання» ставала очевидною.

На тлі «бунту молоді» наприкінці XIX ст. багато народних учителів-русинів заперечували погляди батьків-русофілів, але зберігали їхню модель активності вже в українофільській парадигмі⁹²⁰. О. Дучимінська, дочка вчителя Василя Решетилевича, писала: «я вийшла з ідейного кацапського дому... Пам'ятаю часті ревізії в нашій хаті за книжками і якісь процеси мого батька... Коли я почала вчителювати, вже була задекларованою українкою»⁹²¹.

Чинником, що впливав на активність вчителя у національному питанні, був набір таких психологічних якостей, як схильність до ідеалізму, постійність характеру та амбітність. Типовий шлях учителя-діяча національного руху розпочинався з учительської семінарії. Пропаганда образу «народного вчителя – вчителя народу» з 1860-их років стала безперервною. Під час навчання майбутні вчителі були найбільш їй доступними, бо вікові особливості забезпечували некритичність й романтизацію. Національна приналежність нерідко лягала в основу міжособистісних взаємин, ніби проводила демаркаційну лінію. Вступивши на перший курс, майбутній учитель вже мав визначене за етнічною ознакою коло друзів і ворогів. Такий поділ загострював відчуття приналежності до «своїх».

В окремих випадках семінаристи йшли на ризик виключення і об'єднувались в організації⁹²². Діяльність у товариствах давала відчуття справжньої участі в національному русі, приваблювала ореолом таємничості та небезпеки. Я. Шусьцік,

⁹²⁰ Мудрий М., Аркуша О. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 231–268.

⁹²¹ Дучимінська О. Весняні дні... С. 164, 166.

⁹²² Обіжник про посилення боротьби проти участі учнівської молоді у підпільних антиурядових організаціях. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1092. Арк. 1–6; Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps I. 13254. K. 239; Jan Szuścik (Pastuszek). *Życiorys nauczyciela. ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. K. 96–99.

під псевдонімом «Сапега», був членом «Єдності», що виникла 1893 року в учительській семінарії в Тарнові⁹²³. Щотижневі збори зводились до виступів на тему історії Польщі та дискусій про майбутнє польської справи, останнє могло послужити причиною виключення через антидержавні ідеї. Згадуючи два роки членства у «Єдності», він визнавав, що цей «перший чин» був одночасно «останньою грою», але «було в цьому щось велике й благородне»⁹²⁴. По закінченню семінарії Я. Шусьцік відмежувався від національної активності, зберігаючи патріотизм лише як внутрішнє переконання. Відхід був досить типовим, пояснювався початком дорослого життя, коли ідеалізм і романтизм стикалися з вчительськими буднями. Зберегти ці риси вдавалось одиницям.

Постійність характеру забезпечувала те, що вчитель стикаючись з різними обставинами, не покидав того, що починав. Показовим і одночасно контраверсійним прикладом був Дмитро Дмитерко. В кожному селі, де працював, він розгортав діяльність серед дорослих, доносячи, що потрібно «смѣло заявляти ся Русиномъ завсѣгды»⁹²⁵. Еволюція його світогляду в сторону комунізму в міжвоєнний період була пов'язана з поразкою українського проекту в Галичині⁹²⁶.

Ще одним з ключових чинників була амбітність. Вчительський фах не був найкращим шляхом до здобуття особистого успіху. Суспільство поетизувало вчителів, визнавало їхній авторитет, але йшлося про збірний образ, а не про конкретну особистість, якій було відведено місце в тіні. Ставлення до власної пересічності могло бути різним: для когось цей «загал» був зоною комфорту, а у когось викликав відчуття нереалізованості. Бажання втілити амбіції нерідко приводило в національний рух. Вчителі мали всі шанси стати локальними лідерами, а також наблизитись до елітарного середовища.

Участь учителя в реалізації національних інтересів мала кілька напрямів. По-

⁹²³ Jan Szuścik (Pastuszek). *Życiorys nauczyciela. ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. K. 96.

⁹²⁴ Ibid. K. 99.

⁹²⁵ Дмитро Дмитерко. Автобіографіяю. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 167. Оп. II. Спр. 1036, п. 37. Арк. 3.

⁹²⁶ Рубльов О. Невідомі документи до біографії Любомира Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 року. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1999. Вип. 3/4. С. 555.

перше, мова йшла про вплив на учнів. Можливості були досить широкими, адже крім інспектора, що з'являвся рідко, особливого контролю не було. Тому все залежало від налаштування самого вчителя. Ян Мадейчик згадував про уроки Міхала Лахмана так: «З його слів і уроків я вперше довідався, що є поляком; він так доступно представляв історію Польщі, що ми переживали її падіння. Вдома ніхто про це не говорив, а хто ж міг говорити, якщо батьки самі не знали...»⁹²⁷. Порівняно мало колишніх учнів згадували моменти національного виховання. Причиною могла бути думка про те, що національна риторика не для дітей⁹²⁸.

Дещо інакше було з організацією патріотичних заходів. Це вимагало більших зусиль вчителя. Свята з національним забарвленням влаштовувалися рідко. Польські патріотичні вечори частіше стосувались історичних подій, руські – християнських свят і літератури. А. Махчинська, зокрема, влаштовувала протягом 1892–1894 рр. для учениць львівських народних шкіл вечори пам'яті королеви Ядвіги⁹²⁹. Автором сценарію була вона сама, а вели захід майбутні вчительки. Таким чином досягався подвійний ефект: діти засвоювали історичний міф, а учениці семінарії вчилися організовувати патріотичне дозвілля.

Еліти національних рухів прагнули, щоб учителі перетворювали шкільну кафедру в політичну трибуну. Якщо вчитель вдавався до національно-політичної агітації, перед ним з'являлось два можливі сценарії розвитку подій: службове слідство або успіх. Другий варіант траплявся рідко. Я. Бойко пройшов унікальний шлях від вчителювання у сільській школі до національно-політичного лідерства⁹³⁰. У його поглядах національна мета єдналась із соціальною, тобто польська ідея нерозривно пов'язувалась із соціалізмом⁹³¹. Селянське походження, вчительський авторитет, активна позиція і радикальні патріотичні висловлювання Я. Бойка привернули увагу Б. Вислоуха та І. Дашинського. 40 рр. життя Я. Бойко віддав

⁹²⁷ Jan Madejczyk: Pamiętnik z lat 1880–1918. ZNiO we Wrocławiu. Mf BN. 12479/II. K. 12.

⁹²⁸ Kubisz J. Pamiętnik starego nauczyciela... S. 240.

⁹²⁹ Papiery dotyczące internatu dla Sem. Naucz. Zen. we Lwowie. Biblioteka Narodowa. Rps. IV9837. K. 9–13.

⁹³⁰ Kasperek B. Jakub Bojko 1857–1943. Lublin, 1998. S. 5–218.

⁹³¹ Bojko J. Dwie dusze. Warszawa: 1911. S. 14–16.

політиці: протягом 19 рр. був депутатом сейму (1895–1914), 21 рр. – парламенту (1897–1918), ще 16 рр. був депутатом і сенатором Сейму Другої Речі Посполитої (1919–1935)⁹³². Його успіх не вдалося повторити нікому з народних педагогів.

Учителі часто писали тексти ідеологічного спрямування. У творах проходили спільні мотиви: незаперечні й історично обумовлені права, загрози, необхідність працювати спільними силами і надії на покращення. У ключі національної місії багато учителів розглядали боротьбу з неграмотністю дорослих. Проводячи уроки базової грамоти, вони вважали, що вводять соціальні низи в національну культуру, адже роблять її здобутки доступними для них⁹³³.

Точно визначити, який відсоток вчителів проявляв себе у служінні національній ідеї, неможливо. Очевидно, йдеться про активну меншість. Певною мірою це ілюструють дисциплінарні розслідування у справах національно-політичного змісту. Так, на 1870/1871 н. р. загальна кількість народних учителів у провінції становила 3 718 осіб⁹³⁴, з них тільки 32 особи (0,86 %) були звинувачені в порушеннях національного характеру⁹³⁵. На 1904 р. таких випадків було нараховано 78 (0,73%)⁹³⁶ при загальній кількості 10 661 вчителів⁹³⁷. Подібне кількісне співвідношення фіксується і на 1911/1912 н. р.: з 16 005 народних учителів⁹³⁸ звинувачення на національно-політичному ґрунті були закинуті 109 особам (0,68 %)⁹³⁹. Ця статистика не дає права стверджувати, що 99 % народних учителів були поза національним рухом. Не всі випадки доходили до

⁹³² Kasperek B. Jakub Wojko... S. 5–218.

⁹³³ Врецьона Г. Які учитель, такі школи. *Газета школьна*. 1878. Ч. 16. 15 серпня; Врецьона Г. Учителі і их вліяне. *Школьна часопись*. 1880. Ч. 1. 13 вересня; Врецьона Г. Новомодні основы вихованя. *Школьная часопись*. 1886. Ч. 19–20. 20 падолиста; Врецьона Г. Новомодні основы вихованя (Конець). *Школьная часопись*. 1886. Ч. 22. 28 падолиста.

⁹³⁴ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1875/1876... S. 7.

⁹³⁵ Звіти окружних шкільних рад про розгляд справ учителів початкових шкіл, звинувачених у занедбуванні вчительських обов'язків і брутальному поводженні з дітьми та рішення з цих питань за 1870–1871 рр. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 49. 149 арк.

⁹³⁶ Рішення про звільнення вчителів з прізвищами «А – Я», 1904/1905 р. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2942. 148 арк.

⁹³⁷ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1904/1905... S. 38.

⁹³⁸ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1911/1912... S. 49.

⁹³⁹ Листування Крайової шкільної ради у Львові про переведення, звільнення і призначення вчителів початкових шкіл на 1913/14 н. р. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4803. 122 арк.

Крайової шкільної ради, а увагу шкільної адміністрації привертали лише крайні форми. Утім, більшість народних учителів не були активно залученими в національно-політичні процеси.

9. 3. Єврейське шкільництво

Єврейське населення тогочасної Галичини поділялося на чотири групи: ортодокси, хасиди, асимілятори і сіоністи. Усі вони мали власне ставлення до освіти, продиктоване релігійними і світоглядними особливостями. Хронологічно найстаршою була група ортодоксальних юдеїв. У них цінність навчання не підлягала сумніву, що впливало з релігії. Традиційний юдаїзм пропонував уклад із суспільною ієрархією, на вершині якої перебували вчені-талмудисти. Шлях до здобуття статусу проходив через релігійну освіту, що була сакраментом⁹⁴⁰.

Світську народну школу ортодокси сприймали з осторогою. Ймовірно, питання про необхідність загальної освіти в їхньому середовищі не постало б ще довго, якби не шкільний закон від 14 травня 1869 р., який встановив загальний шкільний примус. Для ортодоксів це було проблемою. Платити штраф не завжди виходило, особливо з огляду на те, що єврейські сім'ї були чисельними й одночасно налічувати четверо-п'ятеро дітей шкільного віку. Щоб зекономити, батьки часто записували до народних державних шкіл тільки дочок.

Ще складнішим ставлення до шкільного навчання було в хасидів⁹⁴¹. Його зміст зводиться до заперечення принципів ортодоксів. Це стосувалося і ставлення до освіти. Якщо юдаїзм розглядав вартість людини крізь призму її навченості, то хасиди ставили в центр ірраціональність, емоції і покірність перед цадиком⁹⁴².

⁹⁴⁰ Bolechów we wrześniu. *Zgoda*. Nr. 5. 1877. 28 września; Lisek J. «Jestem sobie piękną dziewczyną, czerwone nici przędę» – genderowe odczytanie obrazu kobiecości w żydowskich pieśniach ludowych. *Studia Judaica*. Nr. 1 (31). Kraków, 2013. S. 93; Rubin R. *Voices of a People: The Story of Yiddish Folksong*. Illinois, 1979. S. 33.

⁹⁴¹ Assaf D. Chasydyzm: zarys historii. URL: <http://www.tau.ac.il/~dassaf/articles/Chasydyzm.pdf>.

⁹⁴² Perec J.-L. Między dwiema górami. *Z nieznanego świata. Opowieści chasydzkie ludowe*. Warszawa, 1963. S. 5.

Негативний стосунок до юдаїзму викликав відмову від навчання взагалі. Хасид не потребував науки, бо всі правди він отримував від Бога через цадика⁹⁴³. Тому, коли в 1870-их рр. святобливий ребе чудотворець Шолем з Белза навчав, що «знання навіть одної-єдиної літери латинської є на душі прямою не до змиття»⁹⁴⁴, ніхто з його вірних не допускав думки про те, щоб записати дитину до школи.

Після 1869 р. хасиди опинилися в непростій ситуації. З одного боку, вони були найбільш бідною верствою тогочасних євреїв⁹⁴⁵, тому штрафи виявлялися для них непосильними. З іншого, хасидські цадики були налаштовані агресивніше, ніж рабини. Цадики боролись за владу, адже замкнутість спільнот забезпечувала непохитність авторитету⁹⁴⁶. Світська школа означала вихід у світ «інших» і ускладнення контролю з боку «своїх». На демонстрації проти шкільного примусу 29 серпня 1895 р. цадик Дуклі твердив: «Не записуйте, борони Боже, дітей до школи. Бо богобоязні знають, що діти відійдуть від Закону»⁹⁴⁷. Хасид стикався з вибором, кому скоритися і проти кого повстати: проти Бога чи цісаря. Його дилема зводилася не до того, яку освіту обрати, а як її уникнути. Серед хасидських дітей до народних шкіл протягом 1869–1903 рр. було записано приблизно 4 %⁹⁴⁸.

Принципово відрізнялось ставлення до освіти у прихильників асиміляції. Рух асиміляторів бере початок від Гаскалі⁹⁴⁹, з цим пов'язане позитивне ставлення до світської школи. Ще на початку XIX ст. маскілім Галичини твердили про необхідність рівних прав при рівних можливостях, які може забезпечити тільки освіта на рівні з усіма. 1813 року Юзеф Перль створив першу світську школу для

⁹⁴³ Warstwy społeczeństwa żydowskiego. *Zgoda*. Nr 6. 1878. 19 marca.

⁹⁴⁴ Langer J. 9 bram do tajemnic chasydów. Kraków, 1987. S. 38.

⁹⁴⁵ Soboń M. Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1869–1914. Kraków, 2011. S. 84.

⁹⁴⁶ Возняк Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник. Львів, 2010. С. 13.

⁹⁴⁷ של מור' הלישון העברית בבית הספר להקדש. *Światło Hamaor*. 1895. Nr 6. 1 września.

⁹⁴⁸ Листування окружної шкільної ради з Правлінням єврейської громади про навчання єврейської молоді в «хайдерах». ЦДІАЛ у м. Львові. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 1243. Арк. 1.

⁹⁴⁹ Mendelssohn M. Ueber die Frage: was heißt aufklären? *Berlinische Monatsschrift*. 1784. Nr 4. 4. IX.

євреїв⁹⁵⁰. У першій половині століття ініціативи маскілім були маргінальними. Ситуація почала змінюватися з поширенням в Галичині у 1850-их рр. реформованого юдаїзму. Прихильники темплу відмовлялися від багатьох догматичних принципів юдаїзму і, що найважливіше, вважали євреїв не народом, а релігійною групою⁹⁵¹. Завдяки цьому можна було залишатися євреєм за і бути одночасно німцем чи поляком за національністю. Рух асиміляторів виразно еволюціонував і на період прийняття Державного шкільного закону перейшов на бік поляків. Обґрунтуванням став міф про «добру польську шляхту», що прийняла євреїв-вигнанців. Тепер євреї мали з вдячності підтримувати поляків⁹⁵². Шкільна реформа 1869 року, що була здобутком польського руху, повинна була повністю підтримуватися євреями. У поєднанні з ідеями Гаскалі, освіту в польській школі сприймали як благо, тобто «вихід у світ не через хрест, а через школу»⁹⁵³.

Специфічне розуміння завдань школи було в сіоністів⁹⁵⁴. Це середовище сформувалося в Галичині на зламі XIX–XX ст. Поширення сіонізму було пов'язаним із кризою світогляду Гаскалі. Після єврейського погрому 1882 р. в Російській імперії і 1898 р. в Галичині радикально налаштована молодь заявила про те, що оскільки неєврейський світ агресивно налаштований до євреїв, то вони мають відповісти взаємністю⁹⁵⁵; євреї – це не релігійна група, а народ, який повинен пройти шлях автоемансипації⁹⁵⁶. Одним із інструментів модернізації мала стати національна школа з івритом як мовою викладання⁹⁵⁷. Цю ідею підтримав О. Тон⁹⁵⁸. Однак іврит не був пристосованим до світських наук, тому на

⁹⁵⁰ Borzymińska Z. Perl Józef (Josef). *Polski słownik judaistyczny*. URL: [http://www.jhi.pl/psj/Perl_Jozef_\(Josef\)](http://www.jhi.pl/psj/Perl_Jozef_(Josef)); Sinkoff N. The Maskil, The Convert, and the Agunah: Joseph Perl as a Historian of Jewish Law. *AJS Review*. № 27. Cambridge, 2003. S. 281–284.

⁹⁵¹ Nordau M. *Żydowska emancypacja a wiara w mesjasza...* S. 194.

⁹⁵² Lewicki W. *Z rozmów i rozmyślań na temat kwestii żydowskiej*. Lwów, 1914. S. 20.

⁹⁵³ Nordau M. *Żydowska emancypacja a wiara w Mesjasza...* S. 195.

⁹⁵⁴ Herzl T. *Der Judenstaat. Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage*. Berlin, 2016. S. 17–20.

⁹⁵⁵ Schwarz K. *Memento. Moriah*. Nr 5–6. 1910. Grudzień.

⁹⁵⁶ Feldman W. *Asymilatorzy, syjoniści i Polacy*. Kraków, 1893. S. 18.

⁹⁵⁷ Z Lwowskiej szkoły izraelskiej. *Wschód*. 1901. Nr 16. 18 stycznia; Korngrun F. *O szkole hebrajskiej. Moriah*. Nr 5–6. 1910. Grudzień.

⁹⁵⁸ Thon O. *Pisma i Kazania...* S. 102, 140.

початку XX ст. сіоністи ще не мали що запропонувати.

Зважаючи на відсутність єдиного погляду на початкову освіту, в Галичині сформувалась багатоваріантна система шкільного навчання для євреїв. Єврейські діти могли навчатись у традиційних хедерах, в народних школах, у де-юре загальних, але де-факто конфесійних закладах, а також у приватних, котрі різнилися направленістю відповідно до поглядів того, хто цю школу утримував.

Хедери були призначені для ортодоксальних євреїв⁹⁵⁹. Навчання розпочиналося в 4–5 рр.⁹⁶⁰ і тривало до 13 рр., тобто до *бар-міцви*. Дівчата могли ходити до хедера разом з хлопцями до 6 рр.⁹⁶¹ Предмети не були поділені на уроки івриту, молитви, П'ятикнижжя і Талмуду⁹⁶². Педагог Ю. Старкель писав: «Одразу починають вчити мертву мову, якої ніхто не вживає, а вчать тою мовою таких речей, які переростають вік і розум»⁹⁶³. Вчителями у хедері були меламенти. Ними ставали рабини, колишні учні єшив або люди інших професій⁹⁶⁴. О. Тон згадував батька, який через брак роботи в торгівлі працював меламентом: «він, коли сам вивчив «а», інших вчив «а», як навчився «бе», вчив – «бе»⁹⁶⁵. У громадській думці побутував негативний образ меламена, названого «меламудом»⁹⁶⁶.

За розпорядженням Президії намісництва від 11 червня 1874 р., підтвердженого 9 липня 1907 р., хедери було реорганізовано в недільні школи⁹⁶⁷. Передбачалося, що обмеження призведе до зменшення кількості хедерів. Їх число справді почало падати, але залишалося значним. Так, на 1899 р. у Галичині діяло

⁹⁵⁹ Kłańska M. Aus dem Shtetl in die Welt 1772 – 1938. Ostjüdische Autobiographien in deutscher Sprache. Köln, 1994. S. 165–200.

⁹⁶⁰ Żebrowski R. Cheder. *Polski słownik judaistyczny*. URL: <http://www.jhi.pl/psj/cheder>.

⁹⁶¹ Chagall B. *Płonące świeczke*. Kraków, 1978. S. 53–55.

⁹⁶² Цетлин С. Детство в шкловском хедере. *Лехаим*. 2008 (5768). № 2 (190). Февраль.

⁹⁶³ Starkel J. Jak Żydom postępować... S. 17–18.

⁹⁶⁴ Цетлин С. Детство в шкловском хедере. *Лехаим*. 2008 (5768). № 2 (190). Февраль; Шалом-Алейхем. С ярмарки. Жизнеописание. Москва, 1960. С. 88.

⁹⁶⁵ Thon-Rostowa N. *Ozjasz Thon. Wspomnienia córki*. Lwów, 1937. S. 7.

⁹⁶⁶ Markstejn M. *Kilka słów o szkołach izraelickich*. Brody, 1872. S. 12.

⁹⁶⁷ Листування з Крайовою шкільною радою про заснування і організацію хедерів, 1911 р. *ЦДІАУ у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 144. Арк. 1.

659 хедерів⁹⁶⁸, у 1901 р. – 634⁹⁶⁹, на 1908 р. – 557⁹⁷⁰, у 1910 р. – 563⁹⁷¹. Відсоток хлопців, що відвідували хедери, зріс, від 24,27 % на 1899 р., до 31,06 % в 1910 р. Крайова шкільна рада зверталася до кагалів, закликаючи «молодь стримати від відвідування хедерів»⁹⁷², проте кагали рідко втручалися⁹⁷³.

Альтернативою хедерам були світські народні школи⁹⁷⁴. Чисельність учнів-євреїв до почату ХХ ст. зростала, а протягом 1900–1914 рр залишалася рівною. Так, на 1875 р. з 63 503 єврейських дітей школи відвідувало 19 804 особи (31,19%)⁹⁷⁵, в 1880 р. з 79 673 навчалася 34 946 (43,88 %)⁹⁷⁶, на 1902 р. з 80 072 – 47 586 дітей (59,43 %)⁹⁷⁷, у 1905 р. – з 84 128 вчилися 49 073 особи (58,33 %)⁹⁷⁸, на 1912 р. показник складає 90 163 усіх на 59 787 учнів (66,31 %)⁹⁷⁹. Більшістю були дівчата: на 1875 р. – 65,52 %⁹⁸⁰, в 1880 р. – 69,42 %⁹⁸¹ на 1902 р. – 73,03 %⁹⁸², в 1905 р. – 76,67%⁹⁸³, а на 1912 р. – уже 81,63 %⁹⁸⁴.

Загальна народна школа у випадку євреїв мала особливості. По-перше, вони завжди були в меншості, по-друге, вчитель рідко належав до «своїх», по-третє, навчання часто відбувалося чужою мовою. У стосунках з однокласниками існувало кілька моделей: неприйняття, нейтральне ставлення, приязнь. Перший варіант був імовірним, адже мав місце побутовий антисемітизм. Діти сприймали

⁹⁶⁸ KK Ministerium für Kultus und Unterriecht. Szkolnictwo izraelickie. AGAD. Zesp. 304. Sygn. 352u. K. 1776.

⁹⁶⁹ Ibid. K. 1329.

⁹⁷⁰ Ibid. K. 540.

⁹⁷¹ Ibid. K. 270.

⁹⁷² Лист Крайової шкільної ради до Правління єврейської громади про навчання єврейської молоді у «хайдерах». ЦДІАУ м. Львові. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 1243. Арк. 2.

⁹⁷³ Szkoła fundacyjna w Kołomyi. *Światło «Hamaor»*. 1895. Nr 4. 1lipca.

⁹⁷⁴ Bolechów we wrześniu. *Zgoda*. Nr 5. 1877. 28 września; Żydówka-emancypantka. *Wschód*. Nr 33. 1901. 7 czerwca; Emancypacja kobiet a żydostwo. *Wschód*. Nr 37. 1901. 28 czerwca; Jeszcze Żydówka-emancypantka. *Wschód*. Nr 41. 1901. 26 lipca.

⁹⁷⁵ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1875/1876... S. 7a.

⁹⁷⁶ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1880/1881... S. 62.

⁹⁷⁷ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1902/1903... S. 109.

⁹⁷⁸ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1904/1905... S. 112.

⁹⁷⁹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1911/1912... S. 98.

⁹⁸⁰ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1875/1876... S. 7a.

⁹⁸¹ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1880/1881... S. 62.

⁹⁸² Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1902/1903... S. 109.

⁹⁸³ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1904/1905... S. 112.

⁹⁸⁴ Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku 1911/1912... S. 98.

його буквально, що впливало на їх ставлення до однокласників. Траплялися випадки відвертої жорстокості⁹⁸⁵. Проте іноді інтеграція була глибшою, через дружбу засвоювалися культурні зразки, зникав страх і виникала симпатія.

Для євреїв проблемою був мовний бар'єр. Зазвичай, вони навчались у школах з польською мовою, тоді як для більшості рідним був ідиш. Виняток становили лише вихідці з родин асиміляторів⁹⁸⁶. Для решти наука починалася з незрозумілих слів. Ще одна складність стосувалась укладу життя, в тому числі прихильників темпю. Навчання в суботу порушувало шабат. Тут усе залежало від шкільної адміністрації⁹⁸⁷. Здебільшого діти в ці дні не приходили на уроки. Часом ці труднощі намагалися вирішити компромісно. Таким експериментом стали дві львівські школи, ім. Т. Чацького та ім. С. Конарського, які формально були польськими, а фактично єврейськими⁹⁸⁸. Окремим є питання зв'язку школи з конверсіями⁹⁸⁹. Сюжет «вихрещення через школу» був популярним⁹⁹⁰, але ця інформація з фактами мала небагато спільного⁹⁹¹.

Хедери і світські народні школи були крайнощами. Тому існував третій шлях – світські школи для євреїв з егалітарним спрямуванням. Їх завданням була підготовка хлопців до вступу в професійні навчальні заклади, тобто створення єврейського пролетаріату⁹⁹². У Габсбурзькій монархії реалізація цього проекту розпочалася за сприяння Ізраїльського альянсу⁹⁹³. Галицькі євреї завдячували

⁹⁸⁵ Листування про зміни в релігійно-моральному вихованні учнів, 1912 р. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 123. Арк. 2–7.

⁹⁸⁶ Towarzystwo pedagogiczne. *Zgoda*. Nr 1. 1877. 3 sierpnia.

⁹⁸⁷ Звіти рабина Гутмана про перевірку діяльності початкових шкіл у Львові. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 204. Арк. 3.

⁹⁸⁸ Там само. Арк. 3–5.

⁹⁸⁹ Ofiara żydowska. *Wschód*. 1900. Nr 2. 12 października; Znowu ofiara żydowska. *Wschód*. 1900. Nr 7. 16 listopada.

⁹⁹⁰ Feldman W. *Piękna Żydówka: szkic psychologiczno-społeczny*. Warszawa, 1888. S. 14–15.

⁹⁹¹ Вовчко М. Конверсії євреїв у Львові (друга половина XIX – початок XX століття). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2013. Вип. 48. С. 79–103.

⁹⁹² Friedländer M. *Vom Cheder zur Werkstätte. Eine Erzählung aus dem Leben der Juden in Galizien* von F.v.N.G. Wien: 1885. 41 s; Friedländer M. *Die drei Belfer. Culturbilder aus Galizien*. Wien: 1894. 129 s.

⁹⁹³ Zb. zespolów szczątkowych. Izraelitische Alianz zu Wien 1902, 1915–1919. *AAN. Zesp.* 330. K. 2–4.

появі нових шкіл барону Морісу де Хіршу⁹⁹⁴. 1891 р. барон М. Хірш заснував окрему Фундацію⁹⁹⁵. Результати праці виявилися позитивними: на 1908 р. у Галичині діяло 47 початкових шкіл Хірша з 178 вчителями і 7 557 учнями⁹⁹⁶.

Школи Фундації були польсько-єврейськими: в них викладали польською мовою, а педагогічний підхід був пристосованим до євреїв⁹⁹⁷. Ці навчальні заклади добре розв'язували питання мовного бар'єру. Враховувалося те, що польська для більшості учнів була малозрозумілою, проте власне на неї робився найбільший акцент⁹⁹⁸. Повноцінне навчання починалося з другого класу. Хоча в школах Хірша вчили менше, ніж у народних, але ефект для євреїв виявлявся кращим, бо нове впроваджувалося поступово. Таким чином з'явився попит на групу професійних світських учителів-євреїв. Ще однією специфічною рисою було моноетнічне середовище і національне виховання в польському дусі. Виховним завданням було формування в учнів ідентичності польських євреїв. Зв'язок із єврейськими коренями зберігався через релігію і традицію, з польськістю – налагоджувався через мову й історію⁹⁹⁹. З педагогічної точки зору, такий підхід був дещо абсурдним, адже вчитель-єврей вчив учнів-євреїв, як бути поляками.

Також діяла мережа приватних конфесійних шкіл. На 1907 р. їх налічувалося 72. Офіційними мовами викладання були німецька або польська¹⁰⁰⁰. Частіше

⁹⁹⁴ Żebrowski R. Fundacja barona Maurycego Hirscha dla Popierania Szkolnictwa Ludowego w Królestwie Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim i w Księstwie Bukowiny. *Polski słownik judaistyczny*. URL: http://www.jhi.pl/psj/Fundacja_barona_Maurycego_Hirscha_dla_Popierania_Szkolnictwa_Ludowego_w_Krolestwie_Galicji_i_Lodomerii_z_Wielkim_Ksiestwem_Krakowskim_i_w_Ksiestwie_Bukowiny.

⁹⁹⁵ Statut organizacyjny Fundacji Fundacja barona Maurycego Hirscha dla Popierania Szkolnictwa Ludowego w Królestwie Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim i w Księstwie Bukowiny. Lwów, 1891. S. 2; Statystyka szkół Fundacji barona Hirscha. *Światło Hamaor*. Nr 1. 1895. 1 kwietnia.

⁹⁹⁶ Żebrowski R. Fundacja barona Maurycego Hirscha dla Popierania Szkolnictwa Ludowego... URL: http://www.jhi.pl/psj/Fundacja_barona_Maurycego_Hirscha_dla_Popierania_Szkolnictwa_Ludowego_w_Krolestwie_Galicji_i_Lodomerii_z_Wielkim_Ksiestwem_Krakowskim_i_w_Ksiestwie_Bukowiny.

⁹⁹⁷ Sprawa kierowania młodzieży naszej ku rzemiosłu i rolnictwu. I. *Światło Hamaor*. 1895. Nr 1. 1 kwietnia; Sprawa kierowania młodzieży naszej ku rzemiosłu i rolnictwu. II. *Światło Hamaor*. 1895. Nr 2. 1 maja; Sprawa kierowania młodzieży naszej ku rzemiosłu i rolnictwu. III. *Światło Hamaor*. 1895. Nr 3. 1 czerwca.

⁹⁹⁸ Wychowanie i oświata. *Głos żydowski*. 1907. Nr. 6. 17 maja.

⁹⁹⁹ Korespondencja. Z Tarnowa. *Światło Hamaor*. 1895. Nr 1. 1 kwietnia; SP. Szkoły fundacji br. Hirsza. *Wschód*. 1900. Nr. 13. 28 grudnia; Emes. Szkoły ludowe fundacji barona Hirscha w Galicji. *Wschód*. 1901. Nr. 25. 22 marca.

¹⁰⁰⁰ Звіти рабина Гуттмана. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 204. Арк. 1.

адміністрація вибирала польську¹⁰⁰¹. Такі школи були чимось середнім між народними і хіршівськими. Від державних їх відрізняло те, що на навчання приймали лише євреїв, не діяла коедукація, уроки біблійного івриту були обов'язковими. Від шкіл Хірша конфесійні відрізнялися відсутністю егалітарного спрямування, релігійним вихованням, окремими класами для дівчат. У конфесійних школах тенденції до полонізації були менш помітними¹⁰⁰².

Особливим навчальним закладом була Єврейська школа у Кракові, заснована в 1908 р. сіоністичною організацією Товариство єврейської народної школи. Задум її творців полягав у тому, щоб виховати новочасне покоління з єврейською національною, а не релігійною ідентичністю. Планувалося, що мовою викладання стане іврит. Проте ці наміри виявилися утопією. Товариство прийняло рішення про тимчасове використання польської мови для загальноосвітніх предметів¹⁰⁰³. Програма у школі була розширена на 15 год. івриту. Ставлення вчителів до учнів було специфічним, адже школу сприймали як «кузню політичних кадрів»¹⁰⁰⁴. Хоча учні не здобували досвіду контактів із представниками інших національностей, вони отримували інший цінний досвід – гендерної рівності, що відображалась в учнівському і вчительському складі¹⁰⁰⁵. До 1914 р. школа підготувала тільки один випуск. Цього часу було замало, щоб оцінити її вплив.

Єдиного погляду на єврейське шкільництво не існувало. Ортодокси і хасиди виступали проти народної освіти, тоді як асимілятори вбачали в ній шлях соціальної емансипації. З появою сіоністичного руху з'явилась концепція національної школи, значною мірою запозичена з польських зразків. Відсутність спільного розуміння сформувала багатоваріантну систему початкової освіти: хедери, приватні школи різної направленості та навчання у загальних народних

¹⁰⁰¹ Szkoły wyznaniowe izraelickie. *Zgoda*. Nr 1. 1877. 3 sierpnia.

¹⁰⁰² Звіти рабина Гуттмана. ЦДІА України у м. Львові. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 204. Арк. 4.

¹⁰⁰³ Feldhorn J. Zarys historii Szkoły Hebrajskiej w Krakowie. *To była Hebrajska Szkoła w Krakowie*. Tel-Aviv, 1984. S. 25–26.

¹⁰⁰⁴ Gross N. Semper Fidelis. *To była Hebrajska Szkoła...* S. 77.

¹⁰⁰⁵ Grono nauczycieli. Uczyli w szkole powszechnej. *To była Hebrajska Szkoła...* S. 37.

школах. Кожен з варіантів мав чітко виражену специфіку, а вибір впливав на життєві перспективи єврея в умовах динамічної дійсності модерної доби.

9. 4. Особливості роботи народних учителів у національно змішаних класах

Ні ідеологи польського та українського рухів, ні фахові педагоги не розв'язували проблеми національного виховання в етнічно змішаних класах. З цим вчитель залишався на самоті. З одного боку, він був зобов'язаний вчити однаково добре всіх, з іншого, мусив прищеплювати учням національні ідеали польського чи українського руху. Поєднати ці завдання було неможливо, адже виховувати «добрими поляками» чи «свідомими русинами» одних означало допускати дискримінацію інших. У класі могли навчатися ще євреї та німці. Тому вчитель змушений був розставляти пріоритети. Існувало три стратегії вибору: на користь просвітницької ролі, національного руху чи нейтральна позиція.

Народні учителі, які ставили пріоритетом просвітництво, відмовлялися виконувати вимоги діячів національних рухів щодо ідеологічної спрямованості навчання. Основним вектором виховання ставали моральні принципи, толерантність і трактування освіти як блага, що рівно доступне для всіх. Ян Владислав Давид писав: «Для справжнього вчителя, якщо навіть він не позбавлений себелюбства і амбіцій, центром є людина...»¹⁰⁰⁶. Цей гуманістичний підхід учителі розглядали в категоріях служіння людству¹⁰⁰⁷, тобто їм теж був притаманний ідеалізм, як і у випадку колег, включених у національний рух. Різниця полягала лише у зміні максими з «усе для народу» на «все для людей».

У школі просвітницький месіанізм вчителя проявлявся або в підкреслено доброму ставленні до дітей іншої національності, або у формуванні клімату рівності. Виразно лояльне ставлення вчителя до «іншого» найчастіше мало місце у випадках, коли клас був етнічно однорідним. За таких обставин «інший» нерідко ставав об'єктом насмішок. Учителі-гуманісти, стикнувшись із проявами

¹⁰⁰⁶ Dawid J-W. O duszy nauczycielstwa. *Rodzina i szkoła*. 1913. Nr 19–24. Październik, listopad, grudzień.

¹⁰⁰⁷ Aufklärung tut Not. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 33. 16 August; Tut Euere Pflicht! *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 38. 20 September.

дискримінації, ставали на сторону жертви. Так, Даріуш Стефаняк, ставився з сентиментом до учнів-євреїв: «Я хотів зрозуміти болі і жалі цієї душі, щоб не стати спільником недолі і відігнати її геть: «дитину мені не чіпай!» А це була душа єврейської дівчинки, найменш зрозуміла й відчута, але така різна»¹⁰⁰⁸. На необхідності поблажливого ставлення вчителя до дітей, що опинились у національній меншості в класі, наголошував Ян Неціслав. Його центральною ідеєю була «емансипація людської душі з національно-політичних клешень»¹⁰⁰⁹. Педагог звертав увагу на німців, для яких навчання ставало проблемою через мову. Він радив учителям оцінювати не результат, а зусилля¹⁰¹⁰.

Створення клімату рівності частіше стосувалось польсько-українських класів, де чисельне співвідношення учнів наближалось до однакового. Учитель-гуманіст пояснював дітям, що національні відмінності існують, але в різноманітності всі рівні. Так було у випадку К. Банах-Гриневич. Українська етнічна приналежність, симпатія до поляків і досвід життя в польському середовищі сформували її як учительку з толерантними поглядами, які вона прищеплювала учням¹⁰¹¹. Існували модифікації цього підходу. Наприклад, М. Опалек доносив учням принципи рівноправності поляків і русинів, виходячи з переконання, що українці і русини – за своєю суттю відмінні¹⁰¹². До русинів він зараховував усіх толерантних щодо поляків, тобто «давній братній народ», натомість, українцями вважав «злу мутацію» русинів, що проявлялася в антипольських настроях. Місію педагога він вбачав у творенні глибокого міжнаціонального симбіозу в колективі дітей на основі взаємної лояльності й дружніх зав'язків¹⁰¹³. Така позиція не була особливо популярною, хоча деякі середовища й пропагували ідею конфронтації українців з

¹⁰⁰⁸ Embe. O duszy dziecka żydowskiego (Spostrzeżenie polskiego nauczyciela). *Moriah*. 1910. Nr 5-6. Grudzień.

¹⁰⁰⁹ Niecisław J. Tolerancja, równouprawnienie, wolnomyślicielstwo, wyznanie. Warszawa, 1913. S. 4.

¹⁰¹⁰ Niecisław J. Wychowanie współczesne jako stara przyczyna zdenerwowania... S. 16.

¹⁰¹¹ Гриневич Я. Катря Гриневичева... С. 12–13.

¹⁰¹² Інтерв'ю з Болеславом Опалком...

¹⁰¹³ Kronika rodu Opałków... – S. 18–21.

польським-руським суспільством, частиною якої були школа і вчитель¹⁰¹⁴.

Вибір просвітницького месіанізму у професійній діяльності не завжди виключав участь вчителя в національному русі. Приклад Ю. Опалка особливо промовистий. Інтереси польського руху він відстоював зі зброєю в руках під час Січневого повстання, проте як директор руської народної школи ім. М. Шашкевича проявляв національну толерантність¹⁰¹⁵. Симпатію щодо «братнього народу» він формував також у власних дітей, яких навіть записав до руського хору при церкві Петра і Павла у Львові¹⁰¹⁶. Толерантне ставлення до учнів-русинів Ю. Опалка було пов'язане з дітоцентризмом, що аж ніяк не применшувало ваги польської справи в його очах.

Приклади учителів з толерантною щодо учнів позицією досить численні, що пов'язано з глибоким взаємопроникненням польськості та руськості в Галичині. Проте відсутність чітких кордонів у національній площині мала й іншу сторону – часто це викликало бажання відмежуватися від «інших» і витіснити їх зі «свого» простору. Таке відчуття ставало причиною упередженого ставлення деяких учителів до «чужих» дітей. Найрадикальнішим проявом цього була національна дискримінація учнів, про що свідчать матеріали дисциплінарних розслідувань.

Національна дискримінація могла бути свідомим актом образи іншої національності або ж «побічним ефектом» національного виховання у класах з мішаним етнічним складом. Перший варіант був пов'язаний з агресивною поведінкою вчителя, в таких справах нерідко фігурували факти побиття. У 1903 р. у Жовкві вчитель початкової школи Антоній Яворський не допускав на уроки русинів, оскільки руському народові, як він стверджував, наука не потрібна, бо «вони були, є і залишаться хлопами, а в школі повинні вчитися діти, що мають

¹⁰¹⁴ Moskiewskie apostołstwo. *Strażnica Polska*. 1879. Nr. 8. 17 lipca; Wyniki potocznej pracy. *Strażnica Polska*. 1789. Nr. 9. 31 lipca; Kilka smutnych a prawdziwych faktów. *Strażnica Polska*. 1879. Nr. 10. 14 sierpnia; Kronika tygodniowa. Deutsch und Polnisch. *Strażnica Polska*. 1880. Nr. 2. 18 stycznia; Lingwistyczne wichrzycielstwo przeciw Rusinom. *Strażnica Polska*. 1882. Nr. 9. 29 lipca; Słowo do braci. *Strażnica Polska*. 1882. Nr. 9. 29 lipca; Pocieszny objaw. *Strażnica Polska*. 1882. Nr. 4. 20 maja; Idea narodowa. *Strażnica Polska*. 1882. Nr. 10. 12 sierpnia; Do szanownych panów nauczycieli. *Strażnica Polska*. 1883. Nr. 20. 27 stycznia.

¹⁰¹⁵ Kronika rodu Opalków. Materiały z archiwum rodzinnego zebrane przez W. Opalka. S. 21.

¹⁰¹⁶ Інтерв'ю з Болеславом Опалком...

відповідні здібності і потреби»¹⁰¹⁷. А. Яворський бив дітей, щоправда, як польської, так і руської національності. Сам учитель звинувачення в побитті відкидав, але підтверджував вислови про русинів. Справа не була розглянута до кінця, а слідча комісія, залишила вчителя-поляка на посаді¹⁰¹⁸. Схожа справа розглядалась у 1906 р.. Вчителя-русина з м. Цешанів, Михайла Чабака, звинуватили в образі учнів-поляків. Учитель обзивав їх «ляхами» і змушував вчити напам'ять уривок з «Гайдамаків» Т. Шевченка, де йшлося про вбивство Гонтою дітей-католиків¹⁰¹⁹. Випадки свідомої образи траплялися нечасто, зазвичай дискримінація за етнічною ознакою виникала на ґрунті національного виховання.

Бажання вчителя прищепити дітям патріотичний світогляд іноді оберталось непоправними наслідками. У 1900 р. Крайова шкільна рада розглядала справу Марцелія Козака з м. Ярослав. За походження він був русином і підкреслював руськість. У його класі навчалось 47 учнів, з яких 12 були русинами. Цих дітей, як говорилося у скарзі, внесений 5 грудня 1899 р., М. Козак ставив у привілейоване становище. Зате учнів польської національності він принижував. Зі знущаннями вчителя батьки учнів пов'язували смерть одного з хлопців, Збігнєва Тарнавського. Учитель нібито довів учня до самогубства (хлопець втопився 8 вересня 1899 р.)¹⁰²⁰. Чи був учитель винен у смерті учня сказати важко, принаймні Крайова шкільна рада не дійшла до конкретного висновку, а звільнення мотивувала «поширенням національної ворожнечі між учнями»¹⁰²¹. М. Козак вину заперечував і перекладав відповідальність на неуважних батьків. Проте факт звинувачення свідчить про те, що національне приниження у класі мало місце.

Іншим проявом вибору вчителя на користь вимог національного руху було

¹⁰¹⁷ Справа про звинувачення вчителя народної школи в Жовкві в образі національних почуттів учнів-українців. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3110. Арк. 1–6.

¹⁰¹⁸ Там само. Арк. 5–6.

¹⁰¹⁹ Справа про звинувачення вчителя народної школи у зневаженні польського національного герба. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3948. Арк. 1–45.

¹⁰²⁰ Справа про звинувачення вчителя народної школи у Ярославі в поширенні національної ворожнечі між учнями. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2330. Арк. 2.

¹⁰²¹ Там само. – Арк. 23.

«не помічання» дітей іншої національності. Ю. Шнайдер протягом майже шістдесяти років працювала на території польсько-українського етнічного пограниччя. Вона згадувала про учнів різної етнічної приналежності, але ніколи про поляків, хоча вони за час її вчителювання траплялися. Звичайно, на підставі спогадів, у яких відсутній учень-поляк, складно говорити про дискримінаційний момент. Проте вони у поєднанні з її націоналістичною риторикою показують орієнтири вчительки і дозволяють припустити, що «небачення» учнів «чужої» національності було свідомим вибором.

Серед народних учителів були й ті, які розглядали професію як звичайну роботу, абстрагуючись від просвітницького чи національного месіанізму. Для них етнічна приналежність учнів не мала значення. Про цих учителів відомо небагато, адже пересічна людина, в житті якої не було особливих потрясінь, нечасто входить в історію. Хоча саме такі вчителі, правдоподібно, становили більшість¹⁰²². Народні вчителі з нейтральною позицією мали дві спільні риси. По-перше, вони походили з етнічно однорідних територій, тобто їм була притаманна певна острівна свідомість. По-друге, такі вчителі були позбавленими фанатизму щодо роботи, що мало як позитивну, так і негативну сторону.

Формування особистості вчителя на відстані від польсько-українського пограниччя робило вимоги національного руху дуже абстрактними. Відсутність гострої необхідності робити вибір між націоналізмом і гуманізмом знижувала рівень усвідомлення власного месіанізму, тобто сприяла тому, що вчитель не впадав у крайності, а був поміркований. У спогадах учнів такі вчителі, зазвичай, характеризувалися за позанаціональними критеріями¹⁰²³. Самі ж учителі, що притримувалися такої позиції, згадували про роботу переважно побіжно¹⁰²⁴. Відсутність фанатизму в роботі мала й негативи: такий учитель не прагнув

¹⁰²² Обух К. Які то руські діячі в Снятинщині. *Народ*. 1890. Ч. 12. 15 червня; Михайлишин О. Дещо про перешкоди, спинаючі діяльність учителів народних в просвіті простонародя. *Народ*. 1890. Ч. 15. 1 серпня.

¹⁰²³ Grabowska-Pieńkosz D. Zapisani w pamięci... S. 144–145.

¹⁰²⁴ Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps I. 13254.790 k; Jan Szuścik (Pastuszek). Życiorys nauczyciela. *ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. 164 k; Kubisz J. Pamiętnik starego nauczyciela... 313 s.

високого результату, не бачив сенсу вкладатися в роботу і приймати роль прикладу для наслідування. Це могло обернутися занедбуванням професійних обов'язків чи моральною деградацією¹⁰²⁵.

Виклики модерного націотворення внесли національний контекст у професійну діяльність учителів, поставили їх перед необхідністю формувати нові категорії цінностей, де націоналізм і гуманізм погано узгоджувалися між собою. Відповідаючи на ці виклики, вчителі обирали одну з трьох можливих стратегій: на користь гуманізму, національного руху чи відсторонену позицію. Кожна мала переваги й недоліки. Найпродуктивнішою виявлялася діяльність учителів, що вбачали в роботі просвітницьку місію, адже таке ставлення мало найменше «побічних ефектів». Бажання вчителя по максимуму виконувати вимоги національного руху часто оберталось національною дискримінацією, що з етичної точки зору було негативним явищем. Нейтральна позиція диктувала як позитивну поміркованість, так і негативну байдужість і знецінення ролі вчителя. Вибір стратегії кожен народний учитель робив, виходячи з власного досвіду і моралі.

¹⁰²⁵ Особова справа Будзинського Францішка 1899 – 1913 рр. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5223. 14–16; 9. Звіти окружних шкільних рад про розгляд справ учителів. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 49. 81–83.

РОЗДІЛ 10. ОБРАЗИ НАРОДНИХ УЧИТЕЛІВ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ТА ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Поява суспільного явища завжди супроводжується увагою громадськості. Це стосувалося й професійної групи народних учителів, щодо яких сформувався певний соціальний дискурс. Сферами конструювання образу народного вчителя стала преса й література, де, з одного боку, зафіксовано реальний стан, побудований на узагальненнях, а з іншого – центр уваги спрямовано на перспективу, сконструйовано певний ідеал, виявлено вимоги й очікування суспільства, накладено певні табу. Громадсько-політична періодика др. пол. XIX – поч. XX ст. була головним носієм інформації. Образи, які вона представляла, приймалися найшвидше і найміцніше. Народного вчителя на сторінках преси було зображено у двох ракурсах: як особистість, що внаслідок певних подій потрапила на шпальти газет, і як збірний портрет учительства. Можна виділити три основні форми представлення: в ареолі героїзму, в чорних тонах або в комічному світлі.

Учителі, про яких писала преса, мали відзначитися чимось поза рамками професійної діяльності. Так, «Діло» звертало увагу на громадську активність учителів, яку трактували позитивно, сюди, передусім, належала просвітницька діяльність¹⁰²⁶. Зображені ситуації однотипні: народний учитель працює для загального блага, а чиновники йому перешкоджають, вважаючи, що «на учителів повинно ся вибирати придурковаті ідивідуа»¹⁰²⁷. Так конструювалась ідея перманентної конфронтації «вчитель – влада», де перший завжди був жертвою свідомої протидії. Схожі мотиви простежуються в різних часописах¹⁰²⁸. Основними рисами, якими вони наділяли вчителя, був розум, працелюбність, порядність, безкорисливість, безкомпромісність у боротьбі за добру справу, любов

¹⁰²⁶ Голось зь краю. *Дьло*. 1880. Ч. 82. 22 жовтня (3 листопада); Допись зь Бережань. *Дьло*. 1882. Ч. 16. 27 лютого (11 марця).

¹⁰²⁷ Ще про двотипові семінарії. *Прапор*. 1909. Ч. 2. 15 січня.

¹⁰²⁸ Воинственны педагоги. *Галичанин*. 1900. Ч. 16. 21 января (2 февраля); Дещо про учителів народних яко провідників народних (Допись). *Народ*. 1890. Ч. 6. 15 марца; Tryumf dyscypliny szkolnej. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 5. 4 stycznia.

до учнів і громади. Його опонентам, представникам влади, навпаки, приписували недолугість і одночасно хитрість, жадібність, лакейське прислужування кожному, хто знаходиться вище у службовій ієрархії, і повну зневага до вчителя та народу.

Оригінальнішими є негативні сюжети. Тут помітний національний контекст, особливо з боку українців щодо вчителів-поляків. Так, «Галичанин» опублікував статтю «Нетерпимость ксендза» про вчителя, який некоректно доводив переваги римо-католицького обряду над греко-католицьким¹⁰²⁹. В іншому сюжеті йшлося про польського вчителя, який дійшов до висновку про свою нездатність навчати українських дітей¹⁰³⁰. Вірогідно, що ці розповіді були вигадками, але факт публікації свідчив про бажання створити в негативний образ учителя-поляка.

Критика вчителя з національної перспективи проходила через єврейську пресу, особливо сіоністську. Там закиди стосувались антисемітизму щодо учнів і дискримінації вчителя-єврея колегами. Перший поширений сюжет: учитель-«чужий» представлений як людина жорстока й деспотична. Для окреслення приниженого стану єврейських дітей у класі використовували словосполучення «шкільне гетто»¹⁰³¹. Характерно, що «чужими вчителями» частіше були поляки, ніж русини. Це пов'язано з конкуренцією сіоністського проекту з польськими асиміляторами, русини ж не сприймалися як загроза, тому були поза увагою.

Другий варіант, коли звинувачення стосувались «чужих» вчителів, які дискримінували «свого» вчителя, траплявся рідше¹⁰³². Статті на цю тему мали місце не тільки в сіоністських, а й у пропольських виданнях¹⁰³³. Нерідко йшлося

¹⁰²⁹ Нетерпимость ксендза. *Галичанин*. 1900. Ч. 11. 15 (27) января.

¹⁰³⁰ Nie mam tutaj co robić. *Галичанин*. 1900. Ч. 30. 8 (20) февраля.

¹⁰³¹ Schwarz K. Memento. *Moriah*. 1910. Nr 5–6. Grudzień; Korngrun F. O szkole hebrajskiej. *Moriah*. 1910. Nr 5–6. Grudzień; Dawidshon N. Uczymy dzieci nasze po hebrajsku! *Wschód*. 1901. Nr 22. 1 marca; W sprawie nauki religii mojżeszowej w galicyjskich szkołach średnich i ludowych. *Wschód*. 1901. Nr 48. 13 września; Syjoniści a oświata ludowa. *Wschód*. 1901. Nr 50. 27 września; Antysemityzm szkolny. *Wschód*. 1900. Nr 9. 30 listopada.

¹⁰³² Kiszrot J. W sprawach wychowania. *Wschód*. 1901. Nr 58. 22 listopada; Schwarz K. Memento. *Moriah*. 1910. Nr 5–6. Grudzień.

¹⁰³³ Korespondencja. Kraków 5 września. *Zgoda*. 1877. Nr 4. 14 września; Szkoły wyznaniowe izraelickie (dokończenie). *Zgoda*. 1878. Nr 6. 19 marca; Kraków 11 kwietnia. *Głos żydowski*. 1907. Nr 1. 12 kwietnia; Z rady miejskiej. *Głos żydowski*. 1907. Nr 1. 12 kwietnia; Nasze żądania. *Głos żydowski*. 1907. Nr 2. 19 kwietnia; Z rady

про відмову в працевлаштуванні вчителя-єврея з боку директора, поляка чи русина, «тільки з тої причини, що народився у батьків євреїв»¹⁰³⁴. Іншим прикладом дискримінації, представленим на сторінках газет, було налаштування учнів учителями інших національностей проти педагога єврейського походження¹⁰³⁵. «Чужі» вчителі поставали безпринципними, войовничими і заздрісними, «свій», натомість, був особою кваліфікованою, розумною, але беззахисною. Власне останні дві риси були притаманні образу тільки єврейського вчителя, ні русини, ні поляки пасивної позиції «своїм» учителям не приписували.

У польській публіцистиці «темний» образ учителя-українця чи єврея траплявся рідше, натомість зустрічалися негативні сюжети поза національним контекстом. Одним із найпопулярніших закидів був недостатній фаховий рівень: «Плете цей бідака дуба сухого... Вчить чого не знає, про що навіть не чув»¹⁰³⁶. Часом недолугий учитель фігурував у статтях, спрямованих на критику Крайової шкільної ради: «У Костянах призначено директора, який протягом довгих років у вчительській професії не вчив нічого крім малювання, а він не може написати навіть кілька слів без разючих орфографічних помилок»¹⁰³⁷.

У негативних образах народних учителів з'являлися й комічні мотиви. Так, «Слово Польське» писало про вчителя жіночої чотирикласної школи в Новому Сончі, який настільки дбав про моральну чистоту учениць, що, зрештою, збожеволів і стверджував, що мав два об'явлення: у першому йому сказала Матір Божа, що він став директором школи, у другому – що школа перетворилась у монастир. Він заборонив дітям виходити за межі школи, щоб «учениці були відділеними від зовнішнього світу, а жоден чоловік не міг увійти до

miejskiej. *Głos żydowski*. 1907. Nr 3. 26 kwietnia; Ze sfer nauczycielskich. *Głos żydowski*. 1907. Nr 5. 10 maja; Kronika. Wychowanie i oświata. *Głos żydowski*. 1907. Nr 6. 17 maja.

¹⁰³⁴ Nasze żądania. *Głos żydowski*. 1907. Nr 2. 19 kwietnia.

¹⁰³⁵ Kiszrot J. W sprawach wychowania. *Wschód*. 1901. Nr 58. 22 listopada.

¹⁰³⁶ Wyniki połowicznej pracy. *Strażnica Polska*. 1879. Nr 9. 31 lipca.

¹⁰³⁷ Korespondencja z Kościan. *Strażnica Polska*. 1879. Nr 3. 8 maja.

підземелля...»¹⁰³⁸ Висміюванню могла підлягати надмірна увага вчителя до службових приписів. За це було нашпальти преси потрапив один із львівських учителів, що не відпустив учнів на богослужіння 3 травня. Його було названо «високоповажним нащадком ефеського шевця», «нашим львівським Геростратом», що «є, видно, сумліннішим від поліції»¹⁰³⁹. Траплялись анекдотичні розповіді, в яких учитель поступався інтелектом учневі¹⁰⁴⁰.

Способи представлення збірного образу вчительства майже не залежали від національно-політичної орієнтації редакції, відрізняючись лише акцентами. Спільним для всіх видань було формування образу вчителя-мученика, трагічної постаті, якій притаманний альтруїзм, самовіддача, відмова від власних інтересів¹⁰⁴¹. Так, «Діло» писало: «Скільки тут героїства, більшого и вищого надъ героїство войнѣвъ, скільки витривалости, скільки пожертвованости въ тѣмъ серцю!»¹⁰⁴² «Слово Польське» майже дослівно повторювало: «Взамін за стільки труду і таку відповідальність, якої суспільство вимагає від вчителя, належить йому почесна позиція, честь, повага і вдячність»¹⁰⁴³. Образ доповнювала газета «Схід»: «Ким є вчитель в очах власних? Людиною відкинутою, нещасливою, котра з важких професій вибрала найважчу, зайвою особою в суспільстві, меблями, які ставлять зі звички»¹⁰⁴⁴. Формування образу педагога-альтруїста перегукувалося з конструюванням ідеалу вчителя і вимогами щодо його участі в національному русі. Тобто ідеальний учитель мав бути провідником народу в широкому сенсі¹⁰⁴⁵.

¹⁰³⁸ Co może siła objawienia. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 128. 15 marca.

¹⁰³⁹ Kronika. Nauczyciel-policjant. *Strażnica Polska*. 1879. Nr 3. 8 maja.

¹⁰⁴⁰ Pytania do uczniów. *Strażnica Polska*. 1883. Nr 22. 24 utego.

¹⁰⁴¹ Шкільне образование и пѣдступъ владъ шкѣльнѣхъ. *Дѣло*. 1882. Ч. 23–24. 24 марця (5 цвѣтня); Допись зъ Галичины. *Дѣло*. 1884. Ч. 7. 20 сѣчня (1 лютого); Комонь. Учитель. *Народ*. 1890. Ч. 4. 15 лютого; Nasze szkolnictwo a przyszłość kraju. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 483. 16 października; Nauczanie języka polskiego w szkołach ruskich. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 486. 18 października; Якъ виховуваты нашѣ дѣти? *Дѣло*. 1882. Ч. 6. 23 сѣчня (4 лютого); Якъ виховуваты нашѣ дѣти (дальше)? *Дѣло*. 1882. Ч. 7. 27 сѣчня (8 лютого); Якъ виховуваты нашѣ дѣти (дальше)? *Дѣло*. 1882. Ч. 8. 30 сѣчня (11 лютого).

¹⁰⁴² Якъ виховуваты нашѣ дѣти (III). *Дѣло*. 1882. Ч. 9. 3 (15) лютого.

¹⁰⁴³ Stanowisko nauczyciela w społeczeństwie. *Słowo Polskie*. 1896. Nr 3. 4 stycznia.

¹⁰⁴⁴ Kiszrot J. W sprawach wychowania. *Wschód*. 1901. Nr 58. 22 listopada.

¹⁰⁴⁵ Обух К. Якѣ то руськѣ дѣячі в Снятинщинѣ. *Народ*. 1890. Ч. 12. 15 червня; Михайлишин О. Дещо про перешкоди, спиняючі діяльність учителѣвъ народныхъ в просвѣтѣ простонародя. *Народ*. 1890. Ч. 15. 1 серпня.

Особливий образ учителя представляла дитяча преса. На її сторінках містилося протиставлення «доброго» і «поганого» учня, а вчителя змальовано вже відповідно до цього. Тобто щодо зразкових учнів учитель поставав як особа лояльна, лагідна, що ставиться до дітей з любов'ю¹⁰⁴⁶. Увагу зосереджували на факті нагороди учня вчителем. У протилежному випадку найбільш характерними рисами учителя ставали авторитетність, справедливість і непоступливість¹⁰⁴⁷.

Іншим джерелом формування образу вчителя була література, сюжети якої, хоча й вигадані, вмонтовуються в тогочасну дійсність. Образ учителя в літературних текстах залежав від ціннісних установок автора. Так, учитель в оповіданнях І. Франка представлений у категоріях моралі й служіння національній справі¹⁰⁴⁸. На сторінках його творів учитель частіше фігурував як антигерой. В оповіданні «Вільгем Телль» йшлося про вчителя-кар'єриста¹⁰⁴⁹. Твори «Оловець», «Schönschreiben» та «Грицева шкільна наука» представляли однотипні образи вчителів, найхарактернішими рисами яких були авторитарність і суворість, що межувала з жорстокістю¹⁰⁵⁰. У ще більш негативному світлі постав учитель в оповіданні «Отець-гуморист»: учителя І. Франко показав як садиста, що отримував задоволення від фізичного знущання з учнів: «Хто він був? Злочинець, чи sui generis доктринер, що робив се по добрій вірі, чи божевільний, що якоюсь помилкою замість у Кульпарків дістався на вчительську кафедру... скидаю з душі хоч часть тих важких споминів. Нехай вони п'ятном нестертої ганьби та проклять

¹⁰⁴⁶ Co może pilność. *Dzwonek*. 1894. Nr 2. Luty; Dobry uczynek. *Dzwonek*. 1894. Nr 2. Luty; Piękny przykład dla dzieci. *Dzwonek*. 1894. Nr 4. Kwiecień; Jabłonka. *Dzwonek*. 1914. Nr 2. 25 stycznia; Budowa gniazdzka. *Dzwonek*. 1914. Nr 3. 8 lutego.

¹⁰⁴⁷ Wiktorek. *Dzwonek*. 1894. Nr 1. Styczeń; Swawola. *Dzwonek*. 1914. Nr 11. 31 maja; Odważny rycerz. *Dzwonek*. 1914. Nr 14. 12 lipca.

¹⁰⁴⁸ Франко І. Борис Граб. *Франко І. Твори: У 50 тт* / Ред. П. Колесник. Київ, 1978. Т. 18. С. 177–190; Франко І. Вільгельм Телль. *Франко І. Твори: У 2 тт* / Ред. С. Шевцова. Київ, 1986. Т. 2. С. 254–261; Франко І. Грицева шкільна наука. *Франко І. Твори: У 2 тт* / Ред. С. Шевцова. Київ, 1986. Т. 2. С. 247–254; Франко І. Оловець. *Франко І. Твори: У 2 тт* / Ред. С. Шевцова. Київ, 1986. Т. 2. С. 107–119; Франко І. Отець-гуморист. *Франко І. Твори: У 2 тт* / Ред. С. Шевцова. Київ, 1986. Т. 2. С. 458–486; Франко І. Schönschreiben. *Франко І. Твори: У 2 тт* / Ред. С. Шевцова. Київ, 1986. Т. 2. С. 119–124; Франко І. Учитель. *Франко І. Вибр. твори: У 3 тт* / Ред. М. Шалата. Київ, 1973. Т. 2. С. 519–570.

¹⁰⁴⁹ Франко І. Вільгельм Телль... С. 260–261.

¹⁰⁵⁰ Франко І. Грицева шкільна наука... С. 247–254; Франко І. Оловець... С. 107–119; Франко І. Schönschreiben ... С. 119–124.

впадуть на його пам'ять... і на всіх тих, що вчительство трактують, як жорстоку іграшку та задоволення своїх диких інстинктів»¹⁰⁵¹.

В окремих творах образ вчителя відзначався депресивністю, тобто він нібито був позитивним персонажем, але й драматичною особою¹⁰⁵². Депресивний, трагічний образ учителя І. Франка перекликається з сюжетом оповідання Михайлини Рошкевич, де учитель жертовно працює, прирікаючи родину на нужденне життя. Історія завершується трагічно: «Стала їй перед очима смерть малого сина, котрого немала за що лічити... Муж її дістав помішанє ума»¹⁰⁵³. Ще одним прикладом була вчителька Йоанна Ліпська з новели Елізи Ожешкової¹⁰⁵⁴. Вона працювала з віддачею, за що не тільки не отримала винагороди, а й потрапила на 3 місяці під арешт. Самовіддане служіння завершилося трагічним фіналом для героїні «Силачки» Стефана Жеромського. Лікар при ліжку покійної вчительки казав: «Життя не перетвориш в якесь суцільне виконання обов'язку: тебе зжруть ідіоти..., а якщо їм опиратимешся в ім'я своїх дурних ілюзій, то тебе забере смерть, бо ти занадто гарна і добра»¹⁰⁵⁵. Тип вчителя з іншого твору С. Жеромського демонструє його назва: «Сізіфова праця»¹⁰⁵⁶.

Владислав Філяр представив оригінальний образ героя-вчителя: особа, яка відчувала вищість над іншими, недостойними й національно несвідомими людьми, але при цьому була глибоко нещасною¹⁰⁵⁷. Ситуація змінилася після візиту молодого польського інтелігента, який приносить вісті про успіх польської справи. В кінці розмови вчитель каже, що вже десять років не має з ким порозмовляти, бо навколо не бачив жодного свідомого поляка. Автор замальовує свого героя як позитивного персонажа, допускаючи таким чином в образі вчителя-поляка певну зверхність у стосунку до тих, хто не поділяє його поглядів.

¹⁰⁵¹ Франко І. Отець-гуморист... С. 123–124.

¹⁰⁵² Франко І. Учитель... С. 519–570; Франко І. Борис Граб... С. 177–190.

¹⁰⁵³ Рошкевич М. При звуках музики. *Народ*. 1890. Ч. 18. 15 вересня.

¹⁰⁵⁴ Orzeszkowa E. A... B... C... Kraków, 1927. S. 3–14.

¹⁰⁵⁵ Żeromski S. Siłaczka. URL: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/silaczka.html>.

¹⁰⁵⁶ Żeromski S. Syzyfowe prace. URL: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/syzyfowe-prace.html>

¹⁰⁵⁷ Filar W. Nauczyciel z Wizenki. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 553. 10 listopada.

У літературних творах учителів висміювали рідко. Такими прикладами є «Безгрішні роки» Корнеля Макушинського¹⁰⁵⁸ та «Антек» Болеслава Пруса¹⁰⁵⁹. К. Макушинський так характеризував свого персонажа: «Такого то навіть менше дурити хочеться, бо шкода, бо він, бідачисько, безпорадний, як дитина перед «геніями» класу»¹⁰⁶⁰. Б. Прус показав учителя як «голого короля»: «Вельможний пан, якому солома випадає з дірявих чобіт... ходив по класі в кожуху і високій баранячій шапці»¹⁰⁶¹. В обох випадках іронія поступалась гостротою сюжетам із преси, ймовірно, з етичних міркувань і значущості ролі вчителя для майбутнього.

У дитячій літературі образ учителя конструювали без трагізму й національних мотивів: це був добрий учитель, що ставився до дітей з великою любов'ю¹⁰⁶². Дуже світлий образ постає у книзі Томаша Дзеконьського, де мова йде від імені вчителя, який розповідає дітям моралізаторські казки. Його представлено як добродушного, але дуже мудрого чоловіка похилого віку. Жодного детального опису вчителя в тексті не було, проте його образ автор формував завдяки таким зворотам як «послухайте, молоді приятелі, доброї ради старого вчителя», «вам, дорогі мої діти, з цілого серця зичу», «щоб стати шляхетною людиною треба мати серце до добра відкрите»¹⁰⁶³.

Отож, образ народного вчителя, який формувала преса і література, був реакцією на кристалізацію цієї професійної групи. Рисою, яка ділила вчителів на «поганих» і «добрих», була їх готовність до самопожертви і безкорисливого служіння. Представлення світлих учительських образів типове. Негативні сюжети були різноманітнішими. Основними елементами зображення вчителя в темних тонах ставали жорстокість, інтелектуальна обмеженість, фанатизм, авторитарність

¹⁰⁵⁸ Makuszyński K. Bezgrzeszne lata. Gdańsk, 2001. S. 66–79.

¹⁰⁵⁹ Prus B. Antek... S. 3–18.

¹⁰⁶⁰ Makuszyński K. Bezgrzeszne lata... S. 71.

¹⁰⁶¹ Prus B. Antek... S. 5.

¹⁰⁶² Konopnicka M. Szkolne przygody Pimpusia Sadelko. Warszawa, 2013. 60 s; Konopnicka M. Nowe latko: zbiorek wierszy dla dzieci. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Rps. 6007/II. 44 k; Hoffmanowa K. Nowe rozrywki dla dzieci. Berlin, 1840. T. 1–2. 200 s.

¹⁰⁶³ Dziekoński T. Powieści starego nauczyciela dla swoich młodych przyjaciół. Warszawa, 1884. 226 s.

і невміння бачити в учнях людей. Помітним був національний аспект: «чужий» учитель рідко був «добрим». Іншою формою критики було висміювання: учитель поставав недолугим, занадто суворим або м'яким, без власної думки і з готовністю прислужувати. Лише в текстах для дітей учитель залишався добрим персонажем.

ВИСНОВКИ

Процес поширення освіти у Галичині вписувався в контексти європейської модернізації. Нові галузі, професіоналізація ринку праці, поява соціальних ліфтів і зміни ідейного клімату були головними чинниками, що змушували владу, суспільство й людей переоцінити можливості, які давало знання. Розвиток системи шкільництва підавстрійської Галичини протягом XIX ст. пройшов два етапи. Перший розпочався із включенням провінції до складу Габсбурзької монархії, коли на Галичину було поширене державне освітнє законодавство, що було направлено на інтеграційний процес. Невдачі в реалізації проекту освіченого суспільства були пов'язані з цивілізаційним розривом метрополії і провінції, незацікавленістю місцевих еліт, аграрним характером Галичини.

Із конституційними перетвореннями 1860-их років почався другий етап історії шкільництва. Правова база була сформована законами 1867, 1868 і 1869 рр. Основний державний закон про загальні права громадян від 21 грудня 1867 р., що гарантував народам монархії можливість створювати школи з місцевими мовами викладання, відповідав вимогам національних рухів. Державний закон «Про відносини церкви і школи» 25 травня 1868 р. запроваджував світський характер шкільної освіти і звільняв її від контролю церковних структур, що означало передачу широких повноважень місцевим політичним елітам. Державний шкільний закон 14 травня 1869 р. впровадив єдиний тип початкових народних шкіл. Це дає підстави говорити про створення першого державного стандарту освіти. Цей закон регулював правове становище учителів народних шкіл, визначав коло їхніх обов'язків і кваліфікаційні вимоги. На цій правовій базі початкова освіта в Галичині функціонувала до розпаду Австро-Угорщини.

Пристосування державного законодавства до специфіки провінції належало до компетенції Галицького сейму, що затвердив базові для галицького шкільництва закони на початку 1870-х років. Вони стосувались організації та реорганізації народних шкіл, фінансування, шкільного примусу, наглядових рад,

становища вчительських кадрів і принципів розподілу навчальних закладів за кількістю класів. Ці документи зберігали чинність майже без змін. Єдина суттєва реформа 1895 р. впроваджувала двотиповість народних шкіл, тобто поділ навчальних планів на вищий, міський, і нижчий, сільський, типи.

Припинення германізації, яке дало можливість наповнити освітній простір національним змістом, призвело до загострення польсько-українських дискусій навколо народних шкіл. З перспективи польського національного руху право на колонізацію через освіту обґрунтовувалось польськими здобутками у боротьбі за автономію на рівні монархії. Українські еліти розглядали шкільництво в ширшому контексті розмежування Галичини. Міжнаціональні протиріччя особливо проявлялись під час роботи над статутом Крайової шкільної ради, розробки закону про двотиповість, а також у дискусіях навколо мовного питання. Із польсько-українською боротьбою за «свою» школу пов'язано те, що зміни закону 1869 р., здійснені в державі 1882 року, Галичини не торкнулись.

Значним імпульсом у налагодженні мережі народних шкіл у провінції було створення Крайової шкільної ради, статут якої Франц-Йосиф I затвердив 25 червня 1867 р. Інституція отримала повноваження найвищого наглядового і виконавчого органу шкільної влади в Галичині. Під керівництвом намісника вона функціонувала до 1890 р., коли було впроваджено посаду віце-президента з повноваженнями керівника. Цю посаду обіймали винятково поляки: Міхал Бобжинський, Едвін Плажек, Ігнацій Дембовський і Фредерік Золь, які, попри ідею інституції як понаднаціональної, все ж діяли у парадигмі польських національних інтересів. Практична сторона діяльності Крайової шкільної ради щодо народних шкіл включала створення та реорганізацію навчальних закладів; навчально-методичне забезпечення; контроль над підготовкою вчительських кадрів, службові рішення у справах народних вчителів, перевірку якості їхньої роботи. Інституція стала одним з найбільш ефективних управлінських органів у Галичині періоду автономії.

Розбудова нової шкільної системи сформувала попит на кваліфікованих педагогів. Народні учителі тут відігравали ключову роль. Потреба в них була найвищою, зважаючи на стрімке розширення мережі народних шкіл по всій території провінції. Початкова освіта була основою подальших щаблів навчання. Підвищений попит на педагогічні кадри призвів до зростання чисельності народних учителів: від моменту прийняття Державного шкільного закону до 1914 р. їх кількість збільшилась у 17,5 разів. За рахунок цього було розмито межі соціального походження вчителів. Більшість походила із середніх і нижчих суспільних верст, зокрема з сімей селянства, міських робітників, дрібних службовців і нижчої ланки інтелігенції. Учительський фах став однією з перших інтелектуальних професій, відкритих у соціальному плані.

Мотиви вибору професії народного вчителя були різними. До найтипівіших належало підвищення суспільного статусу і входження до середовища інтелігенції, відсутність кращої альтернативи, бажання уникнути військової служби або, навпаки, продовжити професійний шлях після її проходження, а також приватні захоплення і уявлення про вчителювання як місію служіння. Фахова підготовка здійснювалася в учительських семінаріях. Ці навчальні заклади, впроваджені 1869 р. замість давніх препаранд, забезпечували професійну середню освіту. На 1912 р. у Галичині діяло 18 державних учительських семінарій, у тому числі 4 жіночі. Мовою викладання у 9-ти із них стала польська, ще 9 були утраквістичними. Серед дисциплін пріоритетне місце відводилося педагогіці. Практику семінаристи проходили у школі вправ, що діяла при кожній вчительській семінарії. Після завершення четвертого курсу випускник здавав екзамен і, у випадку позитивного результату, отримував звання «кандидата на вчителя». Через чотири роки вчителі могли скласти кваліфікаційний іспит, що означав номінацію на «сталого вчителя».

Працевлаштуванням народних учителів займалась Крайова шкільна рада за посередництвом окружних рад. Учителі або самі подавали прохання про

отримання посади в конкретній школі, або діставали призначення на вакантне місце рішенням вищої шкільної адміністрації. Відмовитися від призначення народний вчитель не міг. Якщо місце праці його не задовольняло, можна було звертатися з проханнями про службове переведення, але остаточне рішення приймала Крайова шкільна рада. Переведення з села до міста прирівнювалося до підвищення, при цьому враховувався кваліфікаційний рівень, досвід роботи, відгуки шкільних інспекторів.

Робота у школі вимагала від народного вчителя великої самопосвяти. Робочий тиждень становив тридцять годин, заняття проводилися щодня, крім неділі. День розпочинався о 8:00 і склався з двох частин – ранкової науки і пообідніх занять. Народний учитель викладав усі предмети, крім уроків релігії, які мали проводити катехити. Працю вчителя ускладнювала переповненість класів, де одночасно могло навчатися до 80 дітей. Особливо складними були умови в однокласній школі, де разом навчалися діти різного віку й рівня підготовки. Чинником, що часто негативно впливав на роботу і здоров'я вчителів, був також стан шкільних приміщень. Характерно, що школи Західної Галичини поступались санітарними умовами тим, які знаходились у Східній частині провінції. Типовими проблемами було погане освітлення, неналежне утеплення та пил у повітрі.

Лінія взаємин учитель – учень вибудовувалась з урахуванням дистанції. Педагогічно це було обумовлено гербертівським підходом. Проте в другій половині XIX ст. почали проявлятися тенденції, спрямовані на лібералізацію навчального процесу. Формувались нові напрями педагогічної думки, зокрема, теорія національного і нового гендерного виховання. Прихильники першого були схильні підпорядковувати навчання виховній меті, тобто формуванню національно свідомого покоління. Народний учитель у цьому контексті поставав «учителем народу». Теоретики нової гендерної педагогіки у пріоритет ставили здобуття якісних знань усіма дітьми. При цьому пристосування учнів до майбутніх гендерних ролей втрачало роль наріжного каменю. Загальний шкільний

примус актуалізував питання коєдукації, а педагоги-новатори обґрунтували доцільність такої системи. У ключі гендерної теорії виховання вчитель ставав особою, від якої діти обох статей мали отримати уроки рівності. На практиці небагато учителів тримались однієї педагогічної теорії. Стосунки, які вчитель формував з учнями, залежали від його педагогічної майстерності.

Контроль над роботою народних учителів здійснювали шкільні інспектори, які були сполучною ланкою між вищою адміністрацією і педагогами на місцях. До обов'язків інспектора належала візитація шкіл, нагляд за перебігом і якістю навчального процесу, інформування Крайової шкільної ради і Міністерства освіти та віросповідань про стан і потреби шкільництва. Адміністративні рішення у справах учителів суттєво залежали від шкільних інспекторів, що відкривало простір для службових зловживань. Чинник тенденційності і так званого «кумівства» був присутнім, проте значно перебільшеним у тогочасній громадській думці. Особливо гострою була проблема дисциплінарних покарань, які часто трактували з національної перспективи. Однак їх перебіг і висновки не дають підстав стверджувати, що суб'єктивний чинник домінував над фактологічною стороною. Службові санкції у вигляді штрафу, переведення, звільнення, звільнення без права поновлення на посаді накладали після ретельної перевірки і збору доказової бази. Певним винятком були справи, пов'язані з політичною активністю. Вони здебільшого завершувались переведеннями, що мали на меті ізолювати вчителя-агітатора від потенційно піддатливої громади.

Учительська професія була найнижче оплачуваною серед інтелектуальних видів фахової діяльності. Розмір заробітної плати залежав від категорії місцевості, тобто від чисельності мешканців і кількості класів у школі. Згідно з цим принципом учителі Львова і Кракова заробляли найбільше, а їхні колеги у віддалених селах – найменше. Крім основної зарплати, вчителям нараховували п'ятирічні додатки. На початку XX ст. вчительські товариства Галичини провели дві акції протесту, що мали на меті підвищення оплати праці. У відповідь з

провінційного бюджету для вчителів було виділено кошти на одноразові грошові додатки, але головні вимоги так і не були задоволені. Тож народні вчителі продовжували залишатись найбільшій ланкою інтелігенції.

Невисокі прибутки рідко дозволяли належно облаштувати побут. Більшість учителів проживали в орендованих або наданих на час перебування на посаді помешканнях при школі. Власна нерухомість у їхньому випадку ставала нерациональною інвестицією, адже існувала практика службових переведень. З фінансової точки зору життя міського вчителя було важчим, ніж його колеги в селі. Незважаючи на вищі зарплати, міським учителям доводилося дорожче платити за товари першої необхідності. У селах становище було кращим з оглядку на можливість вести господарство і традиційну підтримку від селян.

Дозвілля народні вчителі організовували відповідно до власних інтересів. Нерідко вони присвячували вільний час інтелектуальному розвитку: читали книги, самі пробували писати, відвідували театри, мистецькі виставки і філармонії, самі брали участь у діяльності аматорських колективів. Популярною була участь у педагогічних товариствах, які переважно поділяли за національною ознакою. Серед польських найпопулярнішим було «Товариство народних вчителів Галичини», а з українських – «Руське педагогічне товариство» та «Взаїмна поміч українських вчителів». Загальна мета діяльності педагогічних товариств полягала в захисті прав народних учителів і боротьбі за покращення матеріального становища. Тобто вони були прототипами педагогічних профспілок.

Вихід учителів на пенсію передбачався після тридцяти років роботи. Вік середньостатистичного вчителя на цей час становив 50 років. За станом здоров'я перехід на пенсію міг відбутися раніше, але її знижувався. Через складні умови праці та напружений робочий графік стан здоров'я вчителів за роки служби дуже підупадав. Проблеми із зором та дихальними шляхами вважались типовими «вчительськими» недугами. Середня тривалість життя народних учителів становила 54 роки для чоловіків і 62 роки в жінок.

Модернізаційні трансформації впровадили у вчительських фах національний аспект. Лідери національних рухів трактували народних учителів як сполучну ланку між інтелектуальною елітою та широкими суспільними верствами. За посередництвом учителів міська інтелігенція намагалася включити соціальні низи до проекту «народ», адже учитель, з одного боку, був достатньо освіченим, щоб розуміти й поділяти національні ідеали, з іншого – перебував у безпосередньому контакті з людьми, часто користувався довірою і авторитетом у громаді. Однак укласти всю діяльність учителів в рамки єдиного національного простору було неможливо. Шкільні округи на території польсько-українського пограниччя від Жешува до Самбора були етнічно змішаними. Формування національної свідомості одних оберталось дискримінацією інших, що суперечило суспільному призначенню вчителя. Це стосувалось також особливостей роботи в національно змішаних класах. За таких обставин народний вчитель міг обрати одну з трьох стратегій поведінки: толерантність, служіння національному руху чи нейтралітет.

Проявом модернізації у професії народного вчителя стала поява гендерного питання. Учительський фах став першою відкритою для жінок інтелектуальною сферою зайнятості, що пояснюється потребою збільшення кількості педагогічних кадрів, відходом чоловіків у нові прибуткові галузі та ідейним кліматом XIX століття. Громадська думка прийняла вчительку прихильно, адже її природно вважали вихователькою. Проте входження в колектив із чоловіками ставило перед жінкою нові виклики. Втручання жінки в досі чоловічий світ самі чоловіки-вчителі не завжди інтерпретували прихильно, адже її поява підважувала уявлення про маскуліність професії. Учительська праця впливала на приватне життя жінок, йдеться про відносно пізнє заміжжя, соціальну ендогамію, що ускладнювала пошук партнера, а також власні прибутки, які забезпечували деяку свободу у шлюбі. Хоча вчителювання ставило чоловіків і жінок у максимально рівні умови, тип авторитету в громаді у них відрізнявся. Вплив вчителя у селах можна прирівняти до того, який належав священику, тобто роль мудрого радника в

серйозних справах. Сприйняття вчительки, хоча й позитивне, не було позбавленим гендерних стереотипів, що створювало певний дискомфорт.

Народні учителі як цілісне середовище стали для Галичини досліджуваного періоду новим суспільним явищем, яке привернуло увагу громадської думки. Формування образу вчителя головним чином проходило через публіцистику і літературу. Представлення світлих образів учителів було однотипним, їх ознаками насамперед ставали служіння і самопожертва. Яскравішими були негативні сюжети. У них фігурували такі характеристики вчителя як обмеженість, фанатизм і авторитарність. Помітним був національний підтекст: «добрим» і «жертвою» завжди був «свій» вчитель. Формою критики було також висміювання. Комічний вчитель зображувався як недолугий, занадто суворий або занадто м'який, без власної думки, готовий прислужувати владі.

Життєвий шлях народного вчителя Галичини другої половини XIX – початку XX століття був непростим. Займаючи місце проміжної ланки між інтелігенцією та нижчими верствами, вчитель, з одного боку, мусив відповідати вимогам, які суспільство ставило до представників інтелігенції, а з іншого, – фактично на рівні з селянством чи міськими робітниками, терпіти матеріальну нужду та миритися з майже повною відсутністю соціального захисту. Незважаючи на всі труднощі, він відігравав дуже важливу роль і виконував соціально значущу просвітницьку функцію. Вчитель ставав тією особою, яка відкривала шлях до знань і до кращого майбутнього кожній людині. Результати праці вчителя помітні не одразу. Однак кожен пам'ятає своїх перших учителів, бо частка їхніх зусиль завжди міститься в пізніших здобутках людини. Саме тому забуті на сьогодні народні вчителі заслуговують на повернення в історію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Неопубліковані джерела

а) Архівні документи

1. Розпорядження, директиви про заснування і утримання початкових шкіл, заходи боротьби з інфекціями, про використання підручників, порядок складання іспитів на 1869 рік. *Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові)*. Ф. 178 (Крайова шкільна рада). Оп. 1. Спр. 2. 21 арк.
2. Регламент Крайової шкільної ради 1870 року. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4а. 25 арк.
3. Рішення про оголошення конкурсів на заміщення вакантних посад вчителів початкових класів на 1870 рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5. 163 арк.
4. (Рішення про призначення, переміщення і звільнення вчителів початкових шкіл з прізвищами на букву «А» – «Б» в 1870 році. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 6. 80 арк.
5. Циркуляри і розпорядження на 1874 рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 11. 60 арк.
6. Повідомлення президії намісництва в м. Львові про призначення імператором членів Крайової шкільної ради. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 19. 6 арк.
7. Учебний план народної школи при Львівській залізниці. Методичні поради для вчителя. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 26. 12 арк.
8. Справи про звинувачення вчителів у занедбуванні вчительських обов'язків та рішення з цих питань за 1870–1871 роки. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 44. 149 арк.
9. Звіти окружних шкільних рад про розгляд справ учителів початкових шкіл, звинувачених у занедбуванні вчительських обов'язків і брутальному поводженні з дітьми та рішення з цих питань за 1870–1871 роки. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 49. 149 арк.
10. Рескрипт Міністерства Визнань і Освіти про присвоєння жіночій школі Святого Яна у Кракові прав державної школи, 1872. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 56. 16 арк.

11. Звіти про виховання у релігійному дусі. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 80. 34 арк.
12. Анкетні дані викладачів учительських семінарій на 1872 рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 90. 15 арк.
13. Статут школи при Львівській в'язниці. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 105. 13 арк.
14. Копії обіжника Крайової шкільної ради про загальну початкову освіту та порядок заснування шкіл. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 107. 40 арк.
15. Списки шкільних округів. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 180. 57 арк.
16. Анкетні дані викладачів учительських семінарій у Кракові та Львові на 1874 рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 200. 66 арк.
17. Анкетні дані викладачів учительських семінарій на 1874 рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 201. 74 арк.
18. Правила поведінки для учнів учительських семінарій, 1875. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 231. 52 арк.
19. Рішення про звільнення вчителів з прізвищами на букви «Г» – «Ч» у 1876 році. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 270. 91 арк.
20. Анкетні дані вчителів Львівського шкільного округу. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 371. 100 арк.
21. Статут семінарії вчителів єврейської релігії. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 582. 8 арк.
22. Проект реорганізації початкових шкіл, 1886. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 868. 10 арк.
23. Справа про звинувачення інспектора початкових шкіл Новосандецького шкільного округу Клаудіуша Петрики у аморальній поведінці. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1085. 114 арк.
24. Листування з окружними шкільними радами про заснування і будівництво початкових шкіл. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1088. 83 арк.
25. Листування з окружними шкільними радами про реорганізацію початкових шкіл. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1089. 92 арк.
26. Переписка президії Крайової шкільної ради з намісництвом про участь викладачів Львівських середніх шкіл Еміля Калитовського і Олександра Барвінського в етнографічних

- вечорах організованих Франком і Павликом, 1889. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1090. 4 арк.
27. Справа Будзиновського Титуса. *ЦДІА України м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1090б. 7 арк.
28. Обіжник про посилення боротьби проти участі учнівської молоді у підпільних антиурядових організаціях. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1092. 6 арк.
29. Донесення староства м. Городенка про агітаційну діяльність вчителя народної школи села Котиківці Крушельницького Максиміліана серед селян, направлену проти поміщиків. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1129. 4 арк.
30. Переписка КШР з Дирекцією поліції в Кракові про участь кандидата на вчителя Ценглевича Едмунда в організації студентських заворушень в університеті. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1133. 4 арк.
31. Меморіал вчителів народних шкіл Бібрського шкільного округу про покращення матеріального стану вчителів. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1136. 8 арк.
32. Справа про звинувачення вчителя початкової школи у Львові-Клепарові у побитті учениці Крочак А. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1170. 15 арк.
33. Протести українського населення у місцевостях на букви «А» – «В» проти впровадження нової фонетики. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1178. 124 арк.
34. Рішення про переведення на пенсію вчителів з прізвищами на букви «Б» – «Ц». *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1212. 63 арк.
35. Рецензії на шкільні підручники. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1240. 101 арк.
36. Рецензії на шкільні підручники. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1241. 116 арк.
37. Переписка з Окружними шкільними радами про прийняття присяги шкільними інспекторами, 1893. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1282. 24 арк.
38. Анкетні дані учителів народних шкіл, 1894. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1289. 6 арк.
39. Імператорське розпорядження про організацію народних шкіл на території Галичини, 1895. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1334. 32 арк.
40. Списки народних вчителів міста Львова на 1897/98 навчальний рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1603. 94 арк.

41. Циркуляр директорам середній шкіл і учительських семінарій про заборону участь в заняттях «Народного університету ім. Міцкевича», 1899. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 1936. 10 арк.
42. Повідомлення про самогубство учня у Жешові від 14 грудня 1900. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2186. 6 арк.
43. Інструкція про проведення дисциплінарних розслідувань у справах вчителів народних шкіл. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2190. 28 арк.
44. Справа про проведення вчителем міста Подгуже Валахом Михайлом соціалістичної агітації серед робітників залізниці і виступи проти існуючого ладу на передвиборчому зібранні залізничників, 1900. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2321. 11 арк.
45. Справа про звинувачення викладача учительської семінарії в Самборі у шовінізмі та поширенні національної ворожнечі між учнями. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2329. 24 арк.
46. Справа про звинувачення вчителя народної школи у Ярославі в поширенні національної ворожнечі між учнями. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2330. 24 арк.
47. Рішення про переведення вчителів з прізвищами на букви «Б» – «Я» у 1901. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2461. 74 арк.
48. Звіти Стефановича Антона про результати поїздки по Австрії і Сілезії. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2871. 95 арк.
49. Справа про звинувачення вчителів початкових шкіл Східної Галичини в агітації селян до страйків. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2880. 11 арк.
50. Відомість про платню вчителів початкових шкіл Львівського шкільного округу. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2897. 12 арк.
51. Рішення про призначення вчителів з прізвищами «А – Я», 1903. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2942. 148 арк.
52. Рішення про переведення вчителів з прізвищами «А – Я», 1903. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2995. 134 арк.
53. Рішення про затвердження плану проведення крайової учительської конференції. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 2895. 89 арк.
54. Справа про сплату пенсійних внесків. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3036. 59 арк.
55. Рішення про підвищення зарплати вчителів, 1903. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3049. 78 арк.

56. Справа про звинувачення вчителя народної школи в селі Петронгові Петрушки Ф. в пияцтві. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3073. 9 арк.
57. Справа про звинувачення вчителя народної школи в Жовкві в образі національних почуттів учнів-українців. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3110. 6 арк.
58. Справа про звинувачення вчителя народної школи у Львові в атеїзмі. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3644. 8 арк.
59. Справа про звинувачення вчителя народної школи у зневаженні польського національного герба. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 3948. 19 арк.
60. Рецензії на підручники для початкових шкіл. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4600. 45 арк.
61. Обіжники про надання уроків в'язням повітових судів вчителями початкових шкіл. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4665. 11 арк.
62. Учебні плани для початкових шкіл Львова на 1913/14 навчальний рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4793. 6 арк.
63. Листування Крайової шкільної ради у Львові про оренду приміщень для початкових шкіл на 1913/14 рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4803. 122 арк.
64. Справа про звинувачення вчительки народної школи в селі Чаплі Погорецької Й. в москвофільстві. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 4806. 22 арк.
65. Особова справа Баліцького Віктора 1919 – 1918 рр. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5211. 56 арк.
66. Особова справа Бігаса Станіслава. *ЦДІА України у Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5213. 8 арк.
67. Особова справа Будзинського Францішка 1899 – 1913 рр. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5223. 179 арк.
68. Особова справа Окульовського Рафаля 1902 – 1909 рр. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5577. 18 арк.
69. Регламент Крайової шкільної ради у Львові з 1905. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 1. Спр. 5732. 17 арк.
70. Методичні рекомендації. *ЦДІА України у Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 26. 6 арк.
71. Навчальний план для учительських семінарій 1870. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 94. 32 арк.
72. Навчальний план для державних учительських семінарій. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 98. 16 арк.

73. Класифікація учениць Станіславівської учительської семінарії за 1871/72 навчальний рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 104. 20 арк.
74. Звіти окружних шкільних рад про асигнування коштів на утримання початкових шкіл Галичини за 1871 рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 167. 144 арк.
75. Звіти інспекторів про перевірку учительських семінарій за 1872. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 202. 95 арк.
76. Звіти про перевірку діяльності народних шкіл та учительських семінарій за 1873. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 280. 52 арк.
77. Справа про звинувачення директора школи вправ при учительській семінарії у Львові Титуса Будзиновського. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 637. 24 арк.
78. Справа про реорганізацію початкової школи в с. Дрогині. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 836а. – 73 арк.
79. Інвентарні описи навчальних посібників початкових шкіл. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 1958. 97 арк.
80. Справа про видачу безкоштовних підручників для убогих учнів початкових шкіл на 1879/1880 рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 1988. 58 арк.
81. Розклад занять початкової школи ім. Кароля Людвіка у м. Львові. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 2282. 6 арк.
82. Звіти про перевірку діяльності народних шкіл в Долинському, Стрийському, Терехівському та ін. шкільних округах. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 3618. 121 арк.
83. Протоколи про здачу іспитів на звання вчителя. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 3633. 35 арк.
84. Журнал успішності учнів початкової школи при жіночій семінарії в м. Львові за 1903/04 навчальний рік. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 3802. 121 арк.
85. Звіт Товариства опіки над інтернатами. *ЦДІА України у Львові*. Ф. 178. Оп. 2. Спр. 4386. 71 арк.
86. Вирізки з газетних статей про роль жінки в суспільстві. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 348 (Товариство «Просвіта»). Оп. 1. Спр. 6804. 36 арк.
87. Фінансові звіти, листування та інші документи про вибори до Окружної шкільної ради м. Львові, надання матеріальної допомоги, сплату податків та інші службові питання вчителів, 1868–1883. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701 (Правління єврейської громади Львова). Оп. 2. Спр. 155. 133 арк.

88. Скарга вчителя Натана Шипера про відмову приймати євреїв на навчання до учительської семінарії у Львові. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 216. 5 арк.
89. Заяви, списки, листування та інші документи про надання посади, збільшення заробітної плати учителям польської мови у єврейських школах Львова. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 499. 25 арк.
90. Навчальний план 2-ої початкової єврейської школи у м. Львові, 1887. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 726. 2 арк.
91. Листування окружної шкільної ради з Правлінням єврейської громади про навчання єврейської молоді в «хайдерах». *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 1243. 3 арк.
92. Організаційний статут закладу підготовки вчителів єврейської мови та релігії. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 1245. 6 арк.
93. Заява Дебори Спіннер про надання їй посади вчительки єврейської мови та релігії. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 1197. 3 арк.
94. Листування з редакцією газети «Słowo Polskie» про статтю «Kwesja żydowska w murach szkoły» (Єврейське питання у стінах школи). *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 2. Спр. 1526. 8 арк.
95. Листування про зміни в релігійно-моральному вихованні учнів, 1912. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 123. 7 арк.
96. Листування з Крайовою шкільною радою про заснування і організацію хедерів, 1911. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 144. 4 арк.
97. Звіти рабина Гутмана про перевірку діяльності початкових шкіл у Львові. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 204. 18 арк.
98. Листування з Крайовою шкільною радою про призначення вчителів для дітей єврейської національності, які навчались у польських школах. *ЦДІА України у м. Львові*. Ф. 701. Оп. 3. Спр. 316. 12 арк.
99. Класний каталог I–IV кл., за 1886/87 навчальний рік. *Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО)*. Ф. 62 (Жіноча учительська семінарія у м. Львові). Оп. 1. Спр. 2. 211 арк.
100. Протоколи іспитів на атестат зрілості, 1905 р. *ДАЛО*. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 33. 105 арк.
101. Копії циркулярів і протоколів, 1880–1888 рр. *ДАЛО*. Ф. 96 (Чоловіча учительська семінарія у м. Львові). Оп. 1. Спр. 50. 44 арк.
102. Каталог успішності підготовчого класу 1892/93 навчального року. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 78. 48 арк.

103. Каталог успішності IV класу за 1904/5 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 124. 62 арк.
104. Каталог успішності IV класу за 1908/9 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 137. 46 арк.
105. Протоколи іспитів на атестат зрілості випускниць приватної української учительської семінарії Товариства Педагогічного, 1910/11 навчальний рік. *ДАЛО*. Ф. 96. Оп. 1. Спр. 142А. 61 арк.
106. Біографія Теофіля Грушкевича. *Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника), відділ рукописів*. Ф. 41 (Грушкевичі). Спр. 6/п1. 76 арк.
107. Шкільні свідоцтва Євгенії Любович. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. (Барвінські) Спр. 6. 4 арк.
108. Листи Держинської А. до Євгенії Барвінської, 1875, 1903, 1910, 1913 рр. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 290. 31 арк.
109. Листи до Барвінського Олександра від Катрі Гриневич, 1908, 1917 рр. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1009. 6 арк.
110. Лист Лаврик Еви, вчительки, до Барвінського Олександра Григоровича, не датований. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1599. 1 арк.
111. Листи до Барвінського Олександра Григоровича від Левицького Владислава, керівника школи у Виткові Новому, з проханням про допомогу у звільненні від військової служби вчителя школи Павлюка Теодора, 1902. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1621. 7 арк.
112. Листи до Барвінського О. Г. від Липака Пертра, 1896, 1898, 1899. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1684. 20 арк.
113. Нементовський Кароль-Мар'ян, листи до Барвінського Олександра Григоровича, 1892, 1894 рр. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1965. 4 арк.
114. Нементовська Юлія уроджена Шнайдер (Уляна Кравченко). Листи до Барвінського Олександра, 1888, 1913 рр. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 1975. 4 арк.
115. Листи до Барвінського Олександра Григоровича з пропозицією переробити і узгодити з програмою підручники для початкових шкіл і гімназій, 23, 27 травня 1879 р. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 3206. 2 арк.
116. Рада шкільна місцева в Острові. Лист до шкільної крайової Ради у Львові від

- 17 листопада 1910 р. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 3888. 1 арк.
117. Рада шкільна місцева в Острові. Лист до окружної шкільної Ради в Тернополі від 25 жовтня 1910 р. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 3889. 1 арк.
118. Барвінський Олександр Григорович, записні книжки вчительські, 1874–1876, 1893 рр. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 4103. 253 арк.
119. Педагогічні розвідки. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 4185. 106 арк.
120. Лист Кобилянського Йосифа, греко-католицького капелана в Маркові, про реорганізацію шкіл і введення української мови викладання, від 29 листопада 1880 р. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 4960. 2 арк.
121. Статистичний звіт про загальне число дітей в Галичині зобов'язаних відвідувати школу. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 5813. 2 арк.
122. Кирчів Павло. В який спосіб мігби учитель виробити довіря в громаді і позискати прихильність для школи. Замітка. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 26 (Кирчів П.). Спр. 2. 4 арк.
123. Лист І. Франка до Попович К. від 17 березня 1885 року. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 29. Спр. 658. 2 арк.
124. Біографічний словник Левицького. Будзиновський Тит. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 167 (Левицький І.). Оп. II. Спр. 403, п. 18.7 арк.
125. Листи до Левицького І. О. від 5. VIII. 1896 (автобіографія), вирізки і виписки з періодичних видань Дмитра Дмитерка, 1887, 1896. *ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів*. Ф. 167. Оп. II. Спр. 1036, п. 37. 9 арк.
126. Rada szkolna krajowa, fundusz szkolny galicyjski, 1848–1889. *Archiwum Główne Aktów Dawnych w Warszawie (dalej – AGAD)*. Zesp. 304 (C.k. Ministerstwo wyznań i oświaty (delej – MWiO). Sygn. 1u. 645 k.
127. Rada szkolna krajowa, inspektorowie szkolni okęgowi, 1896–1901. *AGAD*. Zesp. 304 MWiO. Sygn. 2u. 579 k.
128. Rada szkolna krajowa. Obsada stanowisk inspektorów, 1902–1904. *AGAD*. Zesp. 304. Sygn. 3u. 712 k.
129. Rada szkolna krajowa. Sprawy inspektorów, dotacje, uposażenie, ich awans. *AGAD*. Zesp. 304. Sygn. 5u. 423 k.
130. Szkolnictwo ludowe. Rada szkolna krajowa. Inspektorat krajowy szkolny, inspektorowie szkolni okręgowi. 1911–1918. *AGAD*. Zesp. 304. Syng. 6u. 699 k.

131. Zagadnienie językowe w szkole, 1848–1887. *AGAD. Zesp. 304. Sygn. 7u. 700 k.*
132. Rada szkolny krajowa. Ustawodawstwo zasadnicze w zakresie szkolnictwa elementarnego i seminariów nauczycielskich, prawne położenie nauczycielstwa, sprawozdanie ogólne i dane statystyczne, 1905–1908. *AGAD. Zesp. 304. Sygn. 303u. 1406 k.*
133. Rada szkolna krajowa. Szkoły ludowe. Personalna nauczycielskie i potrzeby rzeczowe szkół 1848–1916. *AGAD. Zesp. 304. Sygn. 339u. 957 k.*
134. Szkolnictwo izraelickie. *AGAD. Zesp. 304. Sygn. 352u. 1185 k.*
135. Memorial szkoły Rabinów, opracowany przez Abrachama Buchnera, emerytowanego nauczyciela tej szkoły, 1869. *AGAD. Zesp. 253. Sygn. 40. 29 k.*
136. Zbior zespołów szczątkowych. *Izraelitische Alianz zu Wien 1902, 1915–1919. Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zesp. 330. 32 k.*
137. Katalog główny 1871/72. *Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 489 (C. K. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Krakowie). Sygn. SNK 69. 16 k.*
138. Katalog główny 1880/81. *Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 489. Sygn. SNK 79. 412 k.*
139. Katalog główny 1900/01. *Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 489. Sygn. SNK 97. 378 k.*
140. Katalog główny 1910/11. *Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 489. Sygn. SNK 107. 508 k.*
141. Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1901/02. *Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 1223 (C. K. Seminarium Nauczycielskie Żeńskie w Krakowie). Sygn. SPR 1. 324 k.*
142. Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1905/06. *Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 1223. Sygn. SPR 4/5. 411 k.*
143. Katalog główny, kl. I, II, III, IV 1907/08. *Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 1223. Sygn. SPR 6/7. 420 k.*
144. Katalog główny 1901/02. *Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 1232 (Seminarium Nauczycielskie Żeńskie im. F. Peisendanza w Krakowie). SPR 1. 412 k.*
145. Księga z protokołów konferencyjnych szkoły ludowej w Bieczynie, 1905–1924. *Archiwum Państwowe w Krakowie. Zesp. 1349 (Akta szkolne i kroniki szkół podstawowych województwa krakowskiego z lat 1808–2008). Sygn. 15. 217 k.*
146. Księga wizytacyjna Szkoły w Nawojowej 1868–1930. *Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 1349. Sygn. 20. Bez numerów.*
147. Księga wizytacyjna Szkoły czteroklasowej w Łącku, 1857 – 1925. *Archiwum Państwowe w Krakowie. Zesp. 1349. Sygn. 22. 76 k.*
148. Księga wizytacyjna Szkoły w Spytkowicach, 1857 – 1938. *Archiwum Państwowe w Krakowie. Zesp. 1349. Sygn. 25. 102 k.*

149. Złota księga Szkoły w Nawojowej 1867–1893. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1349 (Akta szkolne i kroniki szkół podstawowych województwa krakowskiego). Sygn. 44. Bez numerów.
150. Księga wizytacyjna Szkoły Pospolitej w Toniach 1870–1950. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1349 (Akta szkolne i kroniki szkół podstawowych województwa krakowskiego). Sygn. 23. Bez numerów.
151. Kronika Szkoły Ludowej w Brzeźnicy, pow. Bochnia, 1848–1916. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1349 (Akta szkolne i kroniki szkół podstawowych województwa krakowskiego). Sygn. 51. Bez numerów.
152. Kronika Szkoły Ludowej w Łękach, 1880–1932. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1349 (Akta szkolne i kroniki szkół podstawowych województwa krakowskiego). Sygn. 95. 330 k.
153. Kronika Szkoły Ludowej w Zawoi, 1852–1932. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1349 (Akta szkolne i kroniki szkół podstawowych województwa krakowskiego). Sygn. 144. Bez numerów.
154. Teczki z wyciągami kronik szkolnych. Teczki zbiorcze. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 1349 (Akta szkolne i kroniki szkół podstawowych województwa krakowskiego). Sygn. 148. 649 k.
155. Korespondencja seminarium w sprawach personalnych nauczycieli, uczniów, w sprawach administracyjnych, 1880–81. *Archiwum Narodowe w Krakowie*. Zesp. 489 (C. K. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Krakowie). Sygn. SNK 15. 289 k.
156. Odezwa Zarządu Głównego TSL, informująca o powstaniu Towarzystwa Szkoły Ludowej. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 569 (Towarzystwo Szkoły Ludowej. Zarząd Główny w Krakowie). Sygn. TSL 1. 2 k.
157. Statut TSL z 1892 roku. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 569. Sygn. TSL 2. 11 k.
158. Regulamin TSL. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 569. Sygn. TSL 13. 4 k.
159. Sprawozdanie Zarządu Głównego Towarzystwa Szkoły Ludowej po końcu 1893 roku. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 569. Sygn. TSL 23. 55 k.
160. Sprawozdanie Zarządu Głównego Towarzystwa Szkoły Ludowej za rok 1899. *Archiwum Państwowe w Krakowie*. Zesp. 569. Sygn. TSL 27. 64 k.
161. Sprawozdania z działalności 1870–1921. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 357 (I Seminarium Naucz. Żeńskie w Przemyślu). Sygn. 14. 94 k.
162. Personal 1868–1908. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 357. Sygn. 20. 310 k.

163. Katalog klasy I w roku szkolnym 1875. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 357. Sygn. 39. 108 k.
164. Szkoła podstawowa nr 1 w Jarosławiu. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 373. Sygn. 3. 123 k.
165. Katalog egzaminów. Rok szkolny 1909/10. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 373 (Szkoła 4-ro klasowa żeńska im. Anny księżny Ostrogskiej w Jarosławiu). Sygn. 11. 37 k.
166. Protokół konferencyjny od r. szk. 1904/05 do 1910. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 373. Sygn. 60. 74 k.
167. Statut towarzystwa pedagogicznego. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 479 (Teki Leopolda Hausera). Sygn. 21. 9 k.
168. Regulamin szkolny dla uczenic. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 744 (Prywatne Seminarium Nauczycielskie Żeńskie PP Benedyktynek w Przemyślu). Sygn. 2. 16 k.
169. Świadectwa szkolne Jana Mariana wydane przez I C.k. Gimnazjum oraz C.k. Gimnazjum z językiem wykładowym polskim w Przemyślu. 1900–1907. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 1654 (Materiały rodziny Prochazków). Sygn. 5. 30 k.
170. Świadectwa szkolne Józefy z Prochazków. 1906, 1910. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 1654. Sygn. 6. 5 k.
171. Zdjęcia rodziny Prochazków. *Archiwum Państwowe w Przemyślu*. Zesp. 1654. Materiały rodziny Prochazków. Sygn. 84. 4 k.
172. Katalog główny II klasy w roku szkolnym 1907/1908. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 258 (Państwowe Seminarium Naucz. Żeńskie w Rzeszowie). Sygn. 4. 43 k.
173. Katalog główny I klasy w roku szkolnym 1908/1909. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 258. Sygn. 5. 65 k.
174. Katalog III klasy w roku szkolnym 1908/1909. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 258. Sygn. 6. 63 k.
175. Katalog klasowy, klasa I, II, III, IV. *Archiwum państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 258 (C.K. Seminarium Nauczycielskie Żeńskie w Rzeszowie). Sygn. 7. 233 k.
176. Katalog ocen kl. I–III, za rok szkolny 1887/1888. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 414 (C. K. Seminarium Nauczycielskie męskie w Rzeszowie). Sygn. 7. 197 k.
177. Katalog główny kursów przygotowawczego, kl. I, II, III, IV w roku szkolnym 1909/1910. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 414. Sygn. 20. 233 k.

178. Księga protokołów posiedzeń grona nauczycielskiego, 1902–1906. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986 (Publiczna szkoła powszechna w Kańczudzie, powiat Przeworsk). Sygn. 3. 158 k.
179. Księga protokołów posiedzeń grona nauczycielskiego, 1906–1909. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986. Sygn. 4. 83 k.
180. Dzieje szkoły dwuklasowej tutejszej od założenia. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986. Sygn. 5. 122 k.
181. Księga rozporządzeń władz szkolnych. *Archiwum Państwowe w Rzeszowie*. Zesp. 986. Sygn. 6. 264 k.
182. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego z lat 1890–1891. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów*. Rkps. BJ. 8077/III. 591 k.
183. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego z 1892 r. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów*. Rkps. BJ. 8078/III. 521 k.
184. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego z 1892 r. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów*. Rkps. BJ. 8081/III. 336 k.
185. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego z 1899 r. *Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych. Sekcja Rękopisów*. Rkps. BJ. 8085/III. 366 k.
186. Pedagogika czyli nauka o wychowaniu przez ks. Jana Steczkowskiego, dyrektora i katechetę szkoły Główniej oraz kursu pedagogicznego żeńskiego u P.P. Benedyktynek w Przemyślu, r. 1862. *Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział Rękopisów (ZNiO we Wrocławiu)*. Rkps. Ossol. 3896/I 130 k.
187. Nauka czytania ks. Jozafata Wojszewiły. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. Ossol. 3666/I. 99 k.
188. Mochnacki K. Pamiętnik spiskowca i nauczyciela z lat 1811–1883. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. Ossol. 12112/II. 98 k.
189. Balicki W. Wspomnienia nauczyciela z lat 1861–1921. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps I. 13254. 790 k.
190. Jan Szuścik (Pastuszek). Życiorys nauczyciela. *ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 60/80. 164 k.
191. Z dnia na dzień coś nowego. Ludwika Wojtarowiczowa. *ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. Akc. 209/77. 237 k.
192. Jan Madejczyk. Pamiętnik z lat 1880–1918. *ZNiO we Wrocławiu*. Mf BN. 12479/II. 141 k.
193. Pamiętnik Maryi Bakienowskiej, ucz. III kl, 1907. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. Akc. 217/80. 72 k.

194. Kronika Szkoły Wydziałowej Żeńskiej im. św. Elżbiety. *ZNiO we Wrocławiu*. Rkps. II. 17244. 24 k.
195. Piast – historyczna gra planszowa, 1861. *ZNiO we Wrocławiu*. Sygn. 57.495.cym. 2 k.
196. Konopnicka M. Nowe latko: zbiorek wierszy dla dzieci. *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. Rkps. 6007/II. 44 k.
197. Internat dla Kandydatek Sem. Naucz. Zen. we Lwowie. Księga pamiątkowa 1892–1912. *Biblioteka narodowa w Warszawie*. Rps.BN III9839. 29 k.
198. Papiery dotyczące Związku Koleżańskiego byłych Seminarzystek i Nauczycielek we Lwowie. *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. Sygn. Rps.sygn. IV9840. 109 k.
199. Protokoły walnych zgromadzeń Związku Koleżańskiego byłych Seminarzystek i Nauczycielek we Lwowie, później Związku Nauczycielek, oraz Schroniska dla Nauczycielek we Lwowie. *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. Sygn. Rps.sygn IV9841. 108 k.
200. Papiery dotyczące internatu dla kandydatek Sem. Naucz. Zen. we Lwowie. *Biblioteka narodowa w Warszawie*. Rps. IV9837. 138 k.
201. Dokumenty osobiste i materiały biograficzne Antoni Machczynskiej. *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. Sygn. Rps. BN. IV9812. 78 k.
202. Jankowski Józef. Nowe wychowanie. *Biblioteka Narodowa w Warszawie*. Sygn. Rps.5039II. 108 k.
203. Kronika rodu Opalków. *Materiały z archiwum rodzinnego zebrane przez W. Opalka*. 214 k.

б) Інтерв'ю

204. Інтерв'ю з Марією Ганич, директором музею Миколи Устияновича та Уляни Кравченко і відповідальною за історико-краєзнавчий музей, записане в Миколаєві 5 березня 2014 року, інтерв'юєр Вараниця А. Матеріали з архіву автора.
205. Інтерв'ю з Болеславом Опалком (1925 року народження), записане в Жешуві 27–29 січня 2015 року, інтерв'юєр Вараниця А. Матеріали з архіву автора.

Опубліковані джерела

а) Документи та матеріали

206. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji Sejmu Galicyjskiego z roku 1865–1866. Alegat 13. Lwów, 1866. 8 s.
207. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1868. Alegat 42. Lwów, 1868. 19 s.

208. Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 23. Lwów, 1869. 3 s.
209. Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 22. Lwów, 1869. 12 s.
210. Alegaty do Sprawozdań Stenograficznych z trzeciej sesji drugiego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1869. Alegat 74. Lwów, 1869. 8 s.
211. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z piątej sesji czwartego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1882. Alegat 127. Lwów, 1882. 4 s.
212. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1904. Alegat 117. Lwów, 1904. 4 s.
213. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 413. Lwów, 1905. 4 s.
214. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 415. Lwów, 1905. 3 s.
215. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 416. Lwów, 1905. 3 s.
216. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 430. Lwów, 1905. 12 s.
217. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 441. Lwów, 1905. 5 s.
218. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu sejmu galicyjskiego z roku 1905. Alegat 446. Lwów, 1905. 2 s.
219. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 450. Lwów, 1905. 11 s.
220. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 451. Lwów, 1905. 13 s.
221. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 465. Lwów, 1905. 5 s.
222. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 484. Lwów, 1905. 3 s.
223. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 485. Lwów, 1905. 2 s.

224. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 486. Lwów, 1905. 3 s.
225. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 505. Lwów, 1905. 6 s.
226. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 507. Lwów, 1905. 3 s.
227. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 508. Lwów, 1905. 6 s.
228. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 510. Lwów, 1905. 5 s.
229. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 529. Lwów, 1905. 6 s.
230. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 550. Lwów, 1905. 3 s.
231. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 551. Lwów, 1905. 12 s.
232. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 618. Lwów, 1905. 5 s.
233. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1905. Alegat 619. Lwów, 1905. 23 s.
234. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1907. Alegat 10. Lwów, 1907. 2 s.
235. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1907. Alegat 12. Lwów, 1907. 3 s.
236. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1907. Alegat 86. Lwów, 1907. 3 s.
237. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Galicyjskiego z roku 1907. Alegat 115. Lwów, 1907. 4 s.
238. Die allgemeine Schulordnung der Kaiserin Maria Theresia und J.J. Felbigers Forderungen an Schulmeister und Lehrer. Leipzig, 1896. 79 s.
239. Instrukcja tycząca się stawiania i urządzania budynków publicznych szkół pospolitych i wydziałowych wydana przez Radę Szkolną Krajową na mocy art. 25 ustawy szkolnej z dnia

- 2 maja 1783 (Dz. u. kr. Nr 37). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1875. S. 71–82.
240. Okólnik c.k. Rady szkolnej krajowej do Dyrekcyi wszystkich szkół i seminaryów nauczycielskich męskich i żeńskich. *Dziennik urzędowy c.k. Rady szkolnej krajowej w Galicyi*. 1902. Nr 43. 10 grudnia.
241. Okólnik c. k. Rady szkolnej krajowej do Dyrekcyi wszystkich szkół i seminaryów nauczycielskich męskich i żeńskich, szkół przemysłowych, akademii handlowej we Lwowie w sprawie odpoczynku niedzielnego. *Dziennik urzędowy c. k. Rady szkolnej krajowej w Galicyi*. 1903. Nr 17. 6 czerwca.
242. Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k. auch k. k. deutschen Erbstaaten. Wien, 1806. 112 s.
243. Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777, 1790. Warszawa, 1910. 190 s.
244. Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Kraków, 1915. 120 s.
245. Regulamin korpusu wakacyjnego młodzieży szkolnej miasta Lwowa. Lwów, 1893. 25 s.
246. Regulamin wycieczkowy i gimnastyczno-hygieniczny, ułożony przez c. k. Radę Szkolną Okręgową Miejską we Lwowie. Lwów, 1889. 30 s.
247. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1867. Wien, 1867. S. 394–396.
248. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1868. Wien, 1868. S. 336–341.
249. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. Wien, 1869. S. 277–289.
250. Rocznik statystyki Galicji. Rok II 1887–1888. Lwów, 1889. 312 s.
251. Rozporządzenie Ministra Wyznań i Oświecenia z dnia 19 lipca 1875 l. 6081, którem wydano postanowienie zachowania przepisów sanitarnych w publicznych szkołach ludowych w Galicyi i W. Księstwie Krakowskiem (Dz. u. kr. Nr 84, cz. XXXI). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1875. S. 244–245.
252. Schaffung eines eigenen Ministeriums des öffentlichen Unterrichts. *Politische Gesetze und Verordnungen sämtliche Provinzen des Oesterreichischen Kaiserstaates, mit Ausnahme von Ungarn und Siebenbürgen*. Wien, 1851. S. 53–54.
253. Sprawozdania Stenograficzne z Posiedzeń Sejmu Krajowego Galicyjskiego we Lwowie w roku 1861. Lwów, 1861. 541 s.
254. Sprawozdania Stenograficzne z Posiedzeń Sejmu Krajowego Galicyjskiego we Lwowie w roku 1865. Lwów, 1865. 819 s.

255. Stenograficzne Sprawozdania z Trzeciej Sesji Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1865–1866. Lwów, 1866. T. 1. 541 s.
256. Stenograficzne sprawozdania z drugiej sesji drugiego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w 1868 roku. Lwów, 1868. 1030 s.
257. Stenograficzne Sprawozdania z Trzeciej Sesji Drugiego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1869. Lwów, 1869. 2001 s.
258. Stenograficzne Sprawozdania z Czwartej Sesji Czwartego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem w roku 1881. Lwów, 1881. 934 s.
259. Stenograficzne Sprawozdania z Drugiej Sesji Ósmego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1905. Lwów, 1905. T. 2. 3597 s.
260. Stenograficzne Sprawozdania z Trzeciej Sesji Ósmego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1907. Lwów, 1907. T. 1. 1571 s.
261. Stenograficzne Sprawozdania z Trzeciej Sesji Ósmego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1907. Lwów, 1907. T. 2. 2721 s.
262. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1875/1876. Lwów, 1877. 47 s.
263. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1876/1877. Lwów, 1878. 93 s.
264. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1878/1879. Lwów, 1880. 68 s.
265. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1880/1881. Lwów, 1882. 98 s.
266. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1901/1902. Lwów, 1902. 12 s.
267. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1904/1905. Lwów, 1905. 108 s.

268. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1907/1908. Lwów, 1908. 140 s.
269. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1910/1911. Lwów, 1912. 132 s.
270. Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Szkoły Realnej w Tarnopolu za rok szkolny 1881/82. Tarnopol, 1882. 112 s.
271. Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. V Gimnazjum we Lwowie za rok szkolny 1896/97. Lwów, 1897. 190 s.
272. Statut organizacyjny, tyczący się ustanowienia Rady szkonej krajowej w Królestwie Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1867. S. 18–44.
273. Statut organizacyjny Fundacji Fundacja barona Maurycego Hirscha dla Popierania Szkolnictwa Ludowego w Królestwie Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim i w Księstwie Bukowiny. Lwów, 1891. 21 s.
274. Ustawa z dnia 22 czerwca 1867 o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim (Dz. u. kr. Nr 13). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1867. S. 21–23.
275. Ustawa krajowa z dnia 2 maja 1873 o zakładaniu i utrzymywaniu publicznych szkół ludowych i obowiązku posyłania do nich dzieci (Dz. u. kr. Nr 250). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1873. S. 181–191.
276. Ustawa z dnia 2 maja 1873 względem stosunków prawnych stanu nauczycielskiego w publicznych szkołach ludowych (Dz. u. kr. Nr 251). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1873. S. 192–203.
277. Ustawa z dnia 25 czerwca 1873 o władzach nadzorczych miejscowych i okręgowych dla szkół ludowych (Dz. u. kr. Nr 225). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1873. S. 215–234.
278. Ustawa z dnia 18 marca 1879 o uregulowaniu stosunków osobistych i służbowych osób stanu nauczycielskiego w publicznych szkołach ludowych, należących do siły zbrojnej, pod względem ich obowiązku do czynnej służby w wojsku stałym, marynarce wojennej, w obranie krajowej lub

- pospolitym ruszeniu (Dz. u. kr. Nr 67). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1879. S. 37–44.
279. Ustawa z dnia 2 maja 1883, zmieniająca niektóre przepisy ustawy z dnia 14 maja 1869 (Dz. u. p. Nr 12). *Dziennik ustaw państwa dla królestw i krajów w Radzie Państwa reprezentowanych część XIX Wydana i rozesłana dnia 5 maja 1883*. Wiedeń: 1883. S. 199–206.
280. Ustawa z dnia 1 stycznia 1889 o stosunkach prawnych stanu nauczycielskiego w publicznych szkołach ludowych (Dz. u. kr. Nr 16). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1889. S. 50–56.
281. Ustawa z dnia 11 czerwca 1905 o publicznych szkołach ludowych. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1905. S. 254–259.
282. Ustawa z dnia 9 maja 1907 o Radzie szkolnej krajowej. *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Lwów, 1907. S. 87–114.
283. Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych. T. 9. Zesz. 1. Lwów, 1885. 155 s.
284. Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych: najważniejsze wyniki spisu ludności z 31 grudnia 1890. T. 13. Z. 1. Lwów, 1890. 119 s.
285. Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej / red. S. Wołoszyn. Warszawa, 1965. 662 s.

б) Мемуарна література

286. Баран І. Закінчив утраквістичну гімназію. *Бережанська гімназія*. Бережани, Тернопіль, 2007. С. 156–157.
287. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частини перша та друга / НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка; Українська вільна академія наук у США, історична секція; упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Нью-Йорк Київ, 2004. 528 с.
288. Дайнур Б-Ц. Мир, которого не стало. Воспоминания и впечатления (1884–1914). Москва, 2008. 547 с.
289. Дучимінська О. Весняні дні. *Сумний Христос*. Львів, 1992. С. 152–218.
290. Зварич П. Спомини 1877–1904. Вінніпег, 1976. 239 с.
291. Лепкий Б. Казка мого життя. Нью-Йорк, 1967. 480 с.
292. Ломацький М. Українське вчительство на Гуцульщині. Торонто, 1958. 73 с.
293. Макух І. На народній службі. Детройт, 1958. 628 с.

294. Павлишин Л. На грані двох світів. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/opera-cia-visla/nagranidvohsvitivcastinaiavtorpa vlisinluka>.
295. Пасконіс В. З рідного села в широкий світ. Сент-Кетерінс, 1975. 137 с.
296. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів: Спомини з минулого й сучасного. Дрогобич, 2010. Т. 1. 252 с.
297. Споминки про жите і діяльність Володимира Барвінського. Коштом і заходом товариства «Просвіта». Львів, 1884. 135 с.
298. Тарнавський Ф. Спогади. Торонто, 1981. 266 с.
299. Уляна Кравченко. Записки учительки. Львів, 2010. 174 с.
300. Уляна Кравченко. Хризантеми. Чикаго, 1961. 167 с.
301. Уляна Кравченко. Щирий друг і вчитель. *Іван Франко у спогадах сучасників*. Львів, 1956. С. 172–176.
302. Цетлин С. Детство в шкловском хедере. *Лехаим*. 2008 (5768). № 2 190. Февраль.
303. Шалом-Алейхем. С ярмарки. Жизнеописание. Москва, 1960. 171 с.
304. Шухевич С. Моє життя. Лондон, 1991. 619 с.
305. Baranowski B. A. Kołomyjska Kreis-Hauptschule i gimnazjum w Stanisławowie. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 235–254.
306. Baranowski B. A. Mieczysław Baranowski. Wspomnienia pośmiertne. Lwów, 1899. 11 s.
307. Bobrzyński M. Z moich pamiętników. Wrocław, 2006. 362 s.
308. Bojko J. Ze wspomnień. Warszawa, 1959. 323 s.
309. Brodziński K. Lata szkolne poety. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 3–20.
310. Czuła M. Niedola szkolna małopolskiego chłopca 1895–1900. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 461–468.
311. Dunikowski E. Tęczowe dni w szkołach Brzeżańskich. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 345–384.
312. Elwertowski K. Szkoła i życie. Ze wspomnień nauczyciela. Warszawa, 1962. 286 s.
313. Fabiański T. Ze wspomnień. *Wspomnienia o Kazimierzu Wierzyńskim* / red. P. Kądziera. Warszawa, 2001. S. 53–69.
314. Gross N. Semper Fidelis. *To była Hebrajska Szkoła w Krakowie*. Tel-Aviv, 1984. S. 76–79.
315. Józefczyk A. Wspomnienie ubiegłych lat. Kraków, 1881. 92 s.
316. Józefczyk A. W szkołach małego miasteczka i w gimnazjum Tarnowskim. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 49–59.

317. Karpiński F. Pamiętniki Franciszka Karpińskiego. Warszawa, 1898. 178 s.
318. Kort K. Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Wspomnienia ucznia z lat 1883–1896. Kraków, 1953. 201 s.
319. Kubisz J. Pamiętnik starego nauczyciela. Cieszyn, 1928. 313 s.
320. Lam S. Życie wśród wielu. Warszawa, 1968. 451 s.
321. Opalek M. O Lwowie i mojej młodości: kartki z pamiętnika 1881–1901. Wrocław, 1987. 218 s.
322. Pamiętnik jubileuszowy państwowego Seminarium nauczycielskiego męskiego w Sokalu 1895–1925. Sokal, 1925. 96 s.
323. Rakovsky P. My Life as a Radical Jewish Women. Memoirs of a Zionist Feminist in Poland. Indiana, 2002. 224 s.
324. Sauvan J. L. Przestrogi i rady przydatne nauczycielkom. Kraków, 1877. 150 s.
325. Sawczyński Z. Galicyjska szkoła elementarna przed 1848 r. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 155–161.
326. Skobel F. Ofiara pedagogii austriackiej. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 21–26.
327. Słomka J. Pamiętniki włościanina: od pańszczyzny do dni dzisiejszych. Kraków, 1912. 273 s.
328. Stapiński J. Pamiętnik. Warszawa, 1959. 442 s.
329. Stroner A. Dyscyplina w dawnych szkołach galicyjskich przed rokiem 1848. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. 161–169.
330. Thon-Rostowa N. Ozjasz Thon. Wspomnienia córki. Lwów, 1937. 54 s.
331. Wilkoński A. Wspomnienia szkolne. Pomyłki: ułamek starej gawędy. Kraków, 1907. 30 s.

в) Окремі видання

332. Барвінський О. Читанка для підготовчого класу учительських семінарій. Львів, 1916. 416 с.
333. Герасимович І. На тривогу! Львів, 1929. 150 с.
334. Головацький Я. Читанка для малых детей до школьного и домашнего употребления. Львів, 1850.
335. Грінченко Б. Українська грамати́ка до читання і писання. Київ, 1917. Вид. II. 32 с.
336. Дучимінська О. Наталія Кобринська як феміністка. Коломия, 1934. 34 с.
337. Духнович О. Книжиця читалная для начинающих. Пряшів, 2003. 127 с.
338. Кирчів П. Образки з галицьких буднів. Львів, 2015. 393 с.

339. Франко І. Борис Граб. *Франко І. Твори: У 50 тт.* / Ред. П. Колесник; Укл. Н. Вишневська. Київ, 1978. Т. 18. С. 177–190.
340. Франко І. Вільгельм Телль. *Франко І. Твори: У 2 тт.* / Ред. С. Шевцова; Укл. Н. Гончарук. Київ: Дніпро, 1986. Т. 2. С. 254–261.
341. Франко І. Грицева шкільна наука. *Франко І. Твори: У 2 тт.* / Ред. С. Шевцова; Укл. Н. Гончарук. Київ: Дніпро, 1986. Т. 2. С. 247–254.
342. Франко І. Оловець. *Франко І. Твори: У 2 тт.* / Ред. С. Шевцова; Укл. Н. Гончарук. Київ, 1986. Т. 2. С. 107–119.
343. Франко І. Отець-гуморист. *Франко І. Твори: У 2 тт.* / Ред. С. Шевцова; Укл. Н. Гончарук. Київ, 1986. Т. 2. С. 458–486.
344. Франко І. Schönschreiben. *Франко І. Твори: У 2 тт.* / Ред. С. Шевцова; Укл. Н. Гончарук. Київ, 1986. Т. 2. С. 119–124.
345. Франко І. Учитель. *Франко І. Вибр. твори: У 3 тт.* / Ред. і укл. М. Шалата. Київ, 1973. Т. 2. С. 519–570.
346. Читанка для діточок в народних школах / М. Шашкевич; упоряд., літ. адаптація, пояснення слів О. Веремкович; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Шевченка, Львів, 1997. 124 с.
347. Шашкевич М. Читанка. Львів, 1997. 123 с.
348. Adler F. Kształcenie młodzieży w poczuciu obowiązku. Warszawa, 1905. 142 s.
349. ABC w 24 kolorowanych obrazkach, królów polskich i sławnych ludzi. Kraków, 1878. 100 s.
350. Andersen H. Ch. Bajki i opowiadania. Warszawa, 1898. 149 s.
351. B. a. W sprawie szkół naszych. Lwów, 1866. 36 s.
352. Bain A. Nauka wychowania. Warszawa, 1880. 568 s.
353. Bałaban M. Herz Homber i szkoły austriackie dla Żydów. Lwów, 1906. 49 s.
354. Balicki Z. Egoizm narodowy wobec etyki. Lwów, 1902. 63 s.
355. Balicki Z. Zasady wychowania narodowego. Warszawa, 1909. 36 s.
356. Bańkowski J. Elementarz polski: dla dzieci polskich obojej płci, wszelkich stanów, plemion i wyznań. Kraków, 1862. 35 s.
357. Barański F. Elementarz: według nowéj metody z abecadłem ruchomem wielkich i małych liter i wizerunkami królów polskich. Kraków, 1860. 71 s.
358. Baranowski M. Pogląd na rozwój szkolnictwa ludowego w Galicji. Kraków: 1897. 41 s.
359. Baranowski M. Pogląd na rozwój szkół ludowych król. stoł. miasta Lwowa w okresie autonomicznym. Lwów, 1896. 72 s.
360. Baranowski M. Historia szkół ludowych król. stoł. miasta Lwowa. Lwów, 1895. 404 s.

361. Baranowski M. Pedagogika i dydaktyka: do użytku nauczycieli szkół ludowych i seminariów nauczycielskich. Lwów, 1893. 156 s.
362. Baranowski M. Pedagogika do użytku seminariów nauczycielskich i nauczycieli szkół ludowych. Kraków, 1916. 142 s.
363. Baranowski M. O wychowaniu dziewcząt z uwzględnieniem obecnych stosunków i potrzeb. Lwów, 1889. 40 s.
364. Bernadzikiewicz T. Początki czytania i pisanie czyli elementarz oraz zajmujące czytanki z obrazkami dla dzieci. Warszawa, Poznań, 1909. 93 s.
365. Bełza W. Dzieci polskie w dawnych czasach: 24 obrazki z dziejów naszych. Kraków, 1907. 234 s.
366. Bełza W. Katechizm polskiego dziecka. Lwów, 1901. 16 s.
367. Bielski B. Nowy elementarz polski czyli Nauka czytania. Lwów, 1871. 47 s.
368. Bełza W. Katechizm polskiego dziecka. Lwów, 1901. 16 s.
369. Bobrzyński M. Statut Rady Szkolnej Krajowej Galicyjskiej: studium prawno-polityczne. Kraków, 1903. 63 s.
370. Bochwić. F. Pomysły o wychowaniu człowieka. Warszawa, 1847. 400 s.
371. Bojko J. Dwie dusze. Warszawa, 1911. 42 s.
372. Ciembroniewicz J. Jak wychowywać dzieci w szkole elementarnej. Warszawa, 1908. 115 s.
373. Chmielowski P. Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno: wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu i nauce oparte. Warszawa, 1874. 143 s.
374. Chmielowski P. Poezya w wychowaniu. Warszawa, 1881 42 s.
375. Chotkowski W. Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy. Lwów, 1909. T. 1. 465 s.
376. Czernecki J., Szablowski J., Tatuch S. Podręcznik do nauki kaligrafii dla użytku szkolnego i domowego. Lwów, 1904. 238 s.
377. Czernowski A. Życie płciowe i jego znaczenie ze stanowiska zdrowotno-obyczajowego. Berlin, 1904. 208 s.
378. Dąbrowski Z. Nauka o dziecku: podręcznik do użytku seminarjów nauczycielskich i nauczycieli szkół powszechnych. Lwów, 1912. 191 s.
379. Danielak M. 3.765.702 analfabetów: Śląsk, Galicya, W. Ks. Krakowskie. Kraków, 1984. 38 s.
380. Dietl J. O reformie szkół krajowych. Z. 1, Stanowisko szkoły. Rada Szkolna krajowa. Język wykładowy. Kraków, 1865. 161 s.

381. Dobieszewska J. Wychowanie kobiet wobec dzisiejszych dążeń społecznych. Lwów, 1871. 173 s.
382. Druga książka do czytania dla szkół ludowych. Lwów, 1912. 118 s.
383. Duchieńska S. Upominek dla dziewcząt wiejskich. Kraków, 1862. 206 s.
384. Dygasiński A. Pierwsze wiadomości dziecka o świecie: czytanka. Warszawa, 1907. 76 s.
385. Dzieduszycka A. Kilka myśli o wychowaniu i wykształceniu niewiast naszych. Lwów, 1871. 246 s.
386. Dzieduszycka A. Gawędy matki. Lwów, 1872. 173 s.
387. Dzieduszycka A. Książka młodej kobiety. Warszawa, 1881. 158 s.
388. Dzieduszycka A. Listy nauczycielki poświęcone nauczycielkom ludowym i uczennicom seminariów nauczycielskich żeńskich. Kraków, 1883. 256 s.
389. Dzieduszycka A. Co dzieci czytały w chwilach wolnych. Warszawa, 1910. 99 s.
390. Dzieduszycki W. Listy o wychowaniu. Lwów, 1892. 336 s.
391. Dzieduszycki J. Elementarz polsko-ruski. Kraków, 1881. 64 s.
392. Dziekoński T. Powieści starego nauczyciela dla swoich młodych przyjaciół. Warszawa, 1884. 226 s.
393. Dziędzielewicz A. Wychowanie obywatelskie w szkole. Lwów, 1914. 30 s.
394. Falkiewicz K. Rozwój szkolnictwa ludowego w Galicyi w latach 1848–1898. Lwów, 1899. 123 s.
395. Feldhorn J. Zarys historii Szkoły Hebrajskiej w Krakowie. *To była Hebrajska Szkoła w Krakowie*. Tel-Aviv, 1984. S. 25–32.
396. Feldman W. Asymilatorzy, syjoniści i Polacy. Kraków, 1893. 62 s.
397. Feldman W. Piękna Żydówka: szkic psychologiczno-społeczny. Warszawa, 1888. 213 s.
398. Friedländer M. Vom Cheder zur Werkstätte. Eine Erzählung aus dem Leben der Juden in Galizien von F.v.N.G. Wien, 1885. 41 s.
399. Friedländer M. Die drei Belfer. Culturbilder aus Galizien. Wien, 1894. 129 s.
400. Glasgall H. Nauka zręczności w dzisiejszem wychowaniu. Lwów, 1909. 56 s.
401. Glasgall H. Roboty ręczne w dzisiejszem wychowaniu. Lwów, 1911. 71 s.
402. Gliczner E. Książki o wychowaniu dzieci. Kraków, 1876. 146 s.
403. Gomulicki W. Wspomnienia niebieskiego mundurka. Kraków, 2005. 300 s.
404. Groch B. O szkolnictwie polskim. Przemyśl, 1915. 92 s.
405. Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi (Czasy przed zaprowadzeniem autonomii 1772-1861). Lwów, 1916. Cz. 1. 67 s.

406. Gruński S. Dzieje szkolnictwa ludowego w Galicyi (Po zaprowadzeniu autonomii). Lwów, 1916. Cz. 2. 64 s.
407. Elementarz śpiewu i teoryi muzyki. Lwów, 1887. 39 s.
408. Elementarz niemiecki dla szkół początkowych. Lwów, 1889. 72 s.
409. Elementarz dla chłopców wiejskich. Kraków, 1872. 92 s.
410. Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1880. 116 s.
411. Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1886. 116 s.
412. Elementarz dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1890. 111 s.
413. Elementarz polsko-ruski dla szkół ludowych ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Lwów, 1912. 63 s.
414. Elementarz polski dla dzieci niemieckich. Lwów, 1878. 83 s.
415. Herzl T. Der Judenstaat. Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage. Berlin, 2016. 118 s.
416. Hippeau C. Wychowanie publiczne w Anglii. Warszawa, Redakcja Przeglądu Tygodniowego, 1874. 35 s.
417. Hoffmanowa K. Listy o wychowaniu. Wrocław, 1833. 204 s.
418. Hoffmanowa K. Nowe rozrywki dla dzieci. Berlin, 1840. T. 1–2. 200 s.
419. Hordyński Z. Brodzińskiego lata szkolne. Lwów, 1888. 52 s.
420. Jachowicz S. Bajki i powiastki Stanisława Jachowicza w ilustrowanej edycji. – Kraków, 1890. 180 s.
421. Janke O. Zasady higieny szkolnej. Podręcznik przeznaczony do użytku nauczycieli, kierowników szkół i lekarzy szkolnych. Warszawa, 1906. 142 s.
422. Jastrzębowski J. Precz z obłudą w domu i w szkole: kilka uwag w sprawie religijno-narodowego wychowywania młodzieży polskiej dla inteligentnych rodziców i postępowych pedagogów. Kraków, 1906. 16 s.
423. Jezierski F. Nauczyciel ze stanowiska moralnego i naukowego: dzieło dla rodziców i nauczycieli. Warszawa, 1847. 276 s.
424. Jezierski W. Jak się powinny ubierać dziewczęta w wieku szkolnym? Lwów, 1906. 11 s.
425. Karbowski A. Problem wychowania narodowego: szkic. Lwów, 1913. 26 s.
426. Kwiaty i owoce: nowy elementarz zawierający w sobie nauczki wyjęte z historii roślin = Les fleurs et les fruits = Blumen und Früchte. Warszawa, 1837. 65 s.

427. Konopnicka M. Szczęśliwy świątek: książka dla dzieci. Warszawa, 1895. 40 s.
428. Kowerska Z. O wychowaniu macierzyńskim. Warszawa, 1881. 425 s.
429. Kuczalska-Reinschmit P. Nasze drogi i cele. Szkic do programu działalności kobiecej. Lwów, 1897. 24 s.
430. Lewicki W. Inspektor szkolny i nauczyciel. Ich stosunek wzajemny do siebie i społeczeństwa. Lwów, 1922. 23 s.
431. Lewicki W. Z rozmów i rozmyślań na temat kwestii żydowskiej. Lwów, 1914. 79 s.
432. Łukaszewski K. Elementarz polsko-niemiecki dla szkół elementarnych, wiejskich i miejskich: podług metody poczynającej czytanie od pisania ułożony. Leszno, 1858. 180 s.
433. Londyński B. Panna dorosła w rodzinie i społeczeństwie. Warszawa, 1905. 276 s.
434. Łoziński W. Galicjana – kilka obrazków z pierwszych lat historii galicyjskiej. Lwów, 1872. 132 s.
435. Machczyńska A. Młoda nauczycielka: dziełko poświęcone zakładom wychowania płci żeńskiej, Poznań, 1863. 101 s.
436. Makuszyński K. Bezgrzeszne lata. Gdańsk, 2001. 112 s.
437. Malecka W. Rady dla młodych dziewcząt. Warszawa, 1827. 129 s.
438. Markstejn M. Kilka słów o szkołach izraelickich. Brody: 1872. 28 s.
439. Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895. Lwów, 1896. 719 s.
440. Nauka rachunków w szkole ludowej pospolitej: podręcznik ułożony z polecenia Rady szkolnej krajowej. Wiedeń, 1875. 434 s.
441. Nieciśław J. Wychowanie współczesne jako stara przyczyna zdenerwowania. Warszawa, 1912. 62 s.
442. Nieciśław J. Tolerancja, równouprawnienie, wolnomyślicielstwo, wyznanie. Warszawa:, 1913. 24 s.
443. Nordau M. Żydowska emancypacja a wiara w mesjasza. Z wykładu «Żydostwo w XIX i XX stuleciu». *Almanach żydowski*. Lwów, 1910. S. 194–195.
444. Nyström A. K. Życie płciowe i jego zasady. Warszawa, 1907. 259 s.
445. Onderka A. Elementarz polsko-niemiecki oder polnisch-deutsches Lesebuch für die utraquistischen Elementarschulen. Breslau, 1862. 128 s.
446. Orzeszkowa E. A... B... C... Kraków, 1927. 16 s.
447. Ostrowski J. Żywa Szkoła. Lwów, 1914. 412 s.
448. Opalek M. Z dziejów szkolnictwa galicyjskiego. Lwów, 1913. S. 68 s.
449. Papłoński J. Zasady wychowania. Warszawa, 1871. 19 s.

450. Papłoński J. Zasady i zakres wychowania domowego oraz historyja metody pogładowej. Warszawa, 1879. 52 s.
451. Perec J.-L. Między dwiema górami. *Z nieznanego świata. Opowieści chasydzkie ludowe*. Warszawa, 1963. S. 5–21.
452. Piramowicz G. Instrukcja dla nauczycieli szkół początkowych wiejskich i miejskich względem ich stanu i obowiązków, 1861. 63 s.
453. Prus B. Antek. Warszawa, 1975. 30 s.
454. Samson J. Wychowanie dziewcząt w rodzinie: rady praktyczne matki. Warszawa, 1862. 166 s.
455. Sainte-Foi K. Chwile natchnienia młodej osoby. Lwów, 1887. 223 s.
456. Seredyński W. Pedagogia polska w zarysie. Lwów, 1868. 264 s.
457. Spencer H. Rozwój stosunków płciowych. Warszawa, 1905. 78 s.
458. Skoczek A. O szkole ludowej. Kraków, 1869. 133 s.
459. Sochaniewicz K. Kult przeszłości w wychowaniu narodowym. Zamość, 1913. 39 s.
460. Spis książek poleconych i zakazanych przez c. k. Radę Szkolną Krajową. Lwów, 1899. 112 s.
461. Springer A. H. Protokolle des Verfassungsausschlusses im Oesterreichischen Reichstage 1848–1849. Leipzig, 1885. 448 s.
462. Stempelowska S. Niedola młodzieży w szkole galicyjskiej. Kilka słów o narodowej szkole w Galicji. Kraków, 1902. 57 s.
463. Starkel J. Jak Żydom postępować czyli Rozmowa starego Szmula z przyjaciółmi. Lwów, 1891. 16 s.
464. Starkel J. Fundacja Hirsza i sprawa żydowska w Galicji. Lwów, 1890. 20 s.
465. Strokowa J. O wychowaniu narodowym: rzecz odczytana w Krakowie na dochód Towarzystwa Szkoły Ludowej 12 kwietnia 1894 r. Poznań, 1896. 32 s.
466. Thon O. Pisma I. Kazania 1895–1906. Kraków, 1938. 419 s.
467. Trentowski. B. Chowanna czyli System pedagogiki narodowej, jako umiejętności wychowania, nauki i oświaty, słowem wykształcenia naszej młodzieży. Poznań, 1842. T. 1. 320 s.
468. Troskoleński T. Zasługi Herbarta około wychowania: studyum. Lwów, 1899. 16 s.
469. Ufer K. Nerwowość i wychowanie dziewcząt w domu i w szkole. Warszawa, 1897. 118 s.
470. Wachholz L. Zur Lehre von den sexuellen Delikten. Wien, 1910. 84 s.
471. Wandasiewicz P. ABC czyli Nauka czytania i pisania. Wyłożył metodycznie na podstawie Nauki Pogładowej August Jeske; (z drzeworytami podług rysunku M. Andriollego, wzorami rysunkowymi i kaligraficznymi). Warszawa, 1878. 192 s.
472. Wasilewski L. Kresy wschodnie: Litwa i Białoruś, Podlasie i Chełmszczyzna, Galicya Wschodnia, Ukraina. Warszawa, 1917. 260 s.

473. Weinles J. Elementarz polsko-hebrajski (Alef-Beth) dla dzieci izraelskich. Warszawa, Kraków, 1902. 48 s.
474. Wielki elementarz polski. Kraków, Gens, 1899. 218 s.
475. Wrotnowski F. Elementarz dla dzieci polskich. Wiedeń, 1861. 222 s.
476. Wydawnictwa pedagogiczne: podręczniki szkolne i naukowe wydane nakładem i znajdujące się na składzie głównym w księgarniach Gebethnera i Wolffa. Warszawa, 1913. 142 s.
477. Zapolska G. O czym się nawet myśleć nie chce. Warszawa, 1914. 394 s.
478. Zapolska G. O czym się nie mówi. Warszawa; Kraków, 1909. 368 s.
479. Zapolska G. Kaśka-Karyatyda. Warszawa; Kraków, 1888. 458 s.
480. Zborowski J. Elementarz polski z czytanką. Le Puy, 1918. 46 s.
481. Zdziechowski M. Wychowanie a religia. Warszawa, 1914. 17 s.
482. Żeromski S. Siłaczka. URL: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/silaczka.html>.
483. Żeromski S. Syzyfowe prace. URL: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/syzyfowe-prace.html>
484. Ziller T. Vorlesungen Über Allgemeine Pädagogik. Berlin, 2010. 344 s.
485. Zwiedineck-Südenhorst H., Wolf A. Maria Theresia, Josef II. und Leopold II. 1740-1792. Berlin, 1884. 494 s.

г) Преса

486. Одозва до руского народу. *Зоря Галицка (Львів)*. 1848. Ч. 1. 15 мая.
487. Quousque tandem? *Дѣло (Львів)*. 1880. Ч. 3. 21 (9) сѣчня.
488. Борба Русинѣвъ о руску школу народну во Львовѣ. *Дѣло*. 1880. Ч. 4. 12 (24) сѣчня.
489. Самоволя. *Дѣло*. 1880. Ч. 42. 31 мая (12 червня).
490. Новинки (Руській языкъ выкладовый «на папери»). *Дѣло*. 1880. Ч. 56. 19 (31) липня.
491. Гадки подолянина IV. *Дѣло*. 1880. Ч. 54. 12 (24) липня.
492. Гадки подолянина V. *Дѣло*. 1880. Ч. 59. 30 липня (11 серпня).
493. Пам'ятаймо на наши права. *Дѣло*. 1880. Ч. 59. 30 липня (11 серпня).
494. Голось зъ краю. *Дѣло*. 1880. Ч. 82. 22 жовтня (3 листопада).
495. Дописи. Зъ всхѣдной Галичини. *Дѣло*. 1880. Ч. 88. 15 (27) листопада.
496. Резолюции предложени комитетомъ для Юсифиньського обходу. *Дѣло*. 1880. Ч. 89. 19 листопада (1 грудня).
497. Допись зъ села. *Дѣло*. 1881. Ч. 8. 28 сѣчня (9 лютого).
498. Крайова конференція учительска. *Дѣло*. 1881. Ч. 43. 3 (15) червня.
499. Допись зъ Перемышля. *Дѣло*. 1881. Ч. 46–47. 16 (28) червня.

500. Руское товариство педагогѣчне. *Дѣло*. 1881. Ч. 84. 28 жовтня (9 падолиста).
501. Родимць. *Дѣло*. 1881. Ч. 85. 31 жовтня (12 падолиста).
502. Родимць. *Дѣло*. 1881. Ч. 90–91. 18 (30) падолиста.
503. Наслѣдства польонизаціи школь. *Дѣло*. 1881. Ч. 93. 28 падолиста (10 грудня).
504. Свобода руского народа а нашѣ польонизаторы. *Дѣло*. 1881. Ч. 94. 2 (14) грудня.
505. Якъ виховуваты нашѣ дѣти? *Дѣло*. 1882. Ч. 6. 23 сѣчня (4 лютого).
506. Якъ виховуваты нашѣ дѣти (дальше)? *Дѣло*. 1882. Ч. 7. 27 сѣчня (8 лютого).
507. Якъ виховуваты нашѣ дѣти (дальше)? *Дѣло*. 1882. Ч. 8. 30 сѣчня (11 лютого).
508. Шкѣльне образованье и пѣдступь владѣ шкѣльнѣхъ». *Дѣло*. 1882. Ч. 23–24. 24 марця (5 цвѣтня).
509. Допись зъ Бережанъ. *Дѣло*. 1882. Ч. 16. 27 лютого (11 марця).
510. Задачѣ руской ителигенціи I. *Дѣло* 1882. Ч. 32. 28 цвѣтня (10 мая).
511. Задачѣ руской ителигенціи II. *Дѣло*. 1882. Ч. 33. 1 (13) мая.
512. Задачѣ руской ителигенціи III. *Дѣло* 1882. Ч. 34. 5 (17) мая.
513. Дѣвоче воспиталище Василиянокъ. *Дѣло*. 1882. Ч. 60. 4 (16) серпня.
514. Дѣвоче воспиталище Василиянокъ. *Дѣло*. 1882. Ч. 61. 7 (19) серпня.
515. Дѣвоче воспиталище Василиянокъ. *Дѣло*. 1882. Ч. 64. 18 (30) серпня.
516. Нова непокояча вѣсть. *Дѣло*. 1882. Ч. 65. 21 серпня (2 вересня).
517. Дѣвоче воспиталище Василиянокъ. *Дѣло*. 1882. Ч. 75. 29 вересня (11 жовтня).
518. Шкѣльна новеля. *Дѣло*. 1883. Ч. 9–10. 27 сѣчня (8 лютого).
519. Новеля шкѣльна а Русины. *Дѣло*. 1883. Ч. 13. 3 (15) лютого.
520. Петиція «Руской Рады» и львѣвскихъ Русинѣвъ до рады державной въ справѣ шкѣльной новелѣ. *Дѣло*. 1883. Ч. 14. 5 (17) лютого.
521. Наше теперѣшне положень III. *Дѣло*. 1883. Ч. 23. 26 лютого (10 марта).
522. Новеля шкѣльна – а Русины. *Дѣло*. 1883. Ч. 13. 3 (15) лютого.
523. Новеля шкѣльна – а Коѣо Polskie. *Дѣло*. 1883. Ч. 40. 7 (19) цвѣтня.
524. Зъ тихой кузнѣ «Ludow-ои oświat-ы» I. *Дѣло*. 1883. Ч. 43. 14 (26) цвѣтня.
525. Зъ тихой кузнѣ «Ludow-ои oświat-ы» II. *Дѣло*. 1883. Ч. 44. 21 цвѣтня (1 мая).
526. Зъ тихой кузнѣ «Ludow-ои oświat-ы» III. *Дѣло*. 1883. Ч. 45. 23 цвѣтня (5 мая).
527. Зъ вечера в. память Шевченка. I. Вступне слово проф. А. Вахнянина III. *Дѣло*. 1883. Ч. 24. 1 (13) марта.
528. Славне вѣче народне. *Дѣло*. 1883. Ч. 71. 25 червня (7 липня).
529. Допись зъ Галичини. *Дѣло*. 1884. Ч. 7. 20 сѣчня (1 лютого).

530. Жіноче питанє. *Жіноче Діло (Львів)*. 1912. 21 цвітня (весна).
531. Праця жінок. *Жіноче Діло*. 1912. 21 цвітня (весна).
532. Academia Feminina. *Жіноче Діло*. 1912. 21 цвітня (весна).
533. Справа жіночої рівноправности. *Жіноче Діло*. 1912. 30 червня (літо).
534. Гроші в подружю. *Жіноче Діло*. 1912. 15 вересня (осінь).
535. Про коєдукацію. *Жіноче Діло*. 1912. 15 вересня (осінь).
536. Важна справа. *Жіноче Діло*. 1912. 31 грудня (зима).
537. Современная любовь. *Временникъ Ставропигійского Института съ мѣсяцесловомъ на годъ обыкновенный 1898 (Львѳвъ)*. Годъ изд. 35, 1897. С. 138.
538. Кореспонденції „Слова”. Изъ Львова. *Слово (Львів)*. 1882. Ч. 49. 8 (20) мая.
539. Интересная привилегія. *Слово*. 1882. № 113. 19 (31) октябрія.
540. Изъ хроники житейскихъ печалей. *Галичанинь (Львів)*. 1900. Ч. 1. 1 (13) января.
541. Новинки («Языковой бастардъ»). *Галичанинь*. 1900. Ч. 1. 1 (13) января.
542. Новинки (Обвѣщеніе). *Галичанинь*. 1900. Ч. 1. 1 (13) января.
543. Галицкіи «національ-демократы». *Галичанинь*. 1900. Ч. 3. 5 (17) января.
544. Языковой законъ и польська шляхта. *Галичанинь*. 1900. Ч. 4. 6 (18) января.
545. Новинки (Пониженіе цѣни желѣзнодорожныхъ билетовъ для учениковъ). *Галичанинь*. 1900. Ч. 6. 9 (21) января.
546. Програма нового правительства. *Галичанинь*. 1900. Ч. 7. 11 (23) января.
547. Новинки (Отъ Рудокъ). *Галичанинь*. 1900. Ч. 8. 12 (24) января.
548. Нетерпимость ксендза. *Галичанинь*. 1900. Ч. 11. 15 (27) января.
549. Польскіи порядки въ русской школѣ. *Галичанинь*. 1900. Ч. 14. 19 (31) января.
550. Воинственны педагоги. *Галичанинь*. 1900. Ч. 16. 21 января (2 февраля).
551. Въ дѣлѣ языковой ровноправности. *Галичанинь*. 1900. Ч. 20. 26 января (7 февраля).
552. Школьные отношенія въ Галичинѣ. *Галичанинь*. 1900. Ч. 21. 27 января (8 февраля).
553. Nie tam tutaj co góbić. *Галичанинь*. 1900. Ч. 30. 8 (20) февраля.
554. Экскурзія учителей на парижскую выставку. *Галичанинь*. 1900. Ч. 31. 9 (21) февраля.
555. Поѣздка Галицкихъ учителей на парижскую выставку. *Галичанинь*. 1900. Ч. 33. 11 (23) февраля.
556. Рѣчь посла д-ра. О. Окуневського (произнесена въ державной думѣ 12 н. ст. марта). *Галичанинь*. 1900. Ч. 52. 4 (17) марта.
557. Комонь. Учитель. *Народ (Львів)*. 1890. Ч. 4. 15 лютого.

558. Дещо про учителів народних яко провідників народних (Допись). *Народ*. 1890. Ч. 6. 15 марца.
559. Обух К. Які то руські діячі в Снятинщині. *Народ*. 1890. Ч. 12. 15 червня.
560. Михайлишин О. Дещо про перешкоди, спиняючі діяльність учителів народних в просвіті простонародя. *Народ*. 1890. Ч. 15. 1 серпня.
561. Рошкевич М. При звуках музики. *Народ*. 1890. Ч. 18. 15 вересня.
562. Становище руского священика в суспільности. *Руслан (Львів)*. 1897. Ч. 120. 29 мая (10 червня).
563. Дівочий інститут в Перемишлі. *Руслан*. 1897. Ч. 141. 24 червня (6 липня).
564. Перепони для руского шкільництва. *Руслан*. 1897. Ч. 142. 26 червня (8 липня).
565. В справі запису дітей до руских шкіл. *Руслан*. 1897. Ч. 143–144. 28 червня (10) липня.
566. Запис в інтернат семінарії учительської в Сокалі. *Руслан*. 1897. Ч. 146. 1 (13) липня.
567. Руські школи в Галичині. *Руслан*. 1897. Ч. 156. 15 (27) липня.
568. Наші наміри. *Руслан*. 1898. Ч. 4. 26 січня (7 лютого).
569. Хліба хочемо – жити хочемо! *Прапор (Коломия)*. 1908. Ч. 6. 15 вересня.
570. Двотопові семінарії. *Прапор*. 1908. Ч. 7. 10 жовтня.
571. Проти галицької системи оглуплювання. *Прапор*. 1908. Ч. 8. 15 жовтня.
572. Старці-прошаки перед Соймом. *Прапор*. 1908. Ч. 8. 15 жовтня.
573. Духнович О. Народна педагогія. *Прапор*. 1908. Ч. 9. 1 листопада.
574. Проти галицької системи оглуплювання (кінець). *Прапор*. 1908. Ч. 10. 15 листопада.
575. Про наші «славні» інтернати. *Прапор*. 1908 Ч. 12. 15 грудня.
576. Ще про двотипові семінарії. *Прапор*. 1909. Ч. 2. 15 січня.
577. Ще про двотипові семінарії (кінець). *Прапор*. 1909. Ч. 3. 25 січня.
578. Бесіда п. посла Макуха, виголошена на Загальних зборах тов. «Вз. Пом. Уч.» 7 цвітня 1909. *Прапор*. 1909. Ч. 13. 5 травня.
579. Школа – се народ. *Прапор*. 1909. Ч. 14. 14 травня.
580. Школа – се народ (кінець). *Прапор*. 1909. Ч. 15. 21 травня.
581. Реформа галицького народного шкільництва?! *Прапор*. 1909. Ч. 15. 21 травня.
582. Проти двотиповости народних шкіл. *Прапор*. 1909. Ч. 19. 18 червня.
583. Справа двотиповости шкіл народних і семінарій учительських. *Прапор*. 1909. Ч. 29. 12 жовтня.
584. З Рогатинщини. *Прапор*. 1909. Ч. 29. 12 жовтня.
585. Віче львівського учительства. *Прапор*. 1909. Ч. 30. 19 жовтня.

586. Галицькі шкільні інспектори! *Прапор*. 1909. Ч. 36. 25 грудня.
587. Педагогія в школі народній. *Прапор*. 1910. Ч. 34. 25 грудня.
588. Доповнене 55 §. Держ. Зак. шкільного. *Прапор*. 1910. Ч. 34. 25 грудня.
589. Хто є тому винуватий? *Прапор*. 1912. Ч. 3. 25 січня.
590. В справі самопомочі учительської. *Промінь (Львів)*. 1904. Ч. 15. 1 травня.
591. З діяльності товариства «Взаємна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок». *Промінь*. 1906. Ч. 12. 1 квітня.
592. Акція краківських учителів в справі організації галицького народного учительства. *Промінь*. 1906. Ч. 16. 1 травня.
593. Секція чи Експозитура «Взаємної помочі» для Буковини з осідком в Чернівцях. *Промінь*. 1907. Ч. 5. 15 лютого.
594. Где-що о карахъ въ школѣ. *Учитель (Львів)*. 1869. Ч. 8. 26 червня (8 липня).
595. Націоналізація нашого виховання. *Учительське слово (Львів)*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.
596. Дорожняний додаток. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.
597. Голубець М. Народному учительству. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.
598. Поневолене нар. учительства не обов'язковою працею – наші наболілі кривди. *Учительське слово*. 1912. Ч. 1. 15 вересня.
599. Ладьмо ся до боротьби. *Учительське слово*. 1912. Ч. 2. жовтень.
600. Закони шкільні а дійсність. *Учительське слово*. 1912. Ч. 3. листопад.
601. Неймовірне але правдиве. *Учительське слово*. – 1914. – Ч. 9–11. – січень–лютий.
602. Хто як нас виховує. *Учительське слово*. 1914. Ч. 9–11. січень–лютий.
603. Дзерович Ю. Що це таке вихованє. *Учительське слово*. 1914. Ч. 9–11. січень–лютий.
604. Врецьона Г. Які учитель, такі школи. *Газета шкільна (Львів)*. 1878. Ч. 16. 15 серпня.
605. Врецьона Г. Учителі і ихъ вліянє. *Шкільна часопись (Львів)*. 1880. Ч. 1. 13 вересня.
606. Врецьона Г. Новомодні основы вихованя. *Шкільная часопись*. 1886. Ч. 19–20. 20 падолиста.
607. Врецьона Г. Новомодні основы вихованя (Конецъ). *Шкільная часопись*. 1886. Ч. 22. 28 падолиста.
608. Mendelssohn M. Ueber die Frage: was heißt aufklären? *Berlinische Monatsschrift (Berlin)*. 1784. Nr 4. 4 IX.
609. Pawlikowski G. Rzecz domowa. Odezwa do moich rodaków. *Gazeta Lwowska (Lwów)*. 1848. Nr 57. 15 maja.
610. Protokół narad Bajratu o szkołach ludowych. *Dodatek. Gazeta Lwowska*. 1848. Nr 57. 15 maja.

611. Ogłoszenia. *Gazeta Lwowska*. 1900. Nr 10. 14 stycznia.
612. Podróże na czasie. *Gazeta Lwowska*. 1913. Nr 11. 16 stycznia.
613. Kronika miejscowa i zamiejscowa. *Gazeta Narodowa (Lwów)*. 1881. Nr 253. 6 listopada.
614. Powiadaj L. Wspomnienia szkolne jako materiał do historii szkół w Galicji. Część II. *Dziennik literacki (Lwów)*. 1859. Nr 30. 15 kwietnia.
615. Karbowiak A. Listy w sprawie wystawy rzeczy szkolnych narodowych. List V. Dzielnica austriacka 1772–1867. *Muzeum (Kraków)*. 1894. Z. 3. S. 184–186.
616. Wiadomości bieżące: Ruskie seminarium żeńskie. *Słowo Polskie (Lwów)*. 1903. Nr 457. 1 października.
617. Gimnazjum Ruskie w Stanisławowie. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 459. 2 października.
618. Petycja nauczycielska 11 miast. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 466. 7 października.
619. Nasze szkolnictwo ludowe. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 469. 9 października.
620. Prasa ruska w sprawie ginazyum w Stanisławowie. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 472. 10 października.
621. Nowy zamach na prawa języka polskiego. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 481. 15 października.
622. Uszczuplanie praw języka polskiego. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 483. 16 października.
623. Nauczanie języka polskiego w szkołach ruskich. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 486. 18 października.
624. Ruskie bezrobocie w r. 1902. Uwagi o jego terenie. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 503. 28 października.
625. Filar W. Nauczyciel z Wiżenki. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 553. 10 listopada.
626. Naganowski E. Mysli Szwedki o wychowaniu w Polsce. *Słowo Polskie*. 1903. Nr 600. 24 grudnia.
627. Niebezpieczeństwa wyjątkowego okólnika. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 2. 2 stycznia.
628. Straszna katastrofa. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 4. 3 stycznia.
629. Tryumf dyscypliny szkolnej. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 5. 4 stycznia.
630. Licea czy szkoła dla dziewcząt. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 6. 5 stycznia.
631. Studnicki Wł. W sprawie oświaty w Galicji. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 7. 5 stycznia.
632. Studnicki Wł. W sprawie oświaty w Galicji (dokończenie). *Słowo Polskie*. 1904. Nr 10. 7 stycznia.
633. Z pedagogii... ogniowej. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 10. 7 stycznia.
634. Jasełka. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 15. 10 stycznia.
635. «Niani». *Słowo Polskie*. 1904. Nr 15. 10 stycznia.
636. W sprawie utrakwizmu. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 16. 11 stycznia.

637. W sprawie utrakwizmu. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 18. 12 stycznia.
638. Oświata ludowa w Rosyi. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 20. 13 stycznia.
639. Z Rady Szkolnej Krajowej. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 20. 13 stycznia.
640. Związek rodzicielski. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 22. 14 stycznia.
641. Koncesye na biuro szkolne. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 28. 18 stycznia.
642. Powszechne nauczania w Rosyi. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 28. 18 stycznia.
643. Ruskie czytelnie i ruska polityka. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 28. 18 stycznia.
644. Bałagan szkolny. *Słowo Polskie*. 1904. Nr 128. 15 marca.
645. Nauczycielstwo ludowe. *Głos (Kraków)*. 1909. Nr 9. Wrzesień.
646. Lwów, d. 7 maja. *Strażnica Polska (Lwów)*. 1879. Nr 3. 8 maja.
647. Korespondencja z Kościan. *Strażnica Polska*. 1879. Nr 3. 8 maja.
648. Kronika. Nauczyciel-policjant. *Strażnica Polska*. 1879. Nr 3. 8 maja.
649. Korespondencja. Złoczów (w sprawie szkoły ludowej w Kniażem). *Strażnica Polska*. 1879. Nr 6. 19 czerwca.
650. Moskiewskie apostołstwo. *Strażnica Polska*. 1879. Nr 8. 17 lipca.
651. Wyniki potocznej pracy. *Strażnica Polska*. 1879. Nr 9. 31 lipca.
652. Kilka smutnych a prawdziwych faktów. *Strażnica Polska*. 1879. Nr 10. 14 sierpnia.
653. Kronika tygodniowa. Deutsch und Polnisch. *Strażnica Polska*. 1880. Nr 2. 18 stycznia.
654. Lingwistyczne wichrzycielstwo przeciw Rusinom. *Strażnica Polska*. 1882. Nr 9. 29 lipca.
655. Słowo do braci. *Strażnica Polska*. 1882. Nr 9. 29 lipca.
656. Pocieszny objaw. *Strażnica Polska*. 1882. Nr 4. 20 maja.
657. Idea narodowa. *Strażnica Polska*. 1882. Nr 10. 12 sierpnia.
658. Do szanownych panów nauczycieli. *Strażnica Polska*. 1883. Nr 20. 27 stycznia.
659. Pytania do uczniów. *Strażnica Polska*. 1883. Nr 22. 24 lutego.
660. Kraków 11 kwietnia. *Głos żydowski (Kraków)*. 1907. Nr 1. 12 kwietnia.
661. Z rady miejskiej. *Głos żydowski*. 1907. Nr 1. 12 kwietnia.
662. Nasze żądania. *Głos żydowski*. 1907. Nr 2. 19 kwietnia.
663. Z rady miejskiej. *Głos żydowski*. 1907. Nr 3. 26 kwietnia.
664. Ze sfer nauczycielskich. *Głos żydowski*. Nr 5. 1907. 10 maja.
665. Kronika. Wychowanie i oświata. *Głos żydowski*. 1907. Nr 6. 17 maja.
666. Embe. O duszy dziecka żydowskiego (Spostrzeżenie polskiego nauczyciela). *Moriah (Lwów)*. 1910. Nr 5–6. Grudzień.
667. Korngrun F. O szkole hebrajskiej. *Moriah*. Nr 5–6. 1910. grudzień.

668. Schwarz K. Memento. *Moriah*. Nr 5–6. 1910. grudzień.
669. Ofiara żydowska. *Wschód (Lwów)*. 1900. Nr 2. 12 października.
670. Znowu ofiara żydowska. *Wschód*. 1900. Nr 7. 16 listopada.
671. Antysemityzm szkolny. *Wschód*. 1900. Nr 9. 30 listopada.
672. SP. Szkoły fundacji br. Hirsza. *Wschód*. 1900. Nr 13. 28 grudnia.
673. Z Lwowskiej szkoły izraelskiej. *Wschód*. 1901. Nr 16. 18 stycznia.
674. Dawidshon N. Uczymy dzieci nasze po hebrajsku! *Wschód*. 1901. Nr 22. 1 marca.
675. SS. Miłosierdzie. *Wschód*. 1901. Nr 24. 15 marca.
676. Emes. Szkoły ludowe fundacji barona Hirsha w Galicji. *Wschód*. 1901. Nr 25. 22 marca.
677. Żydówka-emancypantka. *Wschód*. Nr 33. 1901. 7 czerwca.
678. Emancypacja kobiet a żydostwo. *Wschód*. Nr 37. 1901. 28 czerwca.
679. Jeszcze Żydówka-emancypantka. *Wschód*. Nr 41. 1901. 26 lipca.
680. W sprawie nauki religii mojżeszowej w galicyjskich szkołach średnich i ludowych. *Wschód*. 1901. Nr 48. 13 września.
681. Syjoniści a oświata ludowa. *Wschód*. 1901. Nr 50. 27 września.
682. Kiszrot J. W sprawach wychowania. *Wschód*. 1901. Nr 58. 22 listopada.
683. Towarzystwo pedagogiczne. *Zgoda (Kraków)*. Nr 1. 1877. 3 sierpnia.
684. Szkoły wyznaniowe izraelskie. *Zgoda*. Nr 1. 1877. 3 sierpnia.
685. Korespondencja. Kraków 5 września. *Zgoda*. 1877. Nr 4. 14 września.
686. Bolechów we wrześniu. *Zgoda*. Nr 5. 1877. 28 września.
687. Warstwy społeczeństwa żydowskiego. *Zgoda*. Nr 6. 1878. 19 marca.
688. Szkoły wyznaniowe izraelskie (dokończenie). *Zgoda*. 1878. Nr 6. 19 marca.
689. Jadwiga z Łobozowa. Nauczycielka. *Nauczycielka (Kraków)*. 1914. Nr 1. 3 maja.
690. Jadwiga z Łobozowa. Wzniosłe zadanie. *Nauczycielka*. 1914. Nr 1. 3 maja.
691. Terlecka K. Luźne uwagi. *Nauczycielka*. 1914. Nr 1. 3 maja.
692. Wojczyński R. Zadanie Nauczycielki. *Nauczycielka*. 1914. Nr 1. 3 maja.
693. Sobieski S. Czego mamy obecnie żądać po nauczycielu szkół ludowych. *Szkoła (Lwów)*. 1874. № 1. S. 1–4.
694. Polko E. Dziewczynka i chłopczyk. *Szkoła*. 1877. Nr 2. S. 15–17.
695. Czynności władz szkolnych. *Szkoła*. 1877. Nr 4. S. 37.
696. Plan nauki dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych. *Szkoła*. 1877. Nr 7. S. 57–59.
697. Nauka przygotowawcza w klasie I. *Szkoła*. 1877. Nr 23. S. 221–226.
698. Sawczyński Z. Ksiądz F. Dupanloup, biskup Orleański. *Odbitka ze Szkoły*. 1879. S. 9–12.

699. Rozprawy sejmowe w sprawach. *Szkoła*. 1883. Nr 51. S. 411–414.
700. O potrzebie niektórych zasadniczych zmian w ustroju seminariów nauczycielskich. *Szkoła*. 1897. Nr 3. S. 28–31.
701. Sawczyński Z. Srogość w wychowaniu. *Szkoła*. Nr 15. 1892. S. 263–267.
702. Draki w nowej ustawie szkolnej. *Szkoła*. 1897. Nr 3. S. 31–33.
703. O potrzebie niektórych zasadniczych zmian w ustroju seminariów nauczycielskich (dokończenie). *Szkoła*. 1897. Nr 4. S. 39–41.
704. Gramatyka w szkole 1- i 2-klasowej. *Szkoła*. 1897. Nr 7. S. 71–74.
705. Stanowisko naszego nadzoru szkolnego. *Szkoła*. 1901. Nr 8. S. 57–61.
706. Biblioteki dla młodzieży szkolnej. *Szkoła*. 1901. Nr 9. S. 65–68.
707. Deptania zasad wychowania przez Radę szkolną krajową. *Szkoła*. 1901. Nr 36. S. 301–302.
708. Balicki Z. Zasady wychowania narodowego. *Szkoła*. 1910. Nr 1. S. 65.
709. Baranowski M. Wychowanie powinno być narodowe, ale powinno zwalczać przywary narodowe. *Szkoła*. 1912. № 1. S. 4–5.
710. Na ławie szkolnej a w życiu. *Szkolnictwo (Nowy Sącz)*. 1900. Nr 1. 5 stycznia.
711. Z dziedziny współczesnego szkolnictwa. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 1. 5 stycznia.
712. Odezwa. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 1. 5 stycznia.
713. Stanowisko nauczyciela (lki) w społeczeństwie. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 1. 5 stycznia.
714. Wiadomości potoczne. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 1. 5 stycznia.
715. Pan Marszałek ma głos. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 2. 15 stycznia.
716. Co może siła objawienia. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 2. 15 stycznia.
717. Z Rady szkolnej krajowej. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 2. 15 stycznia.
718. Czykiel T. Matka. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 3. 25 stycznia.
719. O względy nauczycielstwa. *Szkolnictwo*. 1900. Nr 4. 5 lutego.
720. Allgemeine Pädagogik. *Freie Pädagogische Blätter (Wien)*. 1873. Nr 22. 31 Mai.
721. Strafschule oder Besserungsanstalten. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 23. 7 Juni.
722. Zur Wehrpflicht der Lehrer. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 24. 14 Juni.
723. Kinderspiele. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 26. 28 Juni.
724. Allgemeine Pädagogik. II. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 26. 28 Juni.
725. Eine neue Methode. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 28. 12 Juli.
726. Der Unterricht in den Oberklassen der Mädchenschulen. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 28. 12 Juli.

727. Zur kreierung einer hohen Gehaltstule für die Lehrer. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 28. 12 Juli.
728. Die Karte als geographisches Lehrmittel. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 28. 12 Juli.
729. Ein weiterer Schritt. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 29. 19 Juli.
730. Die Lehrerbildung in Preußen. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 30. 26 Juli.
731. Aus meiner Jugendzeit. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 33. 16 August.
732. Aufklärung tut Not. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 33. 16 August.
733. Soll der Lehrer Landesbeamter sein. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 34. 23 August.
734. Lehrer auf der Wanderschaft. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 34. 23 August.
735. Tut Euere Pflicht! *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 38. 20 September.
736. Etwas mehr Licht. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 40. 4 Oktober.
737. Für die Lehrerinnen. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 41. 11 Oktober.
738. Wer ist der rechte Inspektor? *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 42. 18 Oktober.
739. Die Zukunft der Religionsunterrichts. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 44. 1 November.
740. Angreife auf den Lehrstand. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 44. 1 November.
741. Zur Schulbankfrage. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 46. 15 November.
742. Der Reichsrat und Schulfrage. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 47. 22 November.
743. Das Kaiserjubiläum und die Schule. *Freie Pädagogische Blätter*. 1873. Nr 49. 6 Dezember.
744. Co może pilność. *Dzwonek (Kraków)*. 1894. Nr 2. Luty.
745. Dobry uczynek. *Dzwonek*. 1894. Nr 2. Luty.
746. Piękny przykład dla dzieci. *Dzwonek*. 1894. Nr 4. Kwiecień.
747. Wiktorek. *Dzwonek*. 1894. Nr 1. Styczeń.
748. Jabłonka. *Dzwonek*. 1914. Nr 2. 25 stycznia.
749. Budowa gniazdka. *Dzwonek*. 1914. Nr 3. 8 lutego.
750. Swawola. *Dzwonek*. 1914. Nr 11. 31 maja.
751. Odważny rycerz. *Dzwonek*. 1914. Nr 14. 12 lipca.
752. Baranowski M. O nowoczesnych dążnościach kobiet i o sposobie rozwijania się kobiet. *Rodzina i szkoła (Lwów)*. 1898. Nr 6. 16 marca.
753. O zgubnych skutkach używania napojów wysokowych i zwalczaniu nierozsądnego ich używania przez rodzinę i szkołę. *Rodzina i szkoła*. 1898. Nr 1. 1 stycznia.
754. Nasz program. *Rodzina i szkoła*. 1899. Nr 1. 1 października.
755. O harmonii w gronie nauczycielskim. *Rodzina i szkoła*. 1900. Nr 1. 1 stycznia.
756. Liskowicz J. Główne wady wychowania domowego. *Rodzina i szkoła*. 1901. Nr 5. 1 maja.

757. Nowakowski J. Bolesny zarzut. *Rodzina i szkoła*. 1903. Nr 4. luty.
758. Wybór zawodu. *Rodzina i szkoła*. 1903. Nr 8–9. maj.
759. Jak zakończyć rok szkolny? *Rodzina i szkoła*. 1903. Nr 8–9. maj.
760. Lustracye. Kartki z pamiętnika inspektora szkolnego. *Rodzina i szkoła*. 1904. Nr 3–4. luty.
761. O niebezpieczeństwach nieodpowiedniego nadzoru. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 7–8. kwiecień.
762. O głównych przyczynach słabych wyników szkolnego wychowania tudzież o sposobach zaradzenia złemu. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 7–8. kwiecień.
763. Kształcenia fantazyi. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 19–20. październik.
764. Kwestya płciowa a szkoła. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 19–20. październik.
765. Szkoła i dom rodzicielski. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 19–20. październik.
766. Szczunek i powaga. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 19–20. październik.
767. Od czego zawisło odrodzenie ludzkości. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 19–20. październik.
768. Argasińska M. Czy nasza szkoła jest narodowa? *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 23–24. grudzień.
769. Twardowski K. O istocie polskiej szkoły narodowej. *Rodzina i szkoła*. 1905. Nr 23–24. grudzień.
770. Pracowanie dla dzieci. *Rodzina i szkoła*. 1908. Nr 1–2. styczeń.
771. Łaszczewski W. Nauczyciel w znaczeniu narodowym. *Rodzina i szkoła*. 1908. Nr 3, 4, 5, 6. luty, marzec
772. Nauczyciel w znaczeniu narodowym. *Rodzina i szkoła*. 1908. Nr 3, 4, 5, 6. luty, marzec.
773. Alkoholizm w szkole. *Rodzina i szkoła*. 1908. Nr 19–20. październik.
774. Potrzeba zjednoczenia polskiego nauczycielstwa ludowego w Austrii. *Rodzina i szkoła*. 1909. Nr 1–2. styczeń.
775. O godności (poszanowaniu) stanu nauczycielskiego. *Rodzina i szkoła*. 1909. Nr 1–2. styczeń.
776. Życie duszy dziecka. *Rodzina i szkoła*. 1909. Nr 1–2. styczeń.
777. Ubranie jako czynnik wycowawczy. *Rodzina i szkoła*. 1909. Nr 7–8. kwiecień.
778. Co jest przyczyną słabego stanu nauki języka niemieckiego w naszych semynaryach nauczycielskich i co należałoby uczynić aby te braki usunąć. *Rodzina i szkoła*. 1909. Nr 7–8. kwiecień.
779. Dawid J. W. O duszy nauczycielstwa. *Rodzina i szkoła*. 1913. Nr 19–24. październik, listopad, grudzień.
780. Powołanie nauczyciela elementarnego. *Przegląd pedagogiczny (Warszawa)*. 1882. R. I. S. 92–95.
781. Wychowanie i dobrobyt narodowy. *Przegląd pedagogiczny*. 1882. R. I. S. 257–263.

782. O wyborze powołania. *Przegląd pedagogiczny*. 1883. R. II. S. 289–299.
783. Bogdanowicz E. Ideały naszej młodzieży szkolnej. *Przegląd Pedagogiczny*. 1883. R. II. S. 676.
784. Zawód nauczycielski. *Przegląd pedagogiczny*. 1884. R. III. S. 238–241.
785. Die Arbeit der Lehrer und die Lehrerin. *Pädagogische Rundschau*. (Wien). 1892. №. 20. S. 257.
786. Statystyka szkół Fundacji barona Hirscha. *Światło Hamaor (Kołomyja)*. Nr 1. 1895. 1 kwietnia.
787. Korespondencja. Z Tarnowa. *Światło Hamaor*. Nr 1. 1895. 1 kwietnia.
788. Sprawa kierowania młodzieży naszej ku rzemiosłu i rolnictwu. I. *Światło Hamaor*. Nr 1. 1895. 1 kwietnia.
789. Sprawa kierowania młodzieży naszej ku rzemiosłu i rolnictwu. II. *Światło Hamaor*. Nr 2. 1895. 1 maja.
790. Sprawa kierowania młodzieży naszej ku rzemiosłu i rolnictwu. III. *Światło Hamaor*. Nr 3. 1895. 1 czerwca.
791. Szkoła fundacyjna w Kołomyi. *Światło «Hamaor»*. 1895. № 4. 1 lipca.
792. של מור' הלשון העברית בבית הספר להקדש. *Światło Hamaor*. 1895. Nr 6. 1 września.

Література

793. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 pp.): автореф. дис... канд. пед. наук / Житомир. держ. ун-т. ім. І. Франка. Житомир, 2010. 20 с.
794. Андрійчук Н. М. Початкова народна школа кінця XIX – початку XX ст.: ретроспектива її становлення. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. Житомир, 2006. Вип. 29. С. 15–18.
795. Андрійчук Н. М. Характеристика діяльності учительських семінарій України другої половини XIX – початку XX століття. *Матеріали Другої Всеукр. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених «Білі плями» в історії України у контексті світового розвитку*. Луганськ, 2009. С. 4–13.
796. Андрухович А. Образки з історії середнього шкільництва в Галичині в XVIII і XIX століття. *Записки наукового товариства імені Шевченка. Ювілейний збірник на пошану Акад. Кирила Студинського. Ч. II: Праці історичні*. Львів, 1930. Т. С (100). С. 289–310.
797. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 231–268.

798. Аркуша О. Польські націонал-демократи та українське питання в Галичині на початку ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 149–202.
799. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України ХІХ століття: Навчальний посібник. Львів, 2016 р. 408 с.
800. Баїк Л. За освіту трудящих. Львів, 1983 191 с.
801. Баїк Л., Мітюков Б. Стан народної освіти, школи і педагогічної думки на західноукраїнських землях в період панування Австро-Угорської монархії. Лекції з курсу історії педагогіки для студентів заочного інституту. Дрогобич, 1965. 59 с.
802. Балзер Х. Интеллигентные профессии и интеллигенты профессионалы. *Из истории русской интеллигенции: Сборник материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / ред. Р. Ш. Ганелин*. Санкт-Петербург, 2003. С. 201–231.
803. Благий В. Шкільництво в Галичині на початку ХХ ст.: історико-соціологічний аспект. Львів, 1999. 76 с.
804. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. Київ, 1995. 424 с.
805. Богачевська-Хомяк М. Дума України – жіночого роду. Київ, 1993. 110 с.
806. Бондар Л. Одна з Франкових любовних історій. *Парадигма – 2*. Львів, 2004. С. 135–143.
807. Бойко А. Педагогічні погляди та освітня діяльність Костянтини Малицької (1872–1947): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2012. 25 с.
808. Бойчук С. Інтелігенція та її роль у становленні соціокультурної ідентичності. *Інтелігенція і влада. Зб. наук. праць* / Ред. Гончарук Г. І. Одеса, 2002. Вид. 2. Ч. 1. С. 29–42.
809. Боровчук В. Проблеми формування правильної постави учнівської молоді на початку ХХ століття, шляхом підбору правильно обладнаних шкільних меблів. URL: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=16255&chapter=1>.
810. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). *Мандрівець (Тернопіль)*. 1995. № 2. С. 8–40.
811. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава, 1994. 191 с.
812. Ващенко Г. Праці з педагогіки та психології. *Ващенко Г. Твори*. Київ, 2000. Т. 4. 416 с.
813. Вдович С. Розвиток ідей гуманної педагогіки в Західній Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис.... канд. пед. наук / Київ. нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1998. 21 с.

814. Вовчко М. Конверсії євреїв у Львові (друга половина XIX – початок XX століття). *Вісник Львівського університету. Серія історична* Львів, 2013. Вип. 48. С. 79–103.
815. Возняк М. Просвітні змагання галицьких українців в 19 віці (від 1850 р.). Львів, 1931. 69 с.
816. Возняк Т. Штетли Галичини. Інтелектуальний путівник. Львів, 2010. 442 с.
817. Волков И. П. Социометрические методы в социально-психологических исследованиях. Москва, 2000. 312 с.
818. Дейвіс Н. Боже ігрище: Історія Польщі. Київ, 2008. 1080 с.
819. Домбровська Є. Матеріали до історії товариства «Взаїмна поміч українського вчителства». *Рукописна Україна*. Львів, 1999. С. 103–117.
820. Єсельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ, 2010. 272 с.
821. Зайченко І. Історія педагогіки у двох книгах. Книга II: школа, освіта і педагогічна думка в Україні. Київ, 2010. 475 с.
822. Камаров О. Поширення ідей реформаторської педагогіки у Східній Галичині (початок XX ст.). *Рідна школа*. 2000. Вип. 12. С. 67–70.
823. Караманов О. Поширення експериментальних психолого-педагогічних досліджень у Східній Галичині: Перша третина XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія: Педагогічна*. Львів, 2004. Вип. 18. С. 213–234.
824. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ, 1993. С. 10–45.
825. Качараба С. Етнодемографічний розвиток Галичини за умов Австрійського панування. *Галичина: Етнічна історія: Тематичний збірник статей*. Львів, 2008. С. 120–123.
826. Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы. *Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской* / Ред. Р. Ш. Ганелин. Санкт-Петербург, 2003. С. 181–200.
827. Коменський Я. Великая дидактика. Москва, 1939. 320 с.
828. Кошелева Н. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2002.
829. Кошелева Н. Українські педагогічні видання як джерело вивчення історії шкільництва в Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові зошити історичного*

- факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. Зб. наук. праць.* Львів, 1999. Вип. 2. С. 85–89.
830. Курносів Ю. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн – Кн. І. Київ, 1994. 169 с.
831. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.) Львів, 1997. 222 с.
832. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. Львів, 1926. 736 с.
833. Лузан А. Інтелігенція і модернізація. *Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць* / Ред. Гончарук Г. І. Одеса, 2002. Вид. 2. Ч. 1. С. 282–294.
834. Лукіянович Д. Листи І. Франка до Уляни Кравченко. *Іван Франко. Статті і матеріали.* Львів, 1956. С. 170–214.
835. Макарчук С. Етнодемографічні процеси в Галичині у XX ст. *Галичина: етнічна історія: Тематичний збірник статей.* Львів, 2008. С. 130–152.
836. Маланчук-Рибак О. Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно–історичний контекст: Монографія. Чернівці, 2006. 500 с.
837. Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика феміністичного руху в Україні та Польщі першої половини XX ст. (історіографія та історіософія проблеми). *Проблеми слов'янознавства.* Львів, 1999. № 50. С. 153–165.
838. Маланчук-Рибак О. Соціально-християнський фемінізм: галицька ідеологічно-організаційна модель. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Вип. 37. Ч. 1. Львів, 2002. С. 229–245.
839. Маслій Г. Підготовка вчителів у жіночих середніх навчальних закладах: західноукраїнський контекст (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Педагогіка.* Тернопіль, 2009. № 1. С. 80–84.
840. Мамедов Р. Интеллигенция как социальная общность, её жизнедеятельность и роль в современном мире: автореф. дис... докт. филос. наук. Москва, 1993. 21 с.
841. Мисак Н. Ф. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціально-професійний аспект. автореф. дис... канд. іст. наук / Львів. нац. ун-т. ім. І. Франка, Чернів. нац. ун-т. ім. Ю. Федьковича. Львів, 2005. 22 с.
842. Мисак Н. Українські народні вчителі в Галичині на рубежі XIX–XX ст.: правове становище та національна дискримінація (за матеріалами періодичних видань). *Наукові*

- зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. *Збірник наукових праць*. Львів, 2005. Вип. 7. С. 191–200.
843. Михайлюк О. Феномен інтелігенції як продукт модернізації традиційного суспільства. *Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць* / Ред. Гончарук Г. І. Одеса, 2002. Вид. 2. Ч. 2. С. 49–53.
844. Моряк-Протопопова Х. Крайова шкільна рада у Галичині: повноваження, структура і вплив на розвиток шкільництва у 1867–1918 рр. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2011. Вип. 54. С. 73–80.
845. Мудрий М. Ідея польсько-української унії та «русини польської нації» в етнополітичному дискурсі Галичини 1859–1869 років. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2005. Вип. 39–40. С. 83–148.
846. Мудрий М. Проблема автономії Галичини в діяльності Галицького крайового сейму (кінець 60-х – початок 70-х рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1995. Вип. 30. С. 47–56.
847. Олексин О. М. Преса як фактор активізації громадсько-політичного життя галицького суспільства. *Україна на рубежі XXI ст.: суспільно-політичні трансформації та геополітичні виклики сучасності: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 14-річчю незалежності України, 8 жовтня 2005*. Львів, 2005. С. 49–52.
848. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. Львів, 1954. 188 с.
849. Потапюк Л. Жіночий рух та освіта на західній Україні: історико-педагогічний аспект. *Вісник Вінницького політехн. ін-ту*. Вінниця, 2010. № 6. С. 15–19.
850. Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття: монографія. Івано-Франківськ, 2012. 932 с.
851. Райківський І. Українсько-польські стосунки в XIX столітті: між конфронтацією і спробами порозуміння. *Od ugody hadziackiej do Unii Europejskiej*. / за редакцією А.Кульчицького, І.Гурака, І.Слоти, М.Ровіцького, О.Бориняка. Rzeszów–Lwów–Iwano-Frankowsk, 2012. Т. I. Wolni z wolnymi, równi z równymi, zascni z zasnymi... S.57–68.
852. Райківський І. Січневе повстання 1863–1864 рр. як чинник активізації українського національного руху в Східній Галичині в останній третині XIX ст. *Galicja a powstanie styczniowe* / pod red. M. Hoszowskiej, A.Kawalec i L.Zaszkilniaka. Warszawa–Rzeszów, 2013. S.411–425.

853. Райківський І. Уявлення про національну єдність України у пресі раних народовців (1862–1866 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2013. Вип. 23–24. С. 26–38.
854. Рубльов О. Невідомі документи до біографії Любомира Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 року. *Український археографічний щорічник* / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. Київ, 1999. Вип. 3/4. С. 548–572.
855. Руда О. Методика навчання історії в народних школах Галичини (1867–1918). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. Вип. 23. С. 216–232.
856. Сабат Н. Національне виховання учнівської молоді Галичини (1869–1914). Івано-Франківськ, 2008. 244 с.
857. Седляр О. Видавнича діяльність товариства «Галицько-руська матиця» (1848–1870). *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2008. Вип. 3. С. 76–115.
858. Седляр О. Серіальні видання «Галицько-руської матиці»: проекти та їх реалізація (1848–1874 рр.) *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2011. Вип. 6. С. 61–77.
859. Седляр О. Хрестоматія руської літератури Якова Головацького як інформаційний та освітній проект: плани та їх реалізація. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2012. Вип. 7. С. 19–53.
860. Седляр О. Видавнича діяльність Івана та Якова Головацьких у 1840–1848 рр. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2014. Вип. 8. С. 38–61.
861. Сивачук Н. Питання виховного потенціалу фольклору на сторінках журналу «Світло». *Історико-педагогічний альманах*. Київ, 2006. № 2. С. 27–32.
862. Сірополко С. Історія освіти на Україні. Львів, 1937. С. 517–602.
863. Скільський Д. Учителем школа стоїть. *Рідна школа*. 2000. Вип. 10. С. 59–63.
864. Смаль В. Педагогічні ідеї Івана Франка. Київ, 1966. С. 108–140.
865. Ступарик Б. М. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772–1939 рр.). Коломия, 1995. 68 с.
866. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення. Івано-Франківськ, 1992. 180 с.
867. Ступарик Б. М. Розвиток шкільництва Галичини (1772–1939 рр.): автореф. дис... докт. пед. наук / АПН України, Ін-т педагогіки і психології професійної освіти. Київ, 1995. 48 с.

868. Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). Львів, 2003. 498 с.
869. Федорчук К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практик. Львів, 1924. 113 с.
870. Франко І. Великі діяння пана Бобжинського. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання* / Упоряд. О. Дзеверін. Київ, 1960. С. 210–217.
871. Франко І. Дещо про стосунки польсько-руські. *Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори* / Ред. Т. І. Скирда. Київ, 1956. С. 318–321.
872. Франко І. Критичні письма про галицьку інтелігенцію. *Франко І. Публіцистика: вибрані статті* / Ред. М. Лещенко. Київ, 1953. С. 1–21.
873. Франко І. Народне шкільництво у Галичині. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання* / Упоряд. О. Дзеверін. Київ, 1960. С. 118–121.
874. Франко І. Наші народні школи та їх потреби. *Франко І. Твори: У 50 т.* / Упоряд. О. Гавриленко; Ред. Я. Ісаєвич, В. Сарбей. Київ, 1985. Т. 46. С. 108–115.
875. Франко І. Нові прояви ррасу organicznej. Проект маршалка Зиблікевича о школах початкових. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання* / Упоряд. О. Дзеверін. Київ, 1960. С. 78–80.
876. Франко І. Одна карточка з історії нашої народної школи. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання* / Упоряд. О. Дзеверін. Київ, 1960. С. 88–92.
877. Франко І. Педагогічні невігласи. *Франко І. Педагогічні статті та висловлювання* / Упоряд. О. Дзеверін. Київ, 1960. С. 185–188.
878. Франко І. Чого хоче «Галицька робітницька громада». *Франко І. Твори: У 50 т.* / Упоряд. О. Гавриленко; Ред. Я. Ісаєвич, В. Сарбей. Київ, 1985. Т. 45. С. 151–164.
879. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року. Львів, 1910. 444 с.
880. Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 рр.): навчальний посібник. Дрогобич, 2005. 539 с.
881. Черпінський М. Основні віхи діяльності товариства «Взаємна поміч українського вчителства» (1905–1939 рр.). *Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Діяльність товариства «Взаємна поміч українського вчителства»*. Івано-Франківськ, 1996. С. 4–7.
882. Черчович І. Конструювання образу жінки-українки у Львові на початку ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: Львів: місто – суспільство – культура* / За ред. О. Аркуші, М. Мудрого. Львів, 2012. Т. 8, ч. 1. С. 411–420.

883. Черчович І. Жінка в родині греко-католицького священика у Галичині другої половини XIX – початку XX століття. *Історія релігії в Україні*. Львів, 2012. С. 503–516.
884. Черчович І. Образ жінки-русинки в русофільській публіцистиці Галичини кінця XIX – початку XX століття. *Галичина: Збірник Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника*. Івано-Франківськ, 2012. Ч. 20–21. С. 121–126.
885. Черчович І. Українки у Львові на початку XX століття: у світлі щоденних практик. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 2013. С. 13–19.
886. Шандренко О. Мода як феномен культури XX століття. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Зб. наук. праць*. Київ, 2007. С. 80–84.
887. Швець А. «...Подружжя майже завжди – лотерея...» (Матримоніальна концепція Івана Франка). *Іван Франко: Тексти. Факти. Інтерпретації: Збірник наукових праць / НАН України*. Інститут Івана Франка; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка; Ред. М. Жулинський та ін. Київ, 2011. Вип. І: Огляди. Статті. Твори. Листування. Спогади. Бібліографія. С. 128–136.
888. Швець А. Із секретів «сімейного вогнища» Івана Франка: мемуарні відкриття (неопубліковані спогади Марії Грінченко). *Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія*. Київ, 2010. Т. 5. С. 181–189.
889. Швець А. «Прихильниця Ваша від усього серця» (Ольга Франко та Олена Пчілка: життєтворча історія). *Українське літературознавство : Зб. наук. праць / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка*. Львів, 2012. Вип. 76. С. 60–80.
890. Хромова О. Інтелектуали та інтелігенти: чи потрібна інтелігенція інформаційному суспільству. *Інтелігенція і влада. Збірник наукових праць / Ред. Гончарук Г. І. Одеса, 2002. Вид. 2. Ч. 2. С. 263–267.*
891. Assaf D. Chasydyzm: zarys historii. URL: <http://www.tau.ac.il/~dassaf/articles/Chasydyzm.pdf>.
892. Banach A. Synowie chłopów na katedrach Uniwersytetu Jagiellońskiego od połowy XIX wieku do roku 1918. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914)*. Kraków, 2010. S. 73–85.
893. Barnaś-Baran E. Dobroczynny nurt opieki, wychowania i kształcenia dzieci i młodzieży w Galicji – stan badań. *Galicja 1772 – 1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 1. S. 274–295.

894. Biernacka M. Oświata a społeczno-kulturowe przemiany tradycyjnej społeczności wiejskiej od końca XIX wieku do odzyskania niepodległości. URL: http://www.cyfrowaetnografia.pl/Content/990/Strony+od+EP_XXVI_z2-6Biernacka.
895. Bilewicz A. Prywatne średnie ogólnokształcące szkolnictwo żeńskie w Galicji w latach 1867 – 1914. Wrocław, 1997. 127 s.
896. Bilewicz A. Wzór kobiety, żony, matki w świetle osiemnastowiecznych kazań. *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej* / pod red. Jamrozka W. i Żołędź-Strzelczyk D. Poznań, 1998. T. 1. S. 83–88.
897. Bogus M. Cenzura czy troska, czyli «Spis książek poleconych i zakazanych» Jana Śliwki z 1899 roku. URL: http://marzenabogus.pl/wp-content/uploads/2014/05/Bogus_SlSb_II.pdf.
898. Borkowska G. Strategia pszczoły: Żmichowska wobec Hoffmanowej. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja*. Warszawa, 1993. Nr 4/5/6 (22/23/24). S. 70–80.
899. Borzymińska Z. Perl Józef (Josef). *Polski słownik judaistyczny*. URL: [http://www.jhi.pl/psj/Perl_Jozef_\(Josef\)](http://www.jhi.pl/psj/Perl_Jozef_(Josef)).
900. Botstein L. Judentum und Modernität. Essays zur Rolle der Juden in der deutsche und österreichischen Kultur 1848 bis 1938. Wien, Klön, 1991. 231 s.
901. Bunzl J., Bernd M. Antisemitismus in Österreich. Sozialhistorische und soziologische Studien. Innsbruck 1983. 326 s.
902. Bujak F. Galicja: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. Lwów, 1908. T. 1. 562 s.
903. Cackowski Z. Społeczne problemy inteligencji polskiej. URL: <http://www.kulturaswiecka.pl/node/167>.
904. Chagall B. Płonące świece. Kraków, 1978. 214 s.
905. Chotkowski W. Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy. Lwów, 1909. T. 1. 444 s.
906. Czerwonogóra K. Syjonistyczny ruch kobiet w Europie na przełomie XIX i XX wieku. *Studia Judaica*. Kraków, 2015. Nr 2 (36). S. 271–291.
907. Dawidowicz A. Zygmunt Balicki o wychowaniu narodowym. Kwiatek, Agnieszka. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio K – Politologia*. Lublin, 2003, Vol. X. S. 159–172.
908. Der Jüdische Welt von Gestern. Text und Bildzeugnisse aus Mitteleuropa 1860–1938. Wien, 1990. 320 s.
909. Dutkova R. Polityka szkolna w Galicji między autonomią a centralizmem (1861–1875). Kraków, 1995. 171 s.

910. Dutkova R. Polityka szkolna w Galicji 1866–1890. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1995. T. 3. S. 137–149.
911. Duszkiewicz W. Euzebiusz Czerkowski i jego poglądy na szkolnictwo średnie. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1997. T. 9. S. 25–40.
912. Dybiec J. Galicja na drodze do wielkiej przemiany. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914)*. Kraków, 2010. S. 31–42.
913. Florida R. Cities and the Creative Class. URL: <http://www.creativeclassgroup.com/rfcgdb/articles/4%20Cities%20and%20the%20Creative%20Class.pdf>.
914. Galek Cz. Kary w szkołach galicyjskich przełomu XIX i XX wieku. *Studia i Prace Pedagogiczne*. Lublin, 2014. R. 1. S. 303–312.
915. Gład E. Zygmunt Sawczyński – pedagog, polityk i działacz oświatowy. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1997. T. 9. S. 41–58.
916. Grabowska-Pieńkosz D. Zapisani w pamięci. Nauczyciele zaboru austriackiego w literaturze pamiątkarskiej. Toruń, 2016. 382 s.
917. Grodziski S. Program autonomii galicyjskiej w 1860 roku. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914)*. Kraków, 2011. S. 19–23.
918. Groch B. O szkolnictwie polskim. Przemyśl, 1915. 92 s.
919. Gulczyńska J. Mężczyzna a szkoła na przykładzie szkoły średniej ogólnokształcącej w Poznaniu w okresie międzywojennym. *Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie : ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej. Wiek XX*. Poznań, 2010. S. 53–68.
920. Haan F., Daskalova K., Loutfi A. Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries. New-York, 2006. 678 s.
921. Haslauer H. Das Schulwesen in Österreich: Historischer Überblick. Graz, 2010. 154 s.
922. Hold M. Szkolnictwo powszechne we Lwowie we wspomnieniach byłych uczniów. *Rozwój polskiej i ukraińskiej myśli pedagogicznej na przestrzeni XIX i XX wieku*. Wrocław, 2011. S. 229–250.
923. Jamrożek W. Galicyjska socjalna demokracja wobec problemów edukacji. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 8. S. 105–106.
924. Jamrożek W. Idee «Nowego wychowania» w opinii i działalności edukacyjnej galicyjskiej socjalnej demokracji. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 2000. T. 14. S. 267–276.
925. Juśko E. Rada Szkolna Krajowa i jej działalność na rzecz szkoły ludowej w Galicji (1868–1921). Lublin, 2013. 258 s.

926. Juško E. Wychowanie narodowe i państwowe w szkołach miasta Tarnowa i powiatu Tarnowskiego. *Zeszyty naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej*. Tarnów, 2011. T. 1. S. 47–59.
927. Kasabuła T. Pozycja społeczna mężczyzny na ziemiach polskich w XIX wieku. *Mężczyzna, etyka, ekonomia* / pod red. Edwarda Ozorowskiego, Ryszarda Cz. Horodeńskiego. Białystok, 2011. S. 81–88.
928. Kasperek B. Jakub Bojko 1857–1943. Lublin, 1998. 218 s.
929. Kisielewski T. Świat chłopski: uległość i nienawiść, patriotyzm i obywatelskość. *Między irredentą a kolaboracją. Polacy w czas zaborów wobec obcych władz i systemów politycznych* / red. S. Kalembka, N. Kasperek. Olsztyn, 2001. S. 141–150.
930. Kliś A. Wychowanie domowe w poglądach galicyjskich pedagogów doby autonomicznej. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 8. S. 81–89.
931. Kohlbauer-Fritz G. Zwischen Ost und West. Galizische Juden und Wien. Wien, 2000. 160 s.
932. Kłańska M. Aus dem Shtetl in die Welt 1772–1938. Ostjüdische Autobiographien in deutscher Sprache. Köln, 1994. 470 s.
933. Knot A. Wstęp. *Galicyjskie wspomnienia szkolne* / red. Knot A. Kraków, 1955. S. III–XXVII.
934. Kornacka-Skwara E. Tożsamość narodowa w świetle przemian kulturowych. *Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Pedagogika* / red. K. Rędziński. Częstochowa, 2011. Z. XX. S. 113–120.
935. Kot S. Historia wychowania. Warszawa, 1996. 378 s.
936. Kozak S. Kobieta w Galicji. Problemy metodologiczne badań, ich dotychczasowy dorobek i postulaty na przyszłość. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 1. S. 241–257.
937. Kramarz H. Nauczyciele Gimnazjalni Galicji (1867–1914). Kraków, 1987. 204 s.
938. Krukowski J. Ideowe i wychowawcze wartości wyposażenia izby szkolnej. *Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie*. Tarnów, 2011. Nr 1(18). S. 13–31.
939. Krzyżanowska N. Kobiety w (polskiej) sferze publicznej. Toruń, 2012. S. 149–152.
940. Kumor B. Powrót Jezuitów do Galicji. *Folia Historica Cracoviensia*. Kraków, 1994. Nr 2. S. 75–85.
941. Kumor B. Szkolnictwo ludowe w Diecezji Tarnowskiej 1786–1750. *Z dziejów oświaty w Galicji* / red. A. Meissner. Rzeszów, 1989. S. 109–119.
942. Krulak I. Reforma szkoły średniej w Galicji Wschodniej w duchu pedagogiki «Nowego wychowania». *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów. 2000. T. 14. S. 309–314.

943. Kurdybach Ł. Historia wychowania. Warszawa, 1968. T. 2. 616 s.
944. Kustra. Cz. Kobieta i praca w koncepcji wychowawczej Jadwigi z Działyńskich Zamojskiej (1831 – 1923). Toruń, 2012. 483 s.
945. Kuzyk U. Wojciech Grochowski – pedagog zapomnieniy. *Studia z dziejów oświaty polskiej XIX–XX wieku*. Wrocław, 1987. S. 7–28.
946. Langer J. 9 bram do tajemnic chasydów. Kraków, 1987. 323 s.
947. Landesmann P. Die Juden und Ihre Widersacher. – München, 1989. – 300 s.
948. Łapot M. Problemy świeckiej szkoły żydowskiej w Galicji doby autonomicznej w świetle opracowań Artura Załęckiego. *Rocznik Polsko-Ukraiński. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*. Częstochowa, 2015. T. XVII. S. 255–266.
949. Łapot M. Rozwój żydowskiego szkolnictwa Ęwieckiego we Lwowie w latach 1772–1879. *Pedagogika. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*. Częstochowa, 2013. T. XXII. S. 383–398.
950. Łapot M. Szkoła Ludowa im. Tadeusza Czackiego we Lwowie (1879–1914) – nowy rozdział w dziejach edukacji Żydów lwowskich. *Rocznik Polsko-Ukraiński. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie*. Częstochowa, 2014. T. XVI. S. 299–326.
951. Łapot M. Z dziejów opieki nad żydowskim dzieckiem sierocym we Lwowie (1772–1939). Gliwice, 2011. 248 s.
952. Łęcka D. Idea wychowania narodowego na łamach czasopisma pedagogicznego «Szkoła» – ich ważność i aktualność. URL: <http://www.pedagog.uw.edu.pl/THE/Lecka.pdf>.
953. Leśniak-Moczuk K. Wpływ wybranych aspektów modernizacji na konwergencję wsi i miast. URL: <http://www.univ.rzeszow.pl/pliki/Zeszyty17/18.pdf>.
954. Lenart J. Praca w Galicji. Przygotowanie do zawodu w okresie autonomicznym. Stan badań i potrzeby. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 3. S. 74–91.
955. Lisek J. «Jestem sobie piękną dziewczyną, czerwone nici przędę» – genderowe odczytanie obrazu kobiecości w żydowskich pieśniach ludowych. *Studia Judaica* / red. M. Wodziński. Nr 1 (31). Kraków, 2013. S. 91–115.
956. Łuczyńska B. Początki pedagogiki jako dyscypliny akademickiej na Uniwersytetach Jagiellońskim i Lwowskim w dobie autonomii. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 8. S. 23–42.
957. Łuczyńska B. Źródła do dziejów szkolnictwa w Galicji w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego we Lwowie – w perspektywie krystalizowania się narodu ukraińskiego.

Rocznik Polsko-Ukraiński. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Częstochowa, 2014. T. XVI. S. 281–297.

958. Magenschab H. Josef II. Österreichs Weg in die Moderne. Wien, 2006. 288 s.
959. Majorek Cz. Projekty reform szkolnictwa ludowego w Galicji u progu autonomii (1860–1873). Wrocław, 1980. 255 s.
960. Majorek Cz. Herbartyzm i «nowe wychowanie» w polskiej myśli pedagogicznej w Galicji na przełomie XIX i XX wieku. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 6. S. 11–21.
961. Majchrzyk-Mikuła J. Die Frauen im polnischen schulwesen um die Wende des 19. und 20. Jahrhunderts. Piotrków Trybunalski, 2012. 356 s.
962. Marscha L. Die Juden Wiens 1867–1914. Assimilation und Identität. Wien, Klön, Graz, 1974. 254 s.
963. Matuszek G. Kobiety a proces modernizacji – rekonesans galicyjskiej herstorii. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914)*. Kraków, 2010. S. 41–49.
964. Meissner A. Kształcenie nauczycieli w środkowej Galicji 1871–1914. Rzeszów, 1974. 163 s.
965. Meissner A. Oświata w Galicji. Stan badań i perspektywy. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 3. S. 9–23.
966. Meissner A. Prywatne seminaria nauczycielskie żeńskie w Galicji w dobie autonomicznej (1896–1914). *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1996. T. 6. S. 149–168.
967. Meissner A. Spór o duszę polskiego nauczyciela: społeczeństwo galicyjskie wobec problemów kształcenia nauczycieli. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1999. T. 11. 380 s.
968. Meissner A. Wkład Galicji w rozwój nauk pedagogicznych. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1995. T. 3. S. 79–91.
969. Meissner A. Wkład nauczycielek galicyjskich szkół pedagogicznych w rozwój teorii i praktyki edukacyjnej. *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej* / pod red. Jamrożka W. i Żołędz-Strzelczyk D. Poznań, 1998. T. 1. S. 132–148.
970. Menz M. Stan badań nad myślą polityczną krakowskich stańczyków (ze szczególnym uwzględnieniem Stanisława Koźmiana). *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 1. S. 372–384.
971. Michalska-Bracha L. Uczestnicy powstania styczniowego w życiu społeczno-politycznym Galicji w dobie autonomicznej. Aspekty źródłowe badań i ich perspektywy. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 1. S. 360–371.
972. Miklaszewska J. Filozofia polityczna stańczyków. *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914)*. Kraków, 2011. S. 19–28.

973. Mikułowski-Pomorski J. Etos warstw społecznych. Inteligencja. Między państwem a samodzielnym wyborem. URL: http://www.ipsir.uw.edu.pl/UserFiles/File/KatedraSocjologii_Norm/TEKSTY/JMikulowskiPomorskiEtosWarstwSpolecznych.pdf.
974. Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców: zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892. Kraków:, 2004. 318 s.
975. Moszczeńska I. Zasady wychowania. Warszawa, 1907. 399 s.
976. Możdżeń S. Założenia ideowe pracy wychowawczej w galicyjskich szkołach ludowych. *Pedagogika Katolicka*. Warszawa, 2010 Nr 7. S. 86–95.
977. Mutschlechner M. Joseph II.: Reformkaiser oder aufgeklärter Despot? *Die Welt der Habsburger*. URL: <http://www.habsburger.net/de/kapitel/joseph-ii-reformkaiser-oder-aufgeklaerter-despot?language=en>.
978. Nasza walka o szkołę polską 1901–1917 / red. B. Nawroczyński. Warszawa, 1934. T. II. 622 s.
979. Napierała P. Konflikt dwóch światów. Tereziańscy i józefińscy biurokraci w Galicji (1772–1790). *Polacy wobec wielości kultur. Wczoraj-dziś-jutro*. Gniezno, 2009. S. 91–102.
980. Nauczyciele szkół średnich w XIX i XX wieku jako grupa społeczna i ich wkład w kulturę polską / pod red. M. Chamcówny i S. Walasek. Wrocław, 1995. 312 s.
981. Nawrot-Borowska M. Seksualność dziecka i «tajemne grzechy młodości» w świetle poradników z drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Zarys problematyki. *Kulturowe obrazy dziecka i dzieciństwa* / red. T. Kalniuk, V. Wróblewska. Toruń, 2017. Nr 3 (23). S. 69–87.
982. Nordau M. Żydowska emancypacja a wiara w mesjasza. Z wykładu «Żydostwo w XIX i XX stuleciu». *Almanach żydowski*. Lwów, 1910. S. 194–195.
983. Ośko S. Zawodowy ruch nauczycielski w walce o polską demokratyczną szkołę. – URL: http://mazowsze.hist.pl/files/ZeszytyNaukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowegor2000t14/Zeszyty_Naukowe_Ostroleckiego_Towarzystwa_Naukowego-r2000-t14s118127/Zeszyty_NaukoweOstroleckiego_Towarzystwa_Naukowegor2000-t14-s118-127.pdf.
984. Opowieści żydowskie / zebr. I. Z. Kanner. Poznań, 1997. 281 s.
985. Pachowicz A. Działacze tarnowskich instytucji oświatowych w świetle lokalnej prasy. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 3. S. 52–64.
986. Papi J. Klementyna. Powieść dla dorastających panien osnuta na tle życia Klementyny z Tańskich Hoffmanowej. Kraków, 2012. 211 s.

987. Pelczar R. Miejsce wiejskich szkół elementarnych i ich nauczycieli w życiu społeczności chłopskich w Galicji. *Galicja: Studia i Materiały. Czasopismo Instytutu Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego*. Rzeszów, 2015. T. 1. S. 114–133.
988. Pelczar R. Recepcja austriackiego ustawodawstwa oświatowego w Galicji w latach 1774–1816. *Historia i dziedzictwo regionów w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX w.* Rzeszów, 2011. S. 212–224.
989. Pelczar R. Sieć szkół niemiecko-żydowskich w Galicji. Uwarunkowania i dynamika rozwoju. *Kultura – Przemiany – Edukacja. Rocznik Wydziału Pedagogicznego UR*. Rzeszów, 2016. T. IV. S. 13–40.
990. Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869. Lublin, 2009. 323 s.
991. Petrovsky-Shtern J. Sztetl. Rozkwit i upadek żydowskich miasteczek na kresach Wschodnich. Kraków, 2014. 406 s.
992. Planning G. Fostering the Creative Class Creating opportunities for social engagement – URL: http://georgiaplanning.org/student_reports/2008/8--Creative%20Region/Creative_Region_ret.pdf.
993. Podgórska E. Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji 1905–1918. Warszawa, 1973. 182 s.
994. Puszka A. Nauczyciele historii i geografii państwowych szkół średnich w Galicji w okresie autonomii. Lublin, 1999. 308 s.
995. Rędziński K. Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji, 1813–1918. Częstochowa, 2000. 283 s.
996. Reupke B. Jüdisches Schulwesen zwischen Tradition und Moderne Die Hascharath Zwi Schule in Halberstadt (1796–1942). Berlin, 2017. 301 s.
997. Rosman M. Jak pisać historię żydowską? Wrocław, 2011. 240 s.
998. Röskau-Rydel I. Rozwój szkolnictwa ludowego we Lwowie w latach 1772–1848. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Kraków, 1997. S. 371–389.
999. Rozenblit M. Die Juden Wiens 1867–1914. Assimilation und Identität. Wien, Klön, Graz, 1974. 254 s.
1000. Rubin R. Voices of a People: The Story of Yiddish Folksong. Illinois, 1979. 558 s.
1001. Scheipl J., Sell H. Die Entwicklung des österreichischen Schulwesens von 1750–1938. Graz, 1987. – 132 s.
1002. Schramm T. Wyznaczniki polskiej tożsamości narodowej u progu odzyskania niepodległości. URL: <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjzd/materialy/schramm.pdf>.

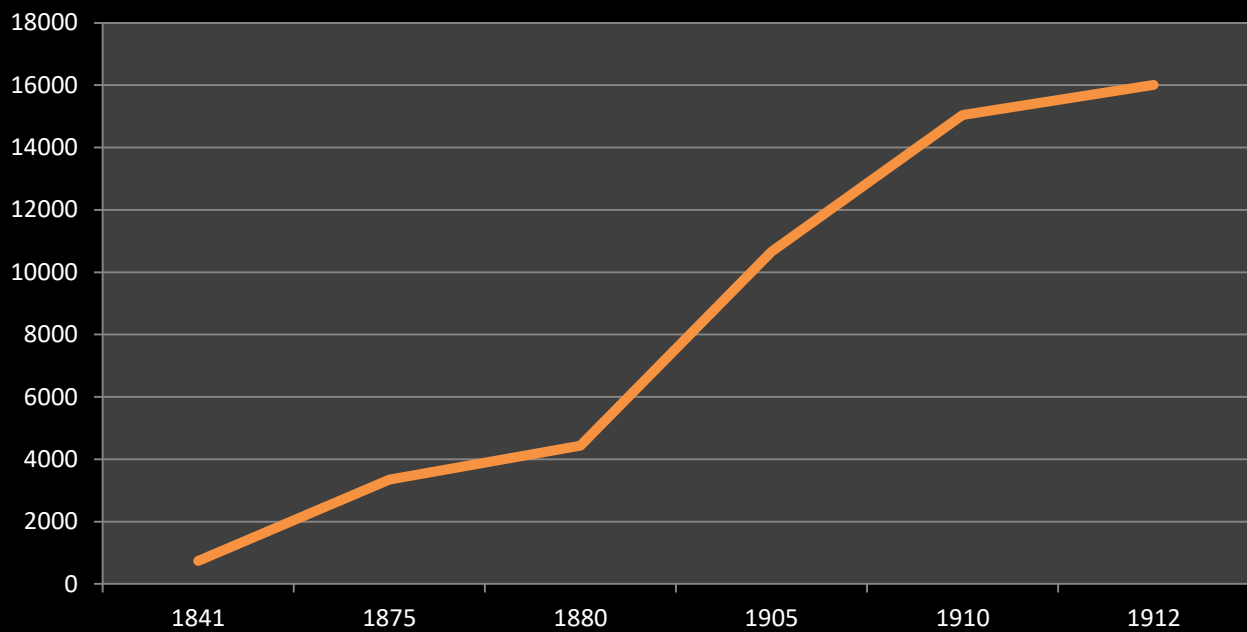
1003. Seklecka A. Tożsamość płciowa wobec wyzwań XXI wieku, czyli mężczyźni w zawodach sfeminizowanych. *Płeć w życiu publicznym: różnorodność problemów i perspektyw* / pod red. Marka Jezińskiego. Toruń, 2009. S. 99–109.
1004. Semkow J. Polityka szkolna władz w poglądach społeczeństwa polskiego Galicji (Szkoły ludowe w okresie wiceprezydentury Michała Bobrzyńskiego). Wrocław, 1973. 292 s.
1005. Sinkoff N. The Maskil, The Convert, and the Agunah: Joseph Perl as a Historian of Jewish Law. *AJS Review*. № 27. Cambridge, 2003. S. 281–299.
1006. Śliwa L. Gimnazja galicyjskie w procesie kształtowania się inteligencji polskiej. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1995. S. 163–170.
1007. Soboń M. Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1869–1914. Kraków, 2011. 328 s.
1008. Stachel P. Das Österreichische Bildungssystem zwischen 1749 und 1918. URL: <http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/PStachel2.pdf>.
1009. Stankiewicz-Kopieć M. Poglądy Klementyny z Tańskich Hoffmanowej 1798–1845 w refleksji uczennic. Zarys zagadnienia. *Studia Paedagogica Ignatiana*. Kraków, 2014. S. 99–121.
1010. Stępnik A. Pogranicze jako przestrzeń badawcza. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 1. S. 13–20.
1011. Stinia M. Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie autonomii Galicyjskiej. Kraków, 2004. 266 s.
1012. Swieboda J. Problemy narodowościowe w szkolnictwie galicyjskim 1772–1918. *Analecta*. Warszawa, 1995. Nr 4/2 (8). S. 97–144.
1013. Szatlach M. E. Dylematy Polek na rynku pracy – aspekty historyczno-prawn. *Feminizm po polsku*. URL: [file:///C:/Users/ow/Downloads/616-Feminizm-po-polsku-st%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/ow/Downloads/616-Feminizm-po-polsku-st%20(1).pdf).
1014. Szulakiewicz W. Myśl pedagogiczna Galicji i Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX wieku. Wybrane zagadnienia. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1995. T. 3. S. 99–108.
1015. Szulakiewicz W. Początki pedagogiki eksperymentalnej w Galicji. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów. T. 8. S. 43–44.
1016. Szulakiewicz W. Stanisław Sobieski – życie i poglądy na wychowanie narodowe. *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 1997. T. 9. S. 59–68.
1017. Szmud K. Zachodnia myśl pedagogiczna i jej postulaty reform szkoły na łamach kwartalnika «Muzeum» (1890–1914). *Galicja i jej dziedzictwo*. Rzeszów, 2000. T. 14. S. 193–203.

1018. Thomas K. Sprawozdania gimnazjalne z Drohobycza jako źródło do badań wielokulturowości miasta galicyjskiego. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 3. S. 65–73.
1019. Tomczyk R. Pierwszy projekt systemu szkolnego w nowożytnej Austrii w okresie panowania Marii Teresy. *Edukacja Humanistyczna*. Szczecin, 2011. Nr 2 (25). S. 13–22.
1020. Ulatowska-Urbaniak J. Galicja pierwszych lat XX w. jako teren działalności oświatowej. *Studia z dziejów oświaty polskiej XIX–XX wieku*. Wrocław, 1987. S. 29–41.
1021. Vocelka K. Verfassung oder Konkordat. *Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Köln, 1988. S. 438–441.
1022. Voltelini H. Eine Denkschrift des Grafen Johann Anton Pergen in Gesamtdeutsche Vergangenheit. Festgabe für Heinrich Ritter von Srbik zum 60. Geburtstag am 10. November 1938. München, 1938. 158 s.
1023. Weinzier-Fisher E. Die Kirchenpolitische Lage in der Donaumonarchie um 1867. *Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918* / Hrsg. von Glatz F. Stuttgart, 1987. S. 138–152.
1024. Weitensfelder H. Studium und Staat: Heinrich Graf Rottenhan und Johann Melchior von Birkenstock als Repräsentanten der österreichischen Bildungspolitik. Wien, 1996. 189 s.
1025. Wnęk J. Rozwój badań nad historią regionalną w Galicji. *Galicja 1772 – 1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*. Rzeszów, 2011. T. 1. S. 73–99.
1026. Wodziński M. Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Warszawa, 2003. 321 s.
1027. Wojciechowski K. Oświata ludowa 1863 – 1905 w Królestwie Polskim i Galicji. Warszawa, 1954. 267 s.
1028. Wolff L. The Idea of Galicia: History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford, 2010. 504 s.
1029. Wouk H. «To jest mój Bóg». Judaizm: wiara, prawo, etyka. Warszawa, 2002. 336 s.
1030. Wroczyński R. Dzieje oświaty polskiej. Warszawa, 1996. T. 2. 331 s.
1031. Zaleski S. Ciemnota Galicyi w świetle cyfr i faktów: 1772–1902: czarna księga szkolnictwa galicyjskiego. Lwów, 1904. 226 s.
1032. Żołędź-Strzelczyk D. «Jako rządzić mają rodzice córki swe». Poglądy na wychowanie kobiet w Polsce XVI – XVIII w. *Rola i miejsce kobiet w edukacji i kulturze polskiej* / pod red. Jamrożka W. i Żołędź-Strzelczyk D. Poznań, 1998. T. 1. S. 53–63.
1033. Załęski St. Jezuici w Polsce. Kraków, 1908. 819 s.

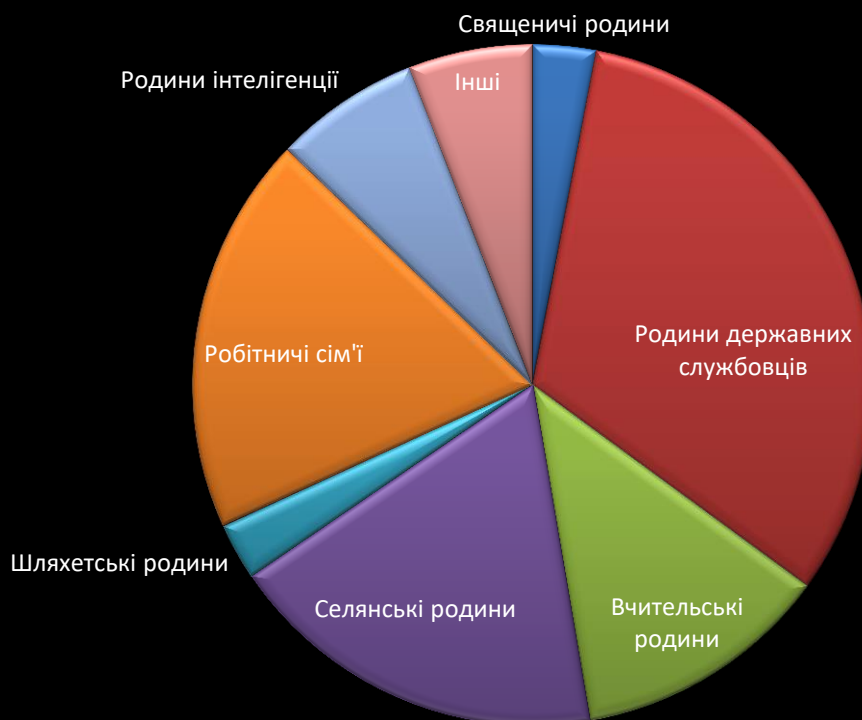
1034. Żebrowski R. Cheder. *Polski słownik judaistyczny*. URL: <http://www.jhi.pl/psj/cheder>.
1035. Żebrowski R. Fundacja barona Maurycego Hirscha dla Popierania Szkolnictwa Ludowego w Królestwie Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim i w Księstwie Bukowiny. *Polski słownik judaistyczny*. URL: http://www.jhi.pl/psj/Fundacja_barona_Maurycego_Hirscha_dla_Popierania_Szkolnictwa_Ludowego_w_Krolestwie_Galicji_i_Lodomerii_z_Wielkim_Ksiestwem_Krakowskim_i_w_Ksiestwie_Bukowiny.
1036. Zwiercan-Witkowska A. Działalność prywatnego seminarium nauczycielskiego żeńskiego Towarzystwa szkoły ludowej im. Franciszka Preisendanza w Krakowie. Kraków, 2004. 197 s.
1037. Yavetz Z. *Erinnerungen an Czernowitz. Wo Mensch und Bücher lebten*. München, 2007. 254 s.
1038. 27 bajek żydowskich / pod red. Król O. Warszawa, 2008. 94 s.

ДОДАТКИ

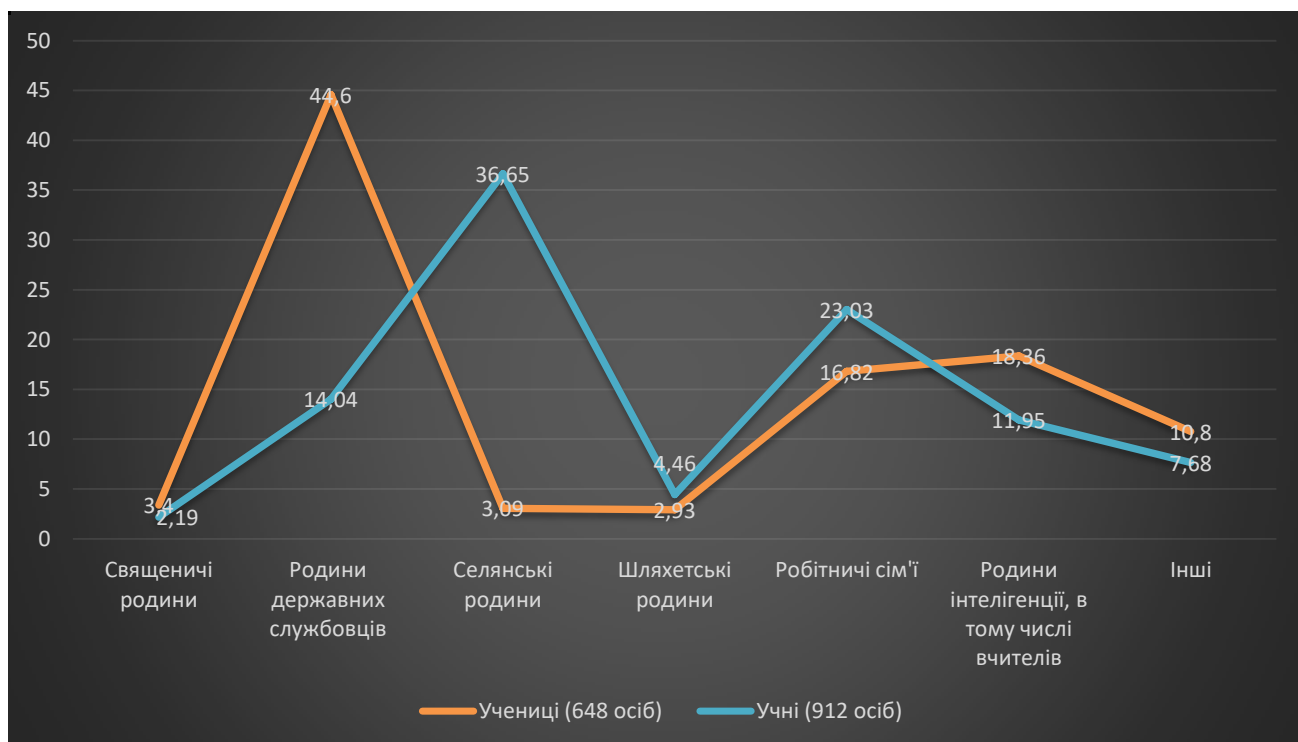
Додаток 1. Динаміка збільшення кількості народних вчителів у Галичині другої половини XIX - початку XX століття

Додаток 2. Соціальне походження учнів учительських семінарій (зріз 1560 осіб)

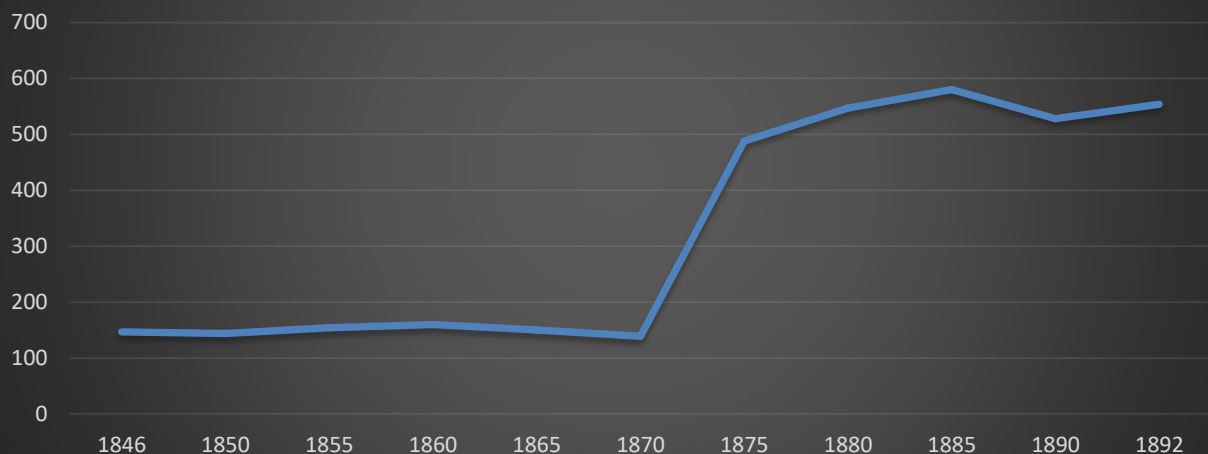
Додаток 3. Порівняльний аналіз відсоткового співвідношення соціального походження учениць та учнів учительських семінарій (зріз 1560 осіб у відсотках)

Додаток 4. Загальний рівень освітньої підготовки вступників учительських семінарій (зріз 1560 осіб)

**Додаток 5. Динаміка поширення жіночої освіти на
прикладі учениць жіночої школи ім. св. Єлизавети у
Кракові**

**Додаток 6. Загальна кількість та відсоткове співвідношення шкіл у Галичині з
польською та українською мовами викладання**

Навчальний рік	Школи з польською мовою викладання		Школи з українською мовою викладання	
	Кількість	%	Кількість	%
1875/76	1 125	40,09	1 395	49,7
1880/81	1 186	41,4	1 489	52
1886/87	1 483	43,8	1 760	52,02
1901/02	2 173	49,4	2 196	49,9
1904/05	2 381	51,1	2 246	48,2
1911/12	3 175	54,6	2 616	48,3

**Додаток 7. Поділ народних шкіл за мовою викладання у шкільних округах Галичини
на 1910/11 навчальний рік.**

№	Шкільний округ	Загальна кількість шкіл	Школи з польською мовою викладання	Школи з руською мовою викладання	Школи з німецькою мовою викладання
1	Бяльський	43	39	-	4
2	Бібрський	91	19	71	1
3	Бохнянський	124	124	-	-
4	Богородчанський	38	5	33	-
5	Борщівський	63	18	45	-
6	Бродівський	88	23	65	-
7	Бжесківський	89	89	-	-
8	Бережанський	76	23	53	-
9	Бжозувський	54	49	5	-
10	Бучацький	90	42	48	-
11	Вадовицький	83	83	-	-
12	Величківський	79	79	-	-
13	Горлицький	83	49	34	-
14	Городенський	64	20	44	-
15	Грибовський	60	41	19	-
16	Городенківський	50	7	43	-
17	Гусятин	51	16	35	-
18	Домбровський	54	54	-	-
19	Добромільський	68	24	44	-
20	Долинський	80	7	71	2
21	Дрогобицький	75	18	55	2
22	Жовківський	82	21	60	1
23	Жидачівський	74	12	60	2
24	Живецький	57	57	-	-
25	Заліщицький	55	10	45	-
26	Збаразький	56	20	36	-
27	Зборівський	53	10	43	-
28	Золочівський	82	30	52	-

29	Калуський	73	10	62	1
30	Кам'янка-Бузький	95	26	67	2
31	Кольбушовський	51	51	-	-
32	Коломийський	81	24	57	-
33	Косівський	39	5	34	
34	Краківський (місто)	41	41	-	-
35	Краківський (околиці)	53	53	-	-
36	Кросненський	69	54	15	-
37	Ланьцутський	75	74	1	-
38	Лімановський	55	55	-	-
39	Лісковський	65	19	46	-
40	Львів (місто)	39	38	1	-
41	Львів (околиці)	122	50	71	1
42	Мелецький	68	68	-	-
43	Мостиський	58	27	31	-
44	Мисленіцький	61	61	-	-
45	Надвірнянський	45	10	35	-
46	Ніський	48	48	-	-
47	Новосанчівський	116	91	25	-
48	Новотарський	77	75	2	-
49	Освенцімський	35	35	-	-
50	Печеніжинський	23	2	20	-
51	Пільзенський	47	47	-	-
52	Подгужанський	52	52	-	-
53	Підгайський	58	21	36	1
54	Перемишльський	115	44	71	-
55	Перемишлянський	71	21	50	-
56	Пшеворський	39	39	-	-
57	Рава-Руський	71	14	55	2
58	Рогатинський	90	15	75	-
59	Ропчицький	54	54	-	-
60	Рудківський	51	18	33	-
61	Жешувський	90	90	-	-
62	Самбірський	92	26	64	2

63	Сяноцький	101	40	61	-
64	Скалатський	59	29	30	-
65	Сколівський	48	2	43	3
66	Снятинський	41	4	37	-
67	Сокальський	94	23	70	1
68	Станіславівський	79	20	59	-
69	Старосамбірський	46	9	37	-
70	Стрийський	58	12	46	-
71	Стрижовський	53	50	3	-
72	Тарнобжезький	57	57	-	-
73	Тернопільський	85	31	54	-
74	Тарновський	62	62	-	-
75	Тлумацький	63	17	46	-
76	Теребовлянський	43	22	21	-
77	Турківський	69	4	65	-
78	Хжановський	77	77	-	-
79	Цешанівський	71	34	37	-
80	Чортківський	42	19	23	-
81	Ярославський	112	78	34	-
82	Яслівський	82	71	10	-
83	Яворівський	65	14	51	-
З урахуванням народних шкіл при учительських семінаріях		18	12	6	-
Разом		5606	3036	2545	25

Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Oesterreich.

XXIX. Stück. — Ausgegeben und versendet am 20. Mai 1869.

62.

Gesetz vom 14. Mai 1869,

durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden.

Mit Zustimmung beider Häuser des Reichsrathes finde Ich folgendes Gesetz zu erlassen:

A. Von den öffentlichen Volksschulen.

I. Zweck und Einrichtung der Schulen.

§. 1. Die Volksschule hat zur Aufgabe, die Kinder sittlich-religiös zu erziehen, deren Geistesfähigkeit zu entwickeln, sie mit den zur weiteren Ausbildung für das Leben erforderlichen Kenntnissen und Fertigkeiten auszustatten und die Grundlage für Heranbildung tüchtiger Menschen und Mitglieder des Gemeinwesens zu schaffen.

§. 2. Jede Volksschule, zu deren Gründung oder Erhaltung der Staat, das Land oder die Ortsgemeinde die Kosten ganz oder theilweise beiträgt, ist eine öffentliche Anstalt und als solche der Jugend ohne Unterschied des Glaubensbekenntnisses zugänglich.

Die in anderer Weise gegründeten und erhaltenen Volksschulen sind Privatanstalten.

1. Allgemeine Volksschule.

§. 3. An jeder Volksschule soll sich der Unterricht mindestens auf folgende Lehrgegenstände erstrecken:

Religion,

Sprache,

Rechnen,

das Wissenswertheste aus der Naturkunde, Erdkunde und Geschichte mit besonderer Rücksichtnahme auf das Vaterland und dessen Verfassung,

Schreiben,

Geometrische Formenlehre,

Gefang,

Leibesübungen.

Mädchen sind auch noch in weiblichen Handarbeiten und in der Haushaltungskunde zu unterweisen.

Der Umfang, in welchem die Lehrgegenstände behandelt werden, richtet sich nach der Stufe, auf welcher jede Schule mit Rücksicht auf die Anzahl der verfügbaren Lehrkräfte steht.

Додаток 8. Перша сторінка Державного закону Австро-Угорщини про засади функціонування початкового шкільництва від 14 травня 1869 року (Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden. *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869.* Wien, 1867. S. 277–289).

K. k. galiz. Landesschulrat.

Zl. 19.113.-

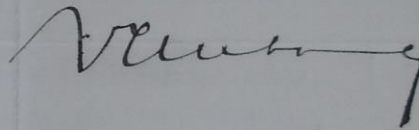
131
Lemberg den 26. Mai 1907.

K. k. Ministerium!

Der k.k. Landesschulinspektor Beleslaus BARANOWSKI,
hat im Monate April 1907 einige Volksschulen im Schulbezir-
ke von Borszczów visitiert.

Der betreffende Visitationsbericht wird nebst einer
Abschrift der auf Grund desselben erlassenen Verfügungen
zur Einsichtsnahme vorgelegt.-

Für den k.k. STATTHALTER :

MINISTERIUM F. CULTUS U. UNTERRICHT

- 3 JUN. 1907 Z. 25634

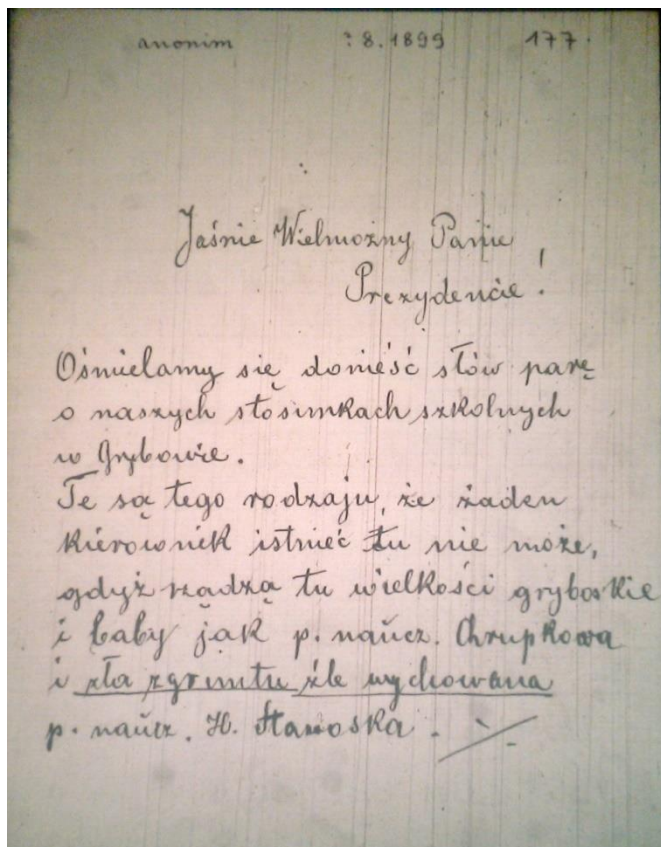
Додаток 10. Повідомлення про перевірку народних шкіл Борщова від крайового шкільного інспектора Болеслава Барановського (AGAD. Zesp. 304. Sygn. 303u (Rada szkolny krajowa. Ustawodawstwo zasadnicze w zakresie szkolnictwa elementarnego i seminariów nauczycielskich, prawne położenie nauczycielstwa, sprawozdanie ogólne i dane statystyczne, 1905–1908). K. 131).

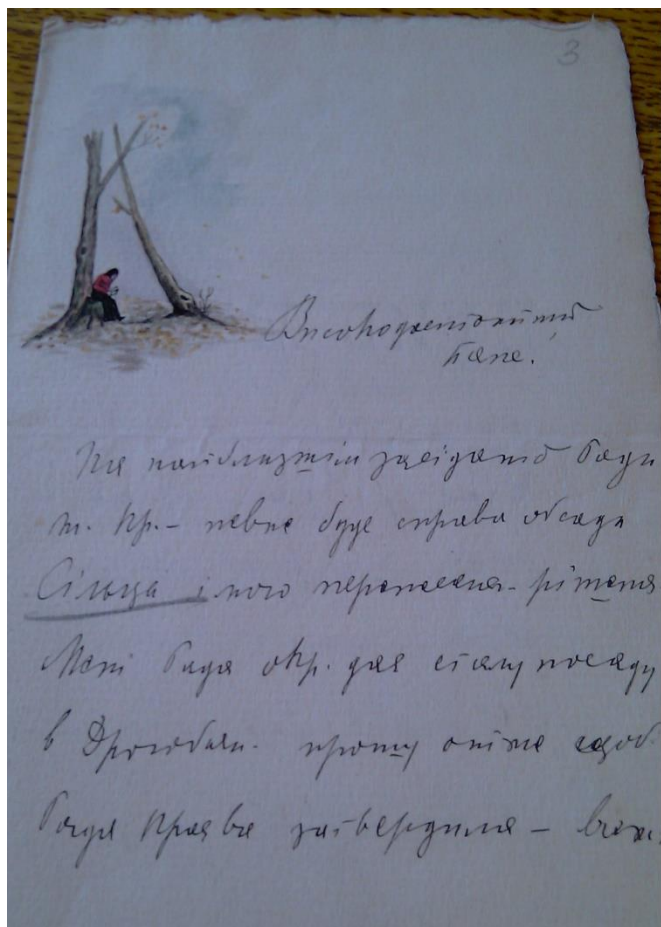
Додаток 11. Звіт галицької Крайової шкільної ради за 1906/07 навчальний рік (Sprawozdanie c. k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego w roku szkolnym 1907/1908. Lwów, 1908. 140 s.)

Додаток 12. Статут для народних шкіл Галичини (Regulamin dla szkół ludowych pospolitych i wydziałowych Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. Kraków, 1910. 120 s.)

Додаток 13. Лист-скарга без підпису, надісланий у серпні 1899 р. до віцепрезидента Крайової шкільної ради Міхала Бобжинського з Дрогобича (Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Zbiorów Specjalnych, Sekcja Rękopisów. Teki M. Bobrzyńskiego. Rkps. BJ. 8084/III. S. 177).

Додаток 14. Лист до Олександра Барвінського від Юлії Шнайдер (Уляни Кравченко) від 23 липня 1913 року (ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Ф. 11. (Барвінські) Спр. 1975. Арк. 3).

Додаток 15. Польсько-руський буквар (Elementarz polsko-ruski (z dodaniem ruskiego wzorku). Częstochowa: Drukarnia i Litografia Br. Święckiego, 1912. 72 s.)

I 2.042.637

Der, die, das.

1.

a, aa, ah.

Der Arm, der Bart,	Ramię, broda,
der Hals, die Hand,	szyja, ręka, tra-
das Gras, der Kalk, die	wa, wapno, gęś,
Gans, der Tag.	dzień.

Der Aal, das Aas,	Węgorz, ścierwo,
das Haar, das Paar.	włos, para.

Der Draht, das Jahr,	Drut, rok, śmie-
der Rahm, die Wahl,	tana, wybór, ku-
lahm, kahl.	lawy, łysy.

2.

e, ee, eh.

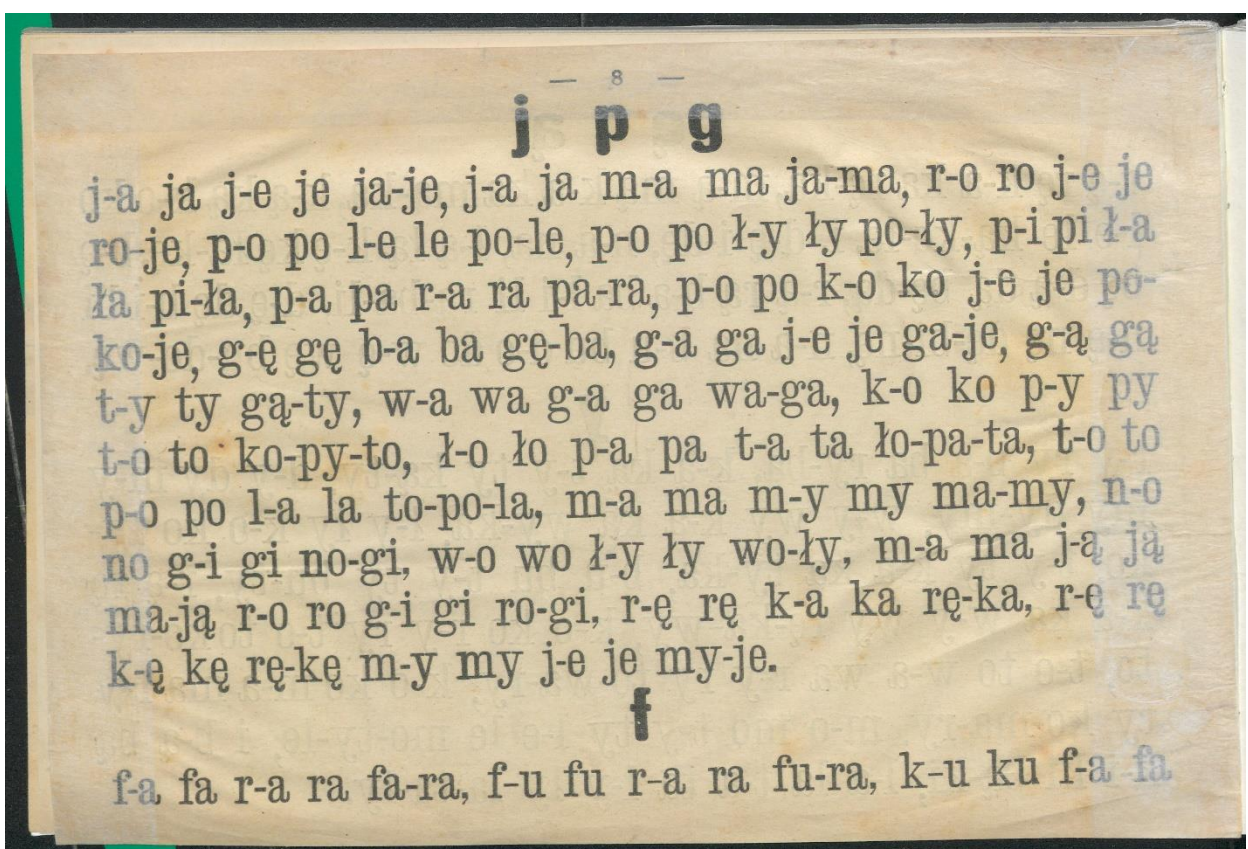
Der Berg, der Knecht,	Góra, parobek,
das Pferd, das Hemd,	koń, koszula, świat,
die Welt, das Geld.	pieniądze.

Das Beet, der Klee,	Grządka, koniczy-
das Meer, das Heer,	na, morze, wojsko,
leer.	pusto.

Elementarz niemiecki.

1

Додаток 16. Буквар німецької мови для 4-го класу народних шкіл (Elementarz polski dla dzieci niemieckich. Lwów, 1878. S. 12).

Додаток 17. Великий польський буквар (Wielki elementarz polski. Kraków, 1899. S. 12, 28).

LEWIATAN.

26

L (Lamed)

Lewici – przywiej
Mają w synagogach,
Służbę powierzają
Im w świątyni progach.

Oni na swą wierność
Złożyli przysięgę,
Dla nich Mojżesz pisał
Swoję trzecią księgę.

LAG-B'OMER, czyli dzień trzydziesty trzeci z 49 dni od drugiego dnia Paschy do Zielonych Świątek (Szewuot), jest to u Izraelitów dzień radosny, przypadający 18 Ijar, tego dnia bowiem, podług podań, ustal mór, jaki panował wśród uczniów wielkiego Rabi Akiby. Na pamiątkę tej klęski Izraelici od końca świąt Paschy do Lag-b'omer nie zawierają ślubów małżeńskich.

27

MOJŻESZ.

28

M (Mem)

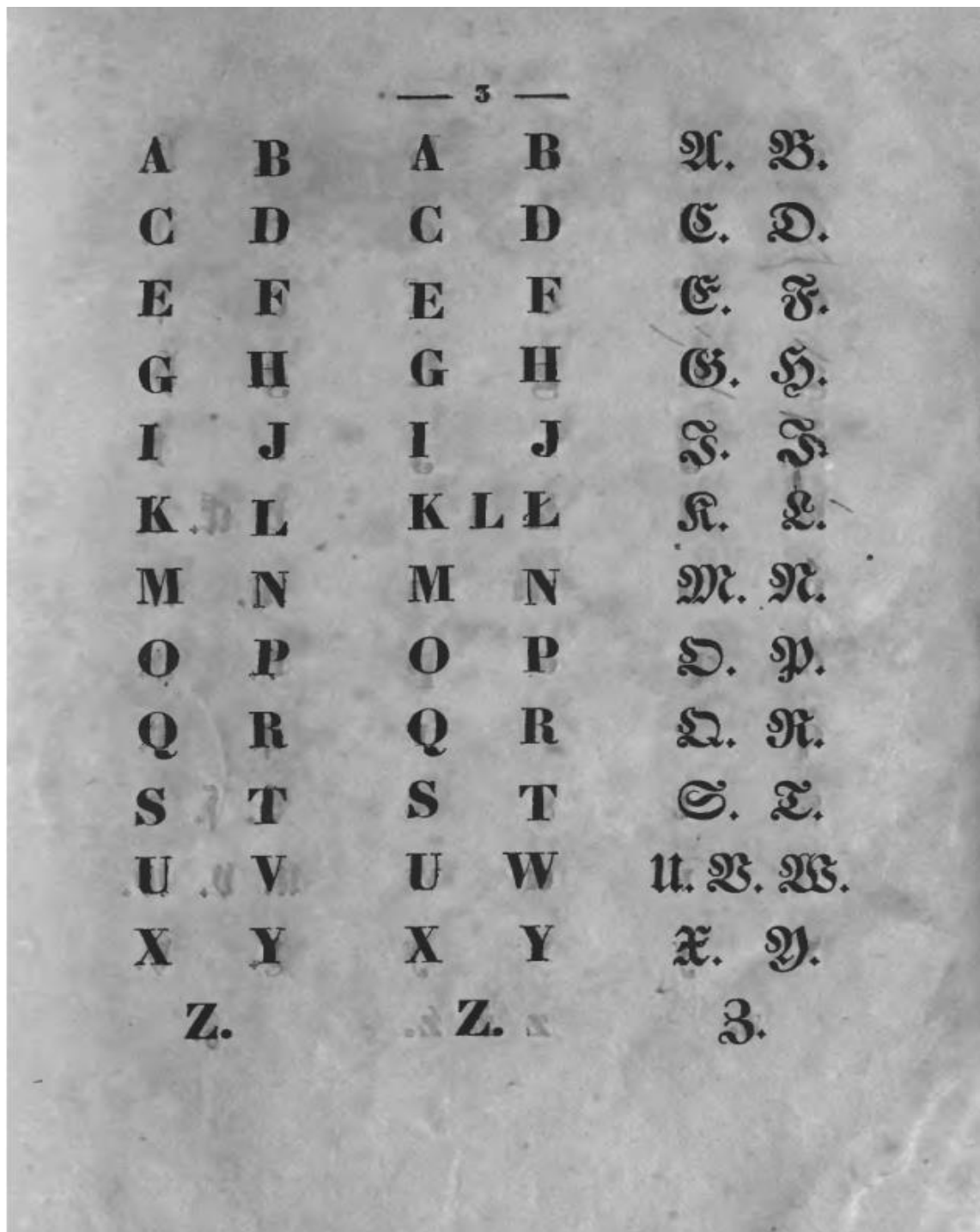
Mojżesz – biblja głosi:
Wrzucony do rzeki,
W córce Faraona
Znalazł był opiekę.

Potem, gdy umocnił
Ducha i prawicę,
To lud wywiódł z puszcy
I dał mu tablice.

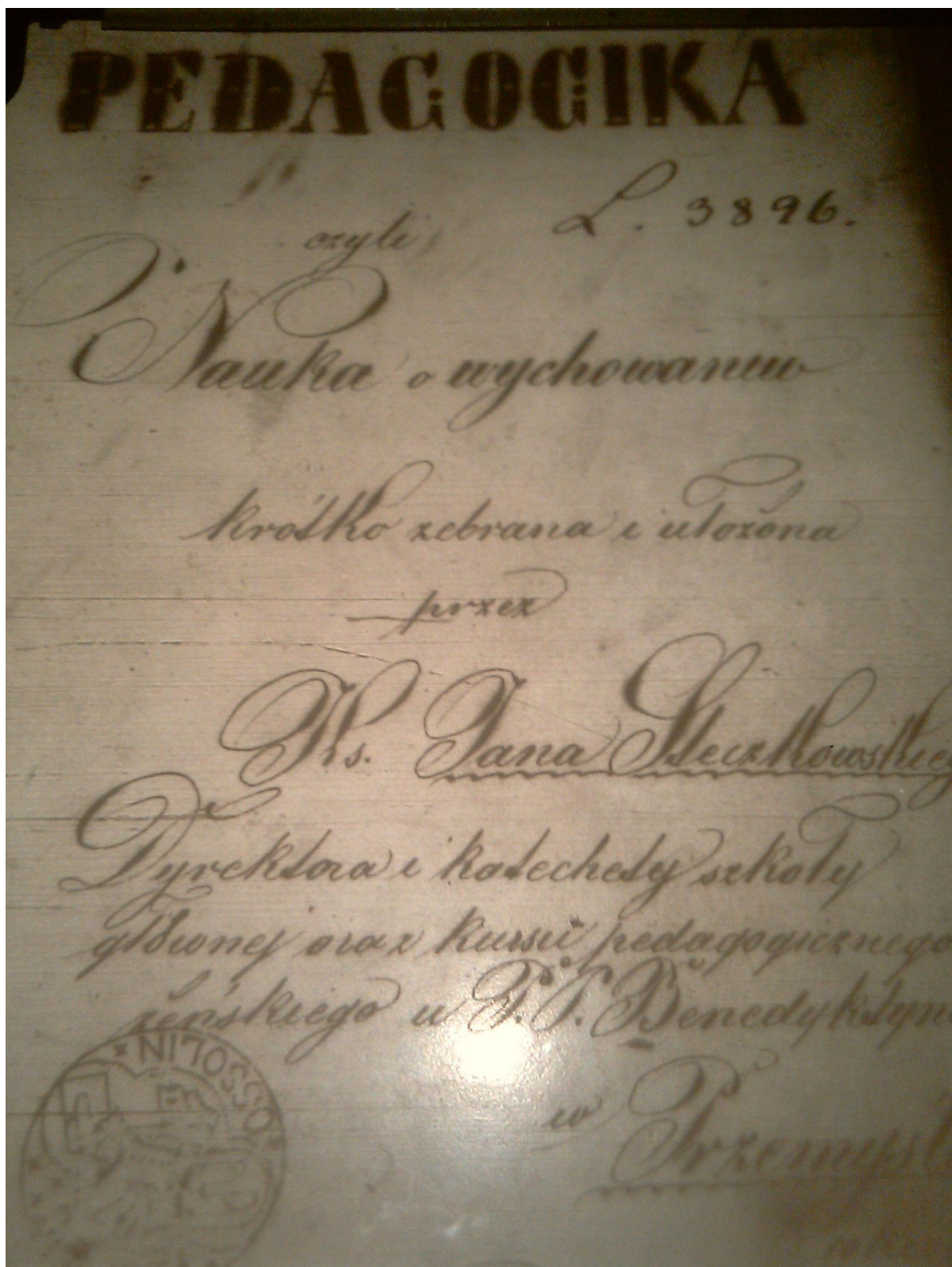
MOJŻESZ, prawodawca i wyzwobodziciel Izraelitów z rąk Faraona. Przez lat czterdzieści prowadził swój lud po puszczy i nadał mu w końcu na górze Synaj dziesięcioro przykazań, które wśród huku grzmotów i błyskawic otrzymał od Boga. Wielki prawodawca, Mojżesz, jest twórcą najelementarniejszych przepisów, dotyczących życia publicznego i domowego; on dał zasadnicze podstawy prawu ludzkiemu i sprawiedliwości; on stworzył przepisy, dotyczące czystości pożywienia.

29

Додаток 18. Буквар польська-іврит (Weinles J. Elementarz polsko-hebrajski (Alef-Beth) dla dzieci izraelskich. Warszawa, Kraków, 1902. S. 26–29).

Додаток 19. Зіставлення латинського, польського і німецького алфавіту в шкільному підручнику (Kwiaty i owoce: nowy elementarz zawierający w sobie nauczki wyjęte z historyi roślin = Les fleurs et les fruits = Blumen und Früchte. Warszawa, 1837. S. 3).

Додаток 20. Рукопис підручника з педагогіки Яна Стечковського (ZniO we Wrocławiu. Rkps. Ossol. 3896/I 130 k. (Pedagogika czyli nauka o wychowaniu przez ks. Jana Steczkowskiego, dyrektora i katechetę szkoły Głównej oraz kursu pedagogicznego żeńskiego u P.P. Benedyktyn w Przemyślu, r. 1862).

JAK TO BĘDZIE ?

Додаток 21. Ілюстрація з книги Марії Конопніцької для класного читання в другому і третьому класах народних шкіл (Konopnicka M. *Szczęśliwy świątek: książka dla dzieci*. Warszawa, 1895. S. 27).

Додаток 22. Дитяча гра П'яст, 1861 рік (*Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu*. Sygn. 57.495 сым. К. 1).

L. 32.
1910.

C. k. Seminaryum nauczycielskie żeńskie w

Świadectwo dojrzałości

Panna Prochazka Józefa Heleny 2^a im.
urodzona dnia *19. stycznia* *1891.* w *Przemysłu*
w *Galicyi* religii *rzymsko katolickiej*
ukończyła *piątą klasę wydziałową w Przemysłu*

była uczennicą c. k. Seminaryum nauczycielskiego żeńskiego w *Przemysłu*
w roku *1906/7, 1907/8, 1908/9, 1909/10.* i okazała podczas
egzaminu dojrzałości, odbytego dnia *25. maja* *1910.*
w c. k. Seminaryum nauczycielskiem w *Przemysłu*
postępy następujące:

W nauce religii:	<i>bardzo dobry</i>
W pedagogice:	<i>bardzo dobry</i>
W specjalnej metodyce i w ćwiczeniach praktycznych:	<i>bardzo dobry</i>
W języku polskim:	<i>bardzo dobry</i>
W języku ruskim:	<i>bardzo dobry</i>
W języku niemieckim:	<i>bardzo dobry</i>
W geografii:	<i>bardzo dobry</i>
W historii i w znajomości konstytucji państwa i kraju:	<i>bardzo dobry</i>
W arytmetyce i w nauce form geometrycznych:	<i>bardzo dobry</i>
W historii naturalnej:	<i>bardzo dobry</i>
We fizyce:	<i>bardzo dobry</i>
W kaligrafii:	<i>bardzo dobry</i>
W rysunkach wolnoręcznych:	<i>bardzo dobry</i>
W nauce muzyki i w śpiewie:	<i>bardzo dobry</i>
W robotach ręcznych:	<i>bardzo dobry</i>
W gimnastyce:	<i>bardzo dobry</i>

L. 311 152 Świadectwo dojrzałości Seminaryum nauczycielskiego żeńskiego L. 3061 R. 1. 1887

Додаток 23. Свідомство про закінчення учительської семінарії Юзефи Хелени Прохазької від 25 травня 1910 року (Archiwum Państwowe w Przemyśle. Zespół 1654. Materiały rodziny Prochazków. Sygn 36: Świadectwa szkolne, 1906, 1910. K. 4).

Додаток 24. Викладачі та учениці Львівської жіночої учительської семінарії, 1886 рік (*Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. F.44455/IV. K. 1*).

Додаток 25. Випускниці жіночої учительської семінарії в Радомі, 1906 рік (*Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. F.114992/IV A. K. 1*).

Prezydium c. k. Rady
szkolnej krajowej we Lwowie

L. 135.
pr. R. i. K.

Wien 19/5. 874

Do Pani Antoniny Machczyńskiej
tymczasowej nauczycielki starszej przy Seminarjum
nauczycielskiem żeńskiem we Lwowie

Tego Excelencya pan Minister wyznań i oświe-
cenia kamianował Panią dekretem z dnia 2.
Sierpnia 1874. L. 9236. reeksywista nau-
czycielką starszą — przy c. k. Semi-
naryum nauczycielskiem żeńskiem we
Lwowie — w randze klasy IX. z płacą
w rocznej kwocie Stulaca (1000) złr. w. a.
i dodatkiem aktywnym w rocznej kwocie
Trzech set (300) złr. w. a.

Płacę tę wraz z dodatkiem pobierać Pani be-
dzieć poszanowszy od dnia 1. Wierześnia 1874. w
miesięcznych ratach z góry za kwitami należy-
cie ostemplowanemi w c. k. Krajowej Kasie
głównej we Lwowie.

C. k. Krajowa Rada szkolna z przyjemnością
zawiadamia, o tem Panią wyrażając oczekiwa-
nie, iż w chorobie pod każdym względem zachę-
waniem się niemniej sumiennie wypełnia-
niem obowiązków usprawiedliwi się w zupeł-
ności zarządzie c. k. Rady.

Додаток 26. Призначення Антоніни Махчинської на посаду старшого викладача Львівської жіночої учительської семінарії (Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. Rps. BN. IV9812. Dokumenty osobiste i biograficzne Antoni Machczyńskiej. K. 9).

68 197
Nota przysięgi

1. Dla nauczycieli seminarjów nauczycielskich:

Wobec Wszechmocnego Boga, którego Pan przysięga
wierność winny dla Jego c. k. Apostolskiej Mości Franciszka
Józefa I. z Jego Jaski Cesarza Austrii i. s. i.
i dla Jego dwudziennych następców z najbliższego domu
Habsbursko-Lotaryńskiego. Przysięgam Pan, że ustanowi
zasadnicze państwa nieustannie zachować, przepisy i rozkazy
przełożonych władz szanować i dokładnie wykonywać, poświęcić
sobie urząd nauczycielski według najlepszego sumiennego
przekonania szanować i wszelkiego nauczyciela onego a
mianowicie takiego takiego, którego państwo, religij i moral-
ności szanować, unikać będzie, że przełożonego
zaś szanować i jemu posłusznym będzie, z kolegami
zgodę i dobre porozumienie dla dobra kształtu i ucy-
skania jednemu działaniu zachowywać, a pomiędzy mte-
dziej nie tylko nauki, które Panu powierzone, lecz także
religijność, moralność i harmonii ustanowione przepisane zachować
i utrzymywać będzie; że przy egzaminach i ocenianiu
wiadomości uczniów z sumienną szczerą i be-
stronnością postępować i we wszystkim jedynie tylko na
prawdliwe dobre kształtu, przy którym jest posłusznym
szanować będzie i nie szanować, o myśleniu tych ob-
wizaniach ani czego lub niechęci, ani też żadnem
faktograficznym zdaniem uwagami nigdy
odwieść nie dare.

Nareszcie przysięgam Pan, że ani obecnie niepalizy
do żadnego nagannego politycznego celu mającego stawa-
nieniem ani też na przygotowanie do żadnego takiego stawa-
nienia nie przystąpię.

"Wszystko, co mi obecnie przedstawiono, dokładnie zro-
umiem i to wszystko wiernie wykonam przyrzekam.
Bóg mi Bóg dopomóż."

W Krakowie d. 5^{go} września 1874 r.

Przysięgł odobrze
5^{ty} września 1874 r.
And. Sierpuch

Henryk Jędrzej

Додаток 27. Службова присяга викладача учительської семінарії (Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 489 (C.K. Seminarium Nauczycielskie Męskie w Krakowie). Sygn. SNK K. 7).

Додаток 28. Інтернат для учениць Львівської жіночої учительської семінарії

(*Biblioteka Narodowa w Warszawie*. Sygn. Rps. BN III 9839. Internat dla Kandydatek Sem. Naucz. Żen. we Lwowie. Księga pamiątkowa 1892–1912. K. 16, 17, 19).

Porządek dzienny.

Godz. 5½. wstają, ubierają się do 6.

Godz. 6. Śniadanie 10 minut.

Od 6. do 7. nauka, przygotowanie się.

Od 7. — 8. śniadanie, wyjście do Seminarium.

12. — 12½. wracają do domu.

12½ — 1. obiad.

Godz. 2. — 4., lub 3. — 5. szkoła.

4. — 5. powrót ze szkoły, podwieczorek, rekreacja.

5. — 6. przygotowanie się do lekcji.

6. — 7. kolacja, rekreacja.

7. — 10. zadania, — nauka.

Godz. 10. praca wieczorna, wspólna, po której wszystkie kandydatki obowiązane są kłaść się, zachowując się w sz. piatniach i t. p., aby nie przeszkadzać do spoczynku. Zmar. ty rok tylko w wyjątkowych razach może zostać do 11½ w. sa. li naukowej.

Додаток 29. Розклад дня в інтернаті для учениць Львівської жіночої учительської семінарії (Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. Rps. BN III 9839. Internat dla Kandydatek Sem. Naucz. Zen. we Lwowie. Księga pamiatkowa 1892–1912. K. 22).

Rada szkolna
kręgową miejską
w Łwowie

L. 209^u 1889

Do
Pana Józefa Opalka
rzeczywistego nauczyciela w szkole
im. św. Anny
w
Łwowie

Wnadrze, że wniosek c. k. Rady szkolnej okr. co do od-
dzielenia czterech klas szkoły męskiej im. św. Anny zostanie
ratyfikowany, postanowiła, c. k. Rada szkolna okr. uchwałą
z 11 października 1889 poruczyć Panu powierzonemu kierowni-
ctwo tych czterech klas jako filii szkoły męskiej im. św. Anny.
O tem zawiadamia się Pana z wyrażeniem objęcia kiero-
wnictwa szkoły.

C. k. Rada szkolna okr. cytuje nadbrzeże, że Pan dołoży
wszelkiej usilności, aby szkoła ta pod jego kierownictwem
pod każdym względem pomysłnie się rozwijała.

We Łwowie dnia 31 października 1889

Hochnau
J. Baranowski

Додаток 30. Призначення Юзефа Опалка директором школи ім. св. Анни у Львові
(Kronika rodu Opalków. Materiały z archiwum rodzinnego zebrane przez W. Opalka. K. 17).

Додаток 31. Карта для уроків географії у народних школах. (Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. ZZK 5 608. K. 1).

Додаток 32. Шкільний клас, 1902 рік (Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. AFF.I70. (Album fotografii związane z Zofią Bursche). K. 71).

Додаток 33. Шкільний клас, 80-ті роки XIX століття (Реконструкція школи з с. Бусовисько Самбірського повіту в Музеї народної архітектури та побуту «Шевченківський Гай», фото з архіву автора).

Додаток 34. Кімната учителя при народній школі, 80-ті роки XIX століття (Реконструкція школи з с. Бусовисько Самбірського повіту в Музеї народної архітектури та побуту «Шевченківський Гай», фото з архіву автора).

[illegible]

Додаток 35. Розклад занять початкової школи ім. Кароля Людвіка у м. Львові
(ЦДІА України у м. Львові. Ф. 178 (Крайова шкільна рада). Оп. 2. Спр. 2282. Арк. 6).

Kraj Galicya.

Szkoła ludowa 4 klasowa

Klasa 1 A

Okręg szkolny Jaroslowski
w Jarosławiu

Katalog klasowy

wraz z wykazem klasyfikacyjnym.

Rok szkolny 19 11 / 12

Przegląd ogólny:

		Półrocze	
		I.	II.
Zapisało się	chłopców		
	dziewcząt	60	60
Uzdolnionych do przejścia do wyższej klasy (stopień, rok nauki)	chłopców		
	dziewcząt		39
Nieuzdolnionych do przejścia do wyższej klasy (stopień, rok nauki)	chłopców		
	dziewcząt		15
Otrzymało pozwolenie poprawienia cenzury z jednego przedmiotu po wakacjach (do wypełnienia w szkołach 3- i 4-klasowych od III. stopnia począwszy)	chłopców		
	dziewcząt		
Klasyfikowano ogółem	chłopców		
	dziewcząt	50	54
Nie klasyfikowano z powodu dłuższej choroby lub nieregularnego uczęszczania do szkoły	chłopców		
	dziewcząt	9	5
Przeszło do innej szkoły	chłopców		
	dziewcząt	7	7
Wykluczono ze szkoły w myśl §. 86. Reg.	chłopców		
	dziewcząt		
Umarło	chłopców		
	dziewcząt		
Razem	chłopców		
	dziewcząt	60	60

SKALA OCENY:			
zachowania się:	pilności:	postępu:	porządku zewnątrz:
1 chwalne	wytrwała	bardzo dobry	bardzo staranny
2 zadowolające	zadowolająca	dobry	staranny
3 odpowiednie	dostateczna	dostateczny	mniej staranny
4 mniej odpowiednie	niejednostajna	mierny	niestaranny
5 nieodpowiednie	mala	niedostateczny	niedbały

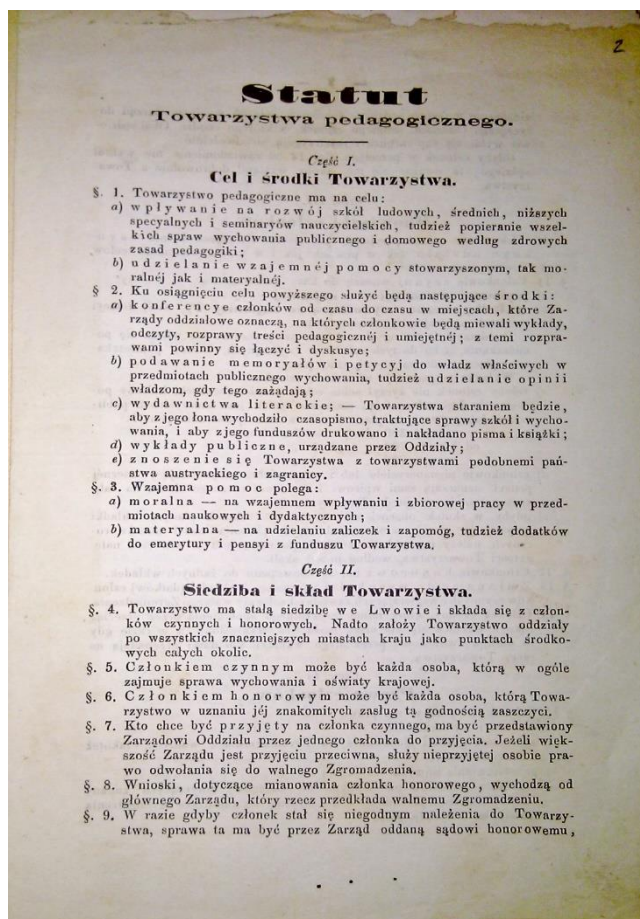
Ernestyna Czerwka
Kierująca

A. Kępczyńska
gosp. 2 klasy

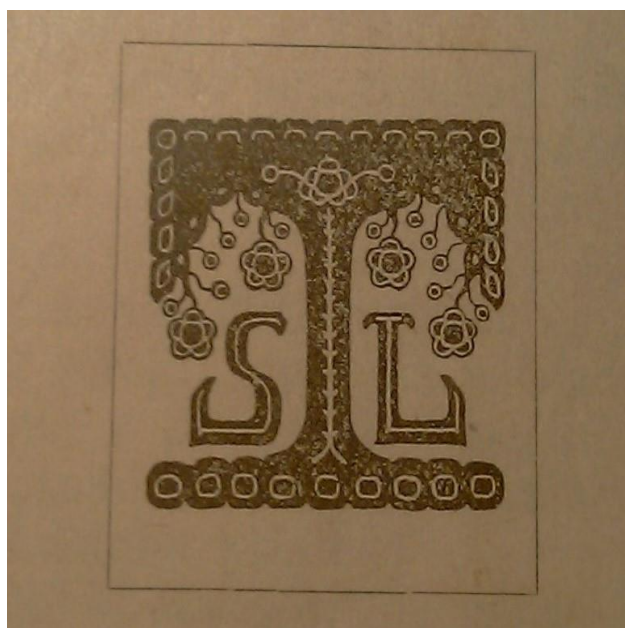
ks. Stefan Dziuba

M. S. Dębski

Додаток 36. Класний каталог школи № 6 в місті Ярославі за 1911/12 навчальний рік (Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zespół 375. Szkoła podstawowa nr. 6 w Jarosławiu. Sygn. 14. Katalog Klasowy wraz z wykazem klasyfikacyjnym. 351 k).

Додаток 37. Перша сторінка статуту Педагогічного товариства, 1869 рік
(Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zespół 479. Teki Leopolda Hausera. Sygn. 21. Statut towarzystwa pedagogicznego. K. 2).

Додаток 38. Емблема Товариства Народної Школи

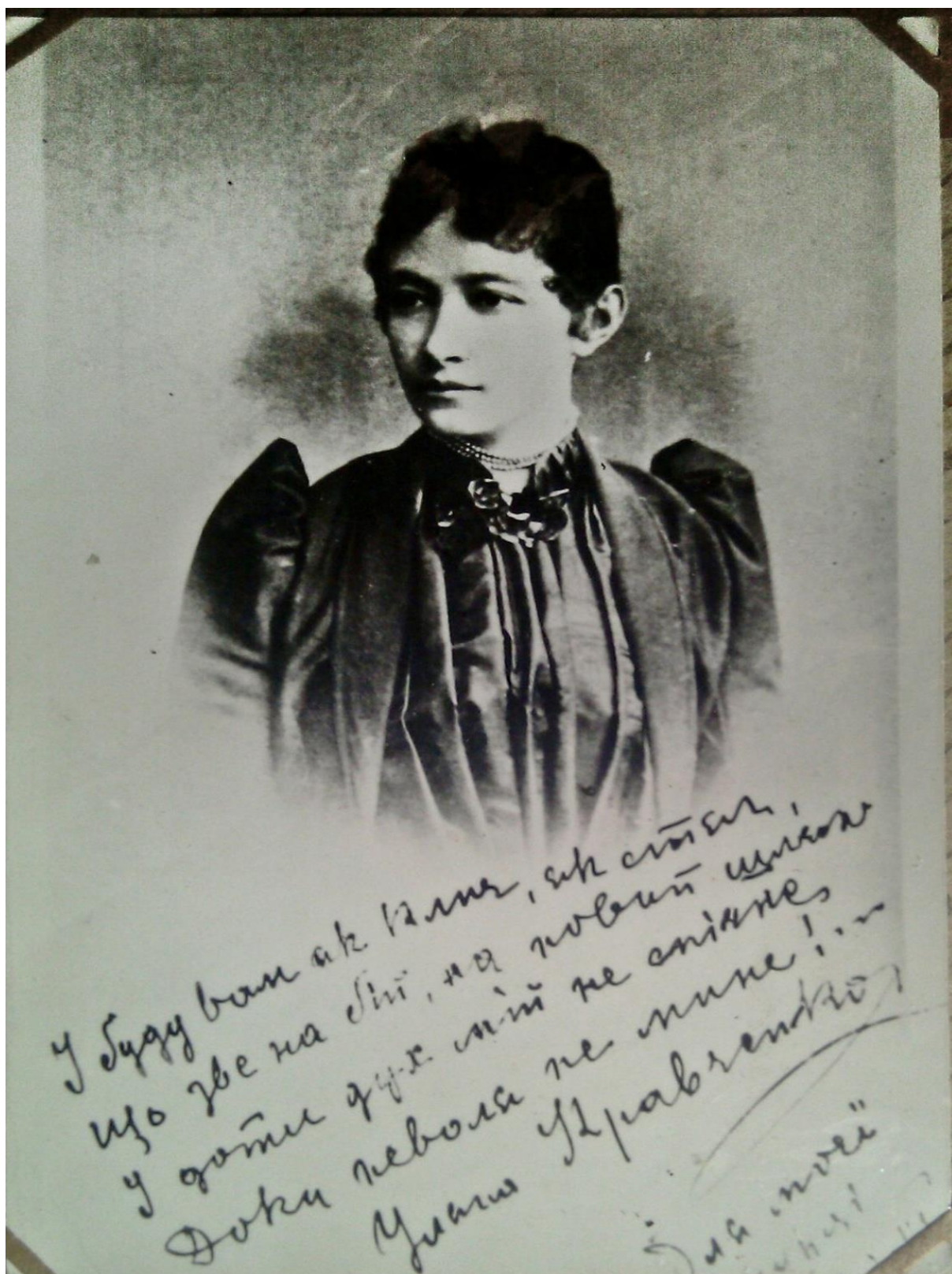
(Archiwum Państwowe w Krakowie. Zesp. 569. Sygn. TSL 2. K.11).

Додаток 39. Урок у народній школі села Долішній Лужок Дрогобицького повіту, 1886 рік. По центру Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко), зліва – Ян Нементовський (З приватного архіву Марії Ганич, директора Літературно-мистецького музею імені Уляни Кравченко та Миколи Устияновича в м. Миколаєві Львівської обл.)

Додаток 40. Жінки з дітьми з народної школи, 1914 рік. (Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. F.117447/I. K. 1.)

Додаток 41. Народна вчителька Юлія Шнайдер (Уляна Кравченко), 1882 рік, (фото з приватного архіву Марії Ганич, директора Літературно-мистецького музею ім. Уляни Кравченко і Миколи Устияновича, м. Миколаїв, Львівська обл.)

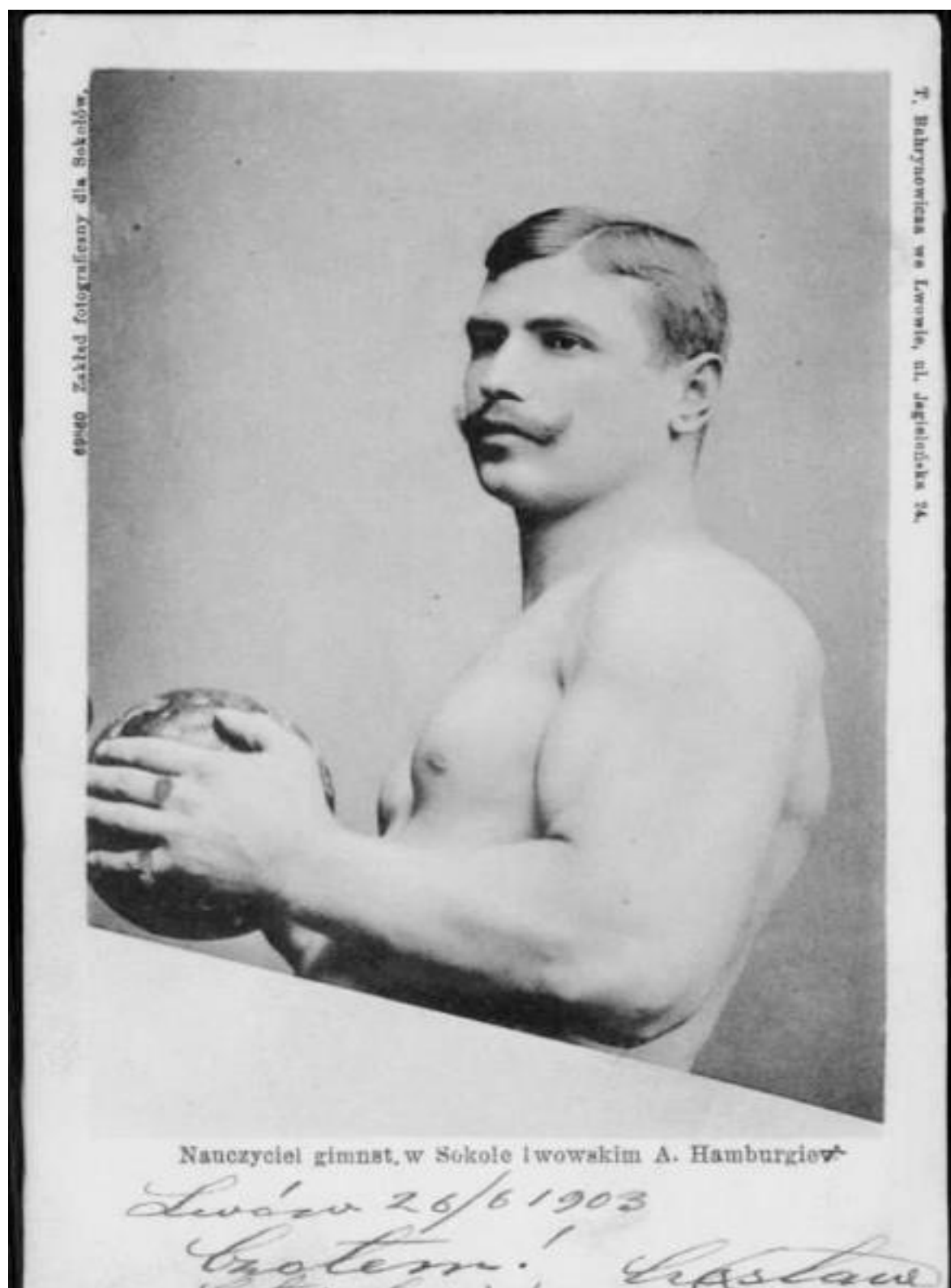
Додаток 42. Портрет педагога Анастасії Дзедушицької, 1863 рік (*Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. F.15121. K. 1*).

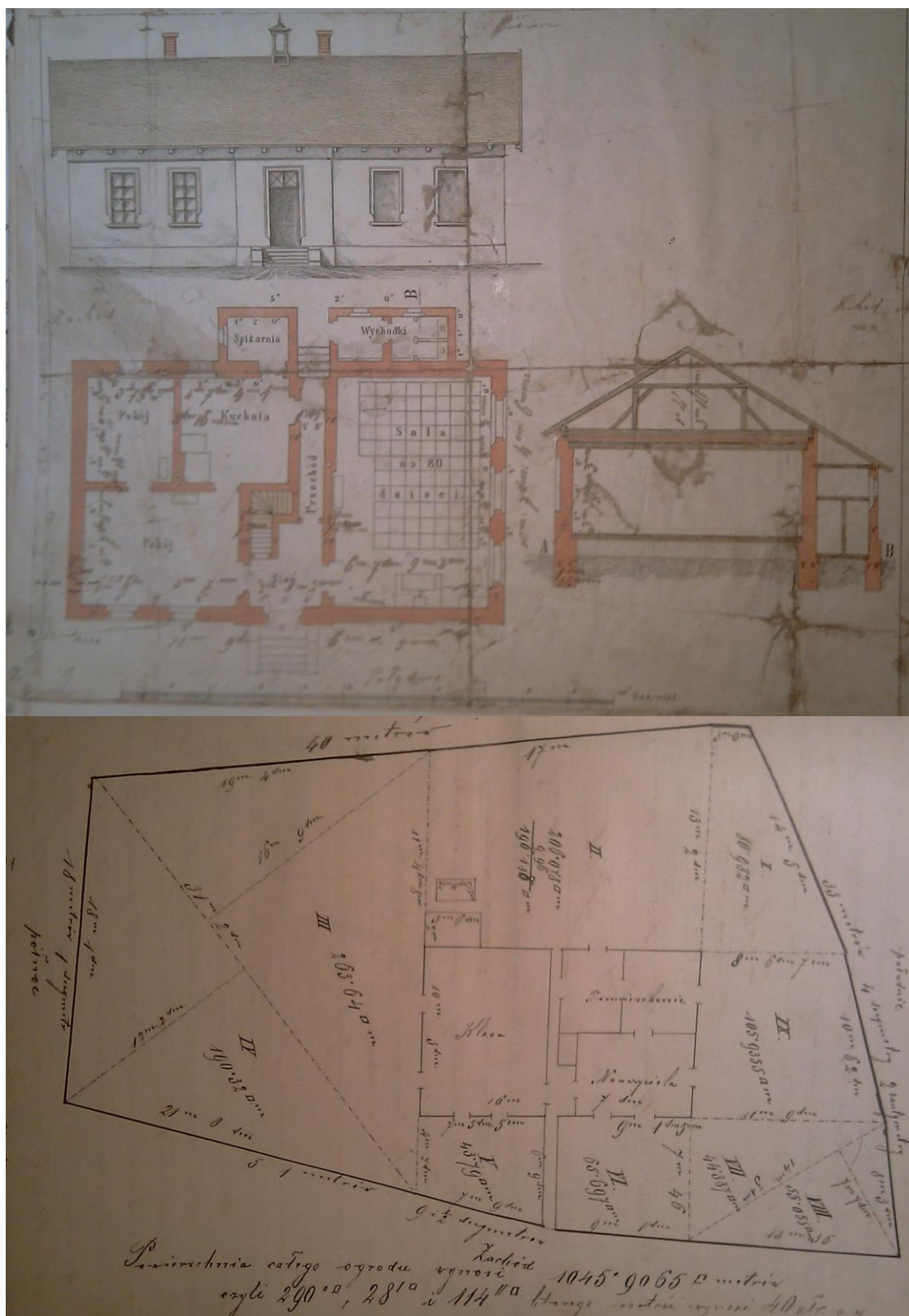
Додаток 43. Фото народної вчительки, 1863 рік (*Biblioteka Narodowa w Warszawie*. Sygn. F.13935. K. 1).

Додаток 44. Портрет Антоніни Махчинської, старшої викладачки Львівської жіночої учительської семінарії, 1892 рік (*Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. Rps. BN III 9839. Internat dla Kandydatek Sem. Naucz. Zen. we Lwowie. Księga pamiatkowa 1892–1912 K. 14*).

Додаток 45. Викладач гімнастики А. Гамбурчевич, Львів 1903 рік (Archiwum Państwowe w Przemyślu. Zespół 1654. Sygn. Pocz.3801. K. 1).

Додаток 46. План побудови школи в селі Бжежніца Бохнянського шкільного округу, 1884 рік (Archiwum Narodowe w Krakowie. Zesp. 1349. Sygn. 51 (Kronika Szkoły Ludowej w Brzeźnicy, pow. Bochnia, 1848–1916). Bez numerów).

קול שאון מעיר קול ענות אנכי שומע

נאכדעם עס האט זיך ערעפנעט בעירט איין שולע וואס רופט זיך אויף
 איין יידישען נאמען יודיש דייטשע שולע אין האבין ניקלעכט פלאקאטין בשם
 אחינו בני ישראל מען זאל צי זיין אריין געבין יודישע קינדער, אוי לאזנים שכך
 שומעו. האנשים כאלה האומרים לאל סור ממני ודעת דרכיך לא הפצנו האבין
 מעהר קיין יידישען נאמען נאר דאקטער, אשר עליהם נאמר טוב שברופאים
 לנהיגם אין האבין אזא חוצפה צי שרייבען אחינו בני ישראל זיין זענן דאך
 מחללי שבתות בפרהסיא שרייבען אין רויבערן בשבת זיין הייסן שוין ניט
 מעהר בני ישראל נאר פושעי ישראל מלאים עבירות ברימון אין זיין ווילן זיין
 משניחים יודישע קינדער צי אונטערריכטען הנשמע כזאת? ע"כ לא עת לחשות
 הוא ונחובה אתם לגלות קלוגם ברבים כאשר מצוה עלינו בתורה לא תעמוד
 על דם רעיד והצל לקוחים למות במאמר חז"ל הרשעים [בתייהם קרוים מתים]
 צוואר עס גיפנט זיך אואלבע וואס גיבן זייערע קינדער אין דער גימנאזיום
 שולע אבער זאלבע מענטשען ווייסן אז די קינדער וועלן שוין ניט קיין יודין זיין
 אין געהען איין דארויף איז דיא בחירה פרייא ווען איינער וויל זיך כופר זיין מיר
 האבין קיין פאליציא אויף דער יידישקייט [במאמר חז"ל החנות פתוחה וכל
 הרוצה ללות יבא וילוח] אבער אין דער יודיש דייטשע שולע איז פערהאנדן
 פיעלע מענטשען וואס זענען ניט בעקאנט זיין רעכנין דאס קינד ווירד אויך
 איין יוד זיין אין לערנן אומזאנסט ע"כ זענן מיר מחויב יעדען בעקאנט צי
 מאכען אז דיעזע שולע איז נאך אדגיר וויא דיא גימנאזיום ווייל דיא לעהררים
 זענן כופרים הה"צ אב"ד דפ"ה דרש"בבית המדרש הגדול אחת ושתים אז דער יוד
 וואס גיט זיין קינד אין דער יודיש דייטשע שולע איז ער כמעביר בנו למולך
 ע"כ דער יוד וואס נאך איין פינטילי יוד בעזיצט אין וויל זיינע קינדער זאלען
 יודען זיין ירחק מהם וחוסו נא על נפשיכם ועל נפש בניכם ווער בעקאנט איז
 יאין לעמבערג אין סטאניסלאו וואס איז דארט געגרינדעט דיא יודיש דייטשע
 שולע דער תלמוד וואס געהט משם אדוים קאן מען איהם נישט מעהר רעכנין
 פאר איין יוד אין האט קיין איינציגע קענטניס דאס קאן יעדיר נאכפדענין יעצט
 וילן דאקטארין אויך דיא שולע אין קאלאמייע איינפיהרען וואס קאלאמייע
 קרויט יאמר לו מעולם איין יודישע שטאט ואם החרש נהריש בעת הזאת קאן
 קימען קאלאמיא ח"ו לשמחה בקמיהם ווייל עס גיפנט זיך פיעלע מענטשן
 אין נשים אלמנות וואס פארשטעהן דאס ניט אין וועלן לאזן געהן זייערע
 קינדער לשם ע"כ איז יעדיר יוד מחויב מכה ערכות מודיע צי זיין אז דער וואס
 גיט זיין קינד אין דער יודיש דייטשע שולע איז גלייך ער איז איהם כופר ח"ו
 אין יעדיר יוד זאל זיך היטען זייער שוועל איבערצוטערעטען ווען ער קאן קיין
 שבר ה'מוד צאהלען זאל ער צי איין מלאכה געהן ניט קיין גוי ווערין והשומע
 לנו ישכון בטח ותבא עליו ברכות טוב.

בשם כלל ישראל.

Додаток 47. Протест ортодоксальных євреїв Коломиї проти відкриття у місті школи
 Фундації барона Хірша, 1889 рік (Szkoła Fundacyjna w Kołomyi. Światło Hamaor.
 1895. Nr. 4. 1 lipca).

Додаток 48. Листівки з виглядом народних шкіл у Калуші та Новому Соунчі (Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. Poczt.14847. K. 1; Biblioteka Narodowa w Warszawie. Sygn. DŻS8b/.11/29).